

गुजरातपुरातत्त्वमन्दिरग्रन्थावली

आचार्यश्रीसिद्धसेनदिवाकरप्रणीतं

प्रकरणम् ।

जैनधेताम्बर-राजगच्छीय-प्रद्युम्नधरिशिष्य-तर्कपञ्चानन-
धीमद्-अभयदेवधरिनिर्मितया तत्त्वबोधविधायिन्या
प्याल्यया विभूषितम् ।

द्वितीयो विभागः ।

(द्वितीय-तृतीय-चतुर्थगाथात्मकः)

गुजरातविद्यापीठप्रतिष्ठितपुरातत्त्वमन्दिरस्थे
संस्कृतसाहित्य-दर्शनशालाप्यापनेन
पं० सुखलालसंघविना
प्राकृतशास्त्राद्याप्यापनेन जैनन्याय-प्याकरणतीर्थ-
पं० घेचरदासदोगिना च
पाठान्तर-टिप्पण्यादिभिः परिष्कृत्य मञ्जोषितम् ।

गुजरातपुरातत्त्वमन्दिर

अमडापाद.

प्रकाशकः—विठ्ठलदास मगनलाल कोठारी, गूजरातविद्यापीठकार्यालय, अमदावाद.

मुद्रकः—रामचंद्र येसू शेडगे, निर्णयसागर प्रेस, नं. २६-२८, कोलमाट लेन, मुंबई.

टीका-टिप्पण्युपयुक्तावतरणस्थानानां संकेताः ।

अनेका०
अनेका० टी०
अनेकान्तज० अम०
अनेकान्तज० टी० लि०
अक्ष० मिता०
अपोहसि०
अपोहसिद्धि० }
अमरकोशः ।
अए० टी० लि० मा०

अनेकान्तजयपताका ।
अनेकान्तजयपताकाटीका ।
अनेकान्तजयपताका अमदावाद-आवृत्तिः ।
अनेकान्तजयपताकाटीका लिखिता ।
अक्षमदमिताक्षरा ।
अपोहसिद्धिप्रकरणम् ।

अष्टराती (अष्टसदृशपन्तर्गता)
अष्टस० }

अष्टसदृशीटीका (यशोविजयोपाध्यायवृत्ता)
लिखिता भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधन-
मंदिरसत्तका ।

आचारा० दीनोष्णीयम्
आय० हारि०
आ० मं० आ०
आ० मण्ड०
कटो०

अष्टसदृशी ।
आचारान्नसूत्रम् दीनोष्णीयाध्ययनम् ।
आयदपकसूत्रं हारिभद्रवृत्तियुतम् ।
आवेदः मन्त्रः आ०
आ० मण्डलम् ।

कात० व्या०
काशि०
काशिका० }

कावसंदिता मण्डलम् ।
कटोपनिषत् ।
कातभ्रव्याकरणम् ।

गणर०
गीता ।
गीटपा० अलात० प्र०
गीटपा० धृतध्याक्यप्र०
गीटपा० का०

काशिकावृत्तिः ।
गणरामहोदधि ।

चान्द्रव्या०
जने० व्या०
तत्त्वसं० का०
तत्त्वसं० पञ्चि०
तत्त्वसं० प्रहस्यार्थपरीक्षा ।
तत्त्वसं० प्रहस्यार्थपरीक्षा ।
तत्त्वसं० प्रहस्यार्थपरीक्षा ।

गोडपादकारिका अलातशान्त्यास्यं प्रकरणम् ।
गोडपादकारिका येनव्याख्यं प्रकरणम् ।
गोडपादकारिका ।
चान्द्रव्याकरणम् ।
जनेन्द्रव्याकरणम् ।
तत्त्वसं० प्रहस्यार्थपरीक्षा ।
तत्त्वसं० प्रहस्यार्थपरीक्षा ।

तत्त्वार्थभाष्यम् (कल०)
तत्त्वार्थभाष्यव्याख्या यशोविजयोपाध्यायवृत्ता
(अम०)
तत्त्वार्थभाष्यव्याख्या सिद्धसेनवृत्तिवृत्ता (अम०)
तत्त्वार्थराजवार्तिकम् ।
तत्त्वार्थरुद्रो० वा०

कलकत्ता-आवृत्तिः ।
अमदावाद-आवृत्तिः ।

तत्त्वार्थगृह्यम् (मैसा०)
त० का० गा०
तत्त्वार्थवार्तिकम् ।
वेदीना० य०

तत्त्वार्थरुद्रोक्तवार्तिकम् ।
मैसाणा-आवृत्तिः ।
संमतिवृत्तीयकाण्डगाथा ।
वेदीनाममाला-वर्गः ।

त्त्वसंमहीये प्रस्तुतप्रकरणे यत्र यत्र संनिविष्टा दृष्टास्तत्र तत्र यथासंभवं तत्तत्पूर्वाचार्यकृतिन एव तत्-
कारिकाक्रमाङ्कप्रदर्शनपुरःसरं तत्त्वसंमहीयकारिकासम्बन्धी प्रचलितः क्रमाङ्कोऽपि निर्दिष्टः । यथा—
पृ० १७९ टिप्पणं ८ । पृ० १८६ टिप्पणं २ । पृ० १८७ टिप्पणं ६-प्रभृति ।

एतद्व्यतिरिक्तयाऽन्ययाऽपि साधारणरीत्या तत्त्वसंमह इत्यमुपायोजि—यानि यानि संमतिटीका-
गतान्यनिर्दिष्टकर्तृकानि निर्दिष्टकर्तृकानि वा गद्य-व्यानि पञ्जिकायामुपलब्धोचरतां गतानि तानि तान्य-
धस्तात् टिप्पणिकायां तथैव प्रदर्शितानि । किंच, आवश्यकपेक्षु स्थलेषु मामहालद्वार-वाक्यपदीय-श्लोक-
वार्तिक-तत्त्वसंमह-प्रमेयकमलमार्तण्ड-स्याद्वादरत्नाकर-शास्त्रवार्तासमुच्चयटीकादिग्रन्थेभ्यः पाठान्तराणि
शृङ्खित्वा न्यस्तानि, तथा तेषां ग्रन्थानामन्यप्रकारेणापि सविशेषमुपयोगः कृतः । यथा—पृ० १७४
टिप्पणं ५ । पृ० १८१ टिप्पणं १६ । पृ० १८६ टिप्पणं २, ४, ५ । पृ० १८२ टिप्पणं ४ । पृ० १८६
टिप्पणं १२, ३ । पृ० १७३ टिप्पणं १०, पृ० १७६ टिप्पणं २ । पृ० २४८ टिप्पणं १९ । पृ०
१८२ टिप्पणं ६ प्रभृति ।

पञ्जिका-संमतिटीकायोर्वाक्यरचनाविषयकः काचित्को भेदोऽपि टिप्पणिकान्यस्तेन पञ्जिकांशेन
प्रादर्शितः । अद्युद्धां द्रुतितां वा पञ्जिकां कारिकां च शोधयित्वा पूरयित्वा वा शुद्धः पाठः बृहत्सु सीस-
काक्षरेषु दर्शितः । यथा पृ० १७७ टिप्पणं ८, १०, पृ० १८४ टिप्पणं १, पृ० २१७ टिप्पणं १५,
पृ० २२१ टिप्पणं १२, पृ० २२८ टिप्पणं १५ प्रभृति ।

एतच्च संमतिटीकासंशोधनं तत्त्वसंमहग्रन्थस्याधमर्णायते । किंतु यदि तत्त्वसंमहस्य संशोधकाः
काङ्क्षेयुस्तदा तद्वर्णं संपृच्छि प्रस्तुतात् संस्करणान् प्रतिग्रहीतुं प्रभविष्यन्ति ।

तत्त्वसंमहोपलब्ध्याऽनेकेषामज्ञातपूर्वाणामाचार्याणां तत्कृतीनां च नामानि अनेकान्यनुपलब्ध-
पूर्वग्रन्थावतरणानि चावगतानि तेषामुपयोगो यथास्थानमप्रेतनेषु प्रकाशयिष्यमाणेषु भागेषु करिष्यते ।

पाठानां शुद्धौ तुलनायां स्पष्टार्थज्ञतौ च कर्तव्यायां परिशिष्टनिर्दिष्टेभ्यो ग्रन्थेभ्यो बहुमूल्यं
साहायकं समासादि । प्रायेण तेषां सर्वेषां ग्रन्थानामुपयुक्तानि स्थलान्यस्मामिष्यथास्थानं दर्शितान्येव ।

तत्त्वसंमहलाभेन लोभिता वयं नव्यं साहित्यान्तरं गवेषयितुं प्रवर्तमानाः कांश्चिदप्राप्तपूर्वान्
ग्रन्थमणीन् प्राप्नुमः कांश्चिच्च ध्रुतपूर्वानप्यनवलोकितान् ग्रन्थमणीन् संगृहावलोकयितुमशकामः ।

द्यौद्धाचार्यधर्मकीर्तिकर्तृकहेतुविन्दोर्विवरणं जयराशिभट्टकृतस्तत्त्वोपप्लवो दिगम्बराचार्याकलङ्क-
कर्तृको रविभट्टशिष्यानन्तवीर्यकृतटीकोपेतः सिद्धिविनिश्चयश्चैतद्वन्धत्रयमप्राप्तपूर्वमेव प्रापि । तत्रापि
तत्त्वोपप्लवस्य तु नामापि प्रायेणाज्ञातमेवासीत् । प्राच्यौ द्वौ ग्रन्थौ तादृशस्थौ स्तः । दिगम्बराचार्य-
प्रभाष्यकर्तृकन्यायकुमुदचन्द्रोदय-वादिराजकृतन्यायविनिश्चयालंकारनामकवृहत्तरव्याख्यासहितयोरक-
लङ्ककृतमूलयोर्जेनन्यायग्रन्थयोः ध्रुतपूर्वयोः संग्रहपुरःसरमवलोकनं प्रस्तुतेन संशोधनकर्मणैवोपकृतम् ।

नव्यग्रन्थसामग्रीगवेषण-सदुपयोगजन्यविलम्ब-परिमाणमहत्त्वानामलक्षिततया प्रथमभागप्रका-
शनसमयेऽप्यामिनिर्दिष्टम्—“सटीकः संपूर्णोऽपि ग्रन्थस्त्रिभिर्भागैः प्रकाशयितुमुचितः इत्यादि”—
किंतु साम्प्रतं सम्पूर्णं मूलग्रन्थं पञ्चभिर्भागैः प्रकाशयितुं सम्प्रधारयामः यतो ग्राहकाः परिसितपरि-
माणतामजहतोऽप्रेतनान् मागान् क्षीममेव समासादयितुं शक्नुयुः ।

अस्यापि भागस्य पाठान्तरादिकर्षेण प्रवर्तकभ्रीकान्तिविजयानां विद्याभिर्यैः मुनीलैः प्रशिष्यैः
श्रीगुणपविजयमुनिभिः सहर्षं साहाय्यमनुष्ठितम् तदर्थं तेषां कृतज्ञा वयमिति ।

सुखलालः

वेधरदासश्च ।

संमति-तर्कप्रकरणम् ।

द्वितीयो विभागः ।

द्वितीयगाथाव्याख्या ।

[आदिवाक्योपन्याससमीक्षा]

अपमिदेषनाममकारकारणभयसम्प्रकारपरित्यागप्रतिषिद्धिर्बलवत्कर्मोन्नासायः दुरिजितम्-५
 शास्त्रनस्य मकारणमस्तरेणापि स्वतः निरूप्यात् तदभिधेयस्य निष्प्रयोजनतामाशङ्कमानः
 १ इत्यादिगाथापुत्रेण मकारणमभिधेयप्रयोजनमाह—

॥

तदेव चास्या गाथायाः समुदायार्थः । तत्र श्रोतृमन्युत्तरं प्रयोजनस्य प्रतिपत्तिमन्तरेण प्रेक्षा-१०
 तां प्रवृत्त्यनुपपत्तेः अनभिहितप्रयोजनस्य शास्त्रस्य प्रेक्षापूर्वकारिणिः काकदन्तपरीक्षादेरियानाश्रय-
 । अतः प्रयोजनप्रदर्शनेन तेषां प्रयत्ननाय शास्त्रस्यादी यावयं तत्रप्रतिपादनपरमुपादेयम् ।
 दुष्टम्—

“क्षेपैर्मयं हि शास्त्रस्य कर्मणो वाऽपि कस्यचित् ।

यावत् प्रयोजने नोक्तं तावत् तत् केन गृह्यते” ॥ [स्तो० पा० सू० १ स्तो० १२] १५

पुनरुक्तम्—

“अनिर्दिष्टफलं तर्हि न प्रेक्षापूर्वकारिणिः ।

शास्त्रमाद्रियते तेन योच्यमपि प्रयोजनम्” ॥ [

] ॥

“शास्त्रस्य तु यैले दृष्टे तन्मात्रायासापरीहताः ।

प्रेक्षापन्तः प्रयत्नेन तेन चाप्यं प्रयोजनम्” ॥ [

] २०

“यावत् प्रयोजननाम्य सम्बन्धो नाभिधीयते ।

असम्बन्धप्रलापित्यात् भवेत् तावत्प्रवृत्तिः” ॥ [स्तो० पा० सू० १ स्तो० २०]

“तस्मात् व्याख्यातमिच्छतिः सद्येतुस्सप्रयोजनः ।

शास्त्रायतारसम्बन्धो यावद्यो नान्यस्तु निष्कलैः” ॥ [स्तो० पा० सू० १ स्तो० २५]

२५

एत्यादि ।

[पूर्वपक्षः—आदिवाक्योपन्यासस्य वैयर्थ्यप्रदर्शनम्]

अत्र वा चेचित् प्रत्ययन्ति—यदि प्रेक्षायतां प्रवृत्त्यर्थं प्रयोजनप्रतिपादनाय आदिवाक्यमुपादी-

१-यच्छो दु० सू० । १ इति दु० सू० । १-मुनेषु वा० आ० वि० विना । अत्र ‘उभेन्ये’ इति टीकाकारप्र-
 दीपिकाव्याख्यानपुत्रेण ‘उभेन्ये’ इति व्याख । अत्रकप्रमकप्रनामां दु० ‘उभेन्ये’ इति व्याख । यतो नास्ति प्राकृतप्रक्रियामागमायु-
 र्देवकवने ‘मु’प्रत्ययः ‘मु’प्रत्ययः वा ‘मु’प्रत्ययस्तु वर्तमानाश्रयवने, विष्वाङ्गोपेकवने वर्तते इव । २-जनप्रति-
 मा० मा० । ५-रिच माध्य-भा० मा० वा० वा० विना । १-प्रदर्शने तेषां वा० दु० वा० वा० । २ इत्येकमेव वचं
 इत्येव हेतु० टी० ता० वि० दु० १ प्र० पं० ५ । ४ तत्रेव भा० वा० वा० । १ चाद्यम-भा० दु० भा० के० ।
 १०-ले इति वा० भा० मा० । एवमेव इत्येव प्रत्येकं दु० १ वि० पं० ५, व्याख्यात० दु० ७ प्र० पं० १४ ।
 ११ इति पञ्चापि पञ्चापि प्रत्येकं दु० १ वि० पं० १-७ इत्यप्यादि । १२ अत्र केचित् वा० वा० ।

पदार्थस्तु मलमिष आरा प्राज्ञतत्त्वविभागो यथासौ मलारो गौर्गौ आगमे तद्वत् कुण्डं
हृदयं यस्य—तदर्थप्रतिपत्त्यसामर्थ्यात्—असौ तथा मन्दधीः, सम्यगीयन्ते परिच्छिद्यन्तेऽनेनार्था इति
समय आगमः तस्य परमोऽवच्छिन्नतयासावर्थः समयपरमार्थः तस्य विस्तरो रचनाविरोधः—
शब्दार्थयोश्च भेदेऽपि पारमार्थिकसम्बन्धप्रतिपादनायाऽभेदविवक्षया “प्रपन्ने धानशब्दे” [पाणि० ३,
३, ३३] इति घञ् न एतः—तस्य चिह्नादृष्टे इति दीप्यमानान् धोनुवृद्धी प्रकाशमानानर्थान् दीपयति ५
प्रकाशयतीति विहाटव्यासौ जन्मद्य घनुदंराण्यपिदिदालोकः तस्य पर्युपामनम्—कारणे कायोप-
चारात्—सेवाजनिततथाक्याने तत्र सह कर्माग्यां पतंत इति सूकर्णः तद्व्याख्यातार्थावधारण-
समर्थः यथा इति येन प्रकारेण भवति तं तथामृतमर्थमुत्प्रेत्ये लेखतः प्रतिपादयिष्ये ।

यथामृतेनार्थेन प्रतिपादिनेनातिकुण्डधीरपि धोदृजनो विशिष्टागमव्याख्यादप्रतिपादितार्थाव-
धारणपटुः सम्पद्यते तत्संपन्नेन प्रकारेण प्रतिपादयिष्यामीति यावत् । १०

[शब्दार्थ—तत्संपन्धयोर्मीमांसा—पूर्वपक्षः]

[‘अपोह एव शब्दसार्थः’ इति र्थाद्वमतस्य संक्षिप्य स्थापनम्]

ननु च ‘समयपरमार्थविराट्’ इत्यनेनागमस्याव्ययिणो वाह्यार्थः प्रतिपाद्येन शब्दार्थयोश्च
यास्तयः सम्बन्धो निर्दिष्टः, द्वितीयमप्येतदनुक्तम् । अमानयाधितायाम् इति योजनः । तथाहि—शब्दानां
न परमार्थतः किञ्चिद् व्याप्यं वस्तुस्वरूपमस्ति । सर्वे एव हि शब्दप्रत्ययो ध्वान्तः, मिश्रेण्येवमेव १५
काराव्ययसायेन प्रकृतेः । यत्र तु पारम्येण परमुपतिवन्धनसार्थत्वाद्वा दो ध्वान्तत्वेऽपि, तत्र दम्
तदारोपितं विकल्पबुद्ध्याऽप्येवमिति रूपं तद् अन्यव्यापुनपराधोनुमपवलायातयाम् स्वयं व्याप्यत्वा-
त्तत्तथा प्रतिभासनात् ध्वान्तव्याप्यव्यापुतायेन एतेनैवनाभ्यपयित्तयाम् अन्यव्यापुनपराधोनुमपवला-
यातयाम् अन्यव्यापुह इत्युच्यते, अतः अपोहः शब्दार्थः इति प्रतिपद्यम् ।

[‘विधिरेव शब्दसार्थः’ इति विधिवादमतस्य संक्षिप्य प्रतिस्थापनम्] १०

अत्र विधियादिनाः प्रत्ययान्ति-येदि भवतां द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्यादिलक्षणाणि विशेषणानि
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानि परमार्थतो न सन्ति कथं लोके ‘दण्डी’ इत्यादिभिधानप्रत्ययाः प्रवृत्तये द्रव्या
सुपाधिनिमित्ताः ? तथाहि—‘दण्डी’ ‘विपाणी’ इत्यादिवी श्वनी लोके द्रव्योपाधिकी प्रविष्टी, ‘मृदा’
‘दण्डी’ इति गुणोपाधिकी, ‘घलति’ ‘घमति’ इति कर्मनिमित्ती, ‘अस्ति’ ‘विद्यते’ इति सत्तानिमि-
त्तकी, ‘गौः’ ‘भवा’ इति सामान्यविशेषोपाधी, ‘एह तन्नुषु पटः’ इति स्वमायनिमित्तः (नी) । तत्र २५
पां द्रव्यादीनामभावे ‘दण्डी’ इत्यादिप्रत्यय-शब्दो निर्दिश्यो व्यापाम् । न चात्रिमित्तावेतो गुणी,
सर्वत्र सर्वदा तथोपविशेषेर्मा प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न चाविभागेन तयोः प्रवृत्तिरस्ति, तस्मात् सन्ति
द्रव्यादयः पारमार्थिकाः प्रवृत्तप्रत्यय-शब्दविषयाः ।

प्रमाणयन्ति यत्र—ये परपरपरार्थीयप्रवृत्तयस्ते सन्निमित्ताः, यथा धोत्रादिप्रत्ययाः, अत्रहीन-
प्रवृत्तयश्च ‘दण्डी’ इत्यादिशब्द-प्रत्ययाः इति स्वमायतेतुः । अत्रिमित्तावे सर्वत्राविशेषेण प्रवृत्तिप्रसङ्गो ३०
बाधकः प्रमाणम् ।

१ “मृद-मणल य लज्जामि”-देहीना- ५० ६ ओ० ११२ पृ० ११२ । “मृदं अत्रयं मृदं मृदं च”-एतत् ५०
मा० ओ० १५ पृ० ३ । २ “विद्यते प्रवने” इति हेनं एतत् ५० ३, ११ । ३ “एह हीनं” ३० एतत् ५० १,
१६६ पृ० २० । ४ कार्ये कारणोपचारात् भा० भा० । ५ एतत् एतद् एतद् एतद् एतद् एतद् एतद् एतद् एतद्
एतद्
६-माध्यान्तेधा-भा० ।

७ “अदि भोपायः केचिद् विद्यते (परमार्थः) । (एतौ एतत् एतत् एतत्) इति एतद् (नी) ३
(स्यात्) इति एतद् एतद् एतद् एतद् एतद् एतद् एतद् एतद् एतद् एतद् एतद् एतद् एतद् एतद् एतद् एतद् एतद् एतद्

एतत् ५० ६१० ६६६ पृ० १०२ ।

१० “‘एतन्मि एतम्’ इत्यादी लक्षणोपाधिके” प्रवेद- ३० ११६ डि० ५० ८-९ । ११-एतद् एतद्-
भा० भा० । १२ प्रवेदोऽर्हं विद्यते प्रवेद- ३० ११६ डि० ५० ० ।

[विविधादिमतं सविस्तरं दृश्यताम् अपोहवादिनां मतस्य निर्देयः]

अत्र यदि परमार्थैकवाद्यविषयभूतेन निमित्तेन सन्नि(सनि)मित्तत्वमेवां साधयितुमिष्टं तत्र
अनैकान्तिकता हेतोः साध्यविपर्यये बाधकप्रमाणामावात् । अथ येन केनचिन्निमित्तेन सनिमित्तत्व-
मिष्यते तदा सिद्धसाध्यता । तथाहि-अस्माभिरपीष्यते एवैयामन्तर्जप्यवासनाप्रबोधो निमित्तं न
५ तु विषयभूतम्, भ्रान्तत्वेन सर्वस्य श(शा)ब्द प्रत्ययस्य निर्विपर्ययत्वात् । तदुक्तम्—

“येन येन हि नास्मा वै यो यो धर्म्मोऽभिर्लप्यते ।

न स संविद्यते तत्र धर्म्माणां सा हि धर्म्मता” ॥ [

] इति ।

न च शाब्दप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वाऽविषयत्वयोः किं प्रमाणमिति वक्तव्यम्, भिन्नेष्वभेदाध्यवसायेन
प्रवर्तमानस्य प्रत्ययस्य भ्रान्तत्वात् । तथाहि-यः ‘अतस्सिस्तत्’ इति प्रत्ययः स भ्रान्तः, यथा मरीचि-
१० कायां जलप्रत्ययः, तथा चायं भिन्नेष्वर्थेष्वभेदाध्यवसायी शाब्दः प्रत्यय इति स्वभावहेतुः । न च
सामान्यं वस्तुभूतं ग्राह्यमस्ति येनासिद्धताऽस्य हेतोः स्यात्, तस्य निषिद्धत्वात् । भवतु वा सामा-
न्यम् तथापि तस्य भेदेभ्योऽर्थान्तरत्वे भिन्नेष्वभेदाध्यवसायो भ्रान्तिरेव, न हान्येनान्ये समाना युक्ता-
स्तदन्तो नाम स्युः । अनर्थान्तरत्वेऽपि सामान्यस्य सर्वमेव विश्वमेकं वस्तु परमार्थत इति तत्र
सामान्यप्रत्ययो भ्रान्तिरेव, न चैकवस्तुविषयः संमानप्रत्ययः, भेदप्रहणपुरस्सरत्वात् तस्य । भ्रान्त-
१५ त्वे च सिद्धे निर्विपर्ययत्वमपि सिद्धम्, स्वाकापर्यणेत जनकस्य कस्यचिदर्थस्यालम्बनलक्षणस्य
प्राप्तस्यामावात् ।

अन्यथा वा निर्विपर्ययत्वम् । तथाहि-यत्रैव कृतसमया ध्वनयः स एव तेषामर्थो युक्तो नान्यः,
अतिप्रसङ्गात् ; न च क्वचिद् वस्तुन्येषां परमार्थतः समयः संभवतीति निर्विपर्ययध्वनयः । प्रयोगः—
ये यत्र भावतः कृतसमया न भवन्ति न ते परमार्थतस्तमभिदधति, यथा सौख्यादिमति पिण्डेऽभ-
२० दाब्दोऽकृतसमयः, न भवन्ति च भावतः कृतसमयाः सर्वेसिन् वस्तुनि सर्वे ध्वनयः इति व्यापकानु-
पलब्धिः कृतसमयत्वेनाभिधायकत्वस्य व्याप्तत्वात् तस्य चेहमायः ।

[संकेतासंभवसाधनाय स्वलक्षणाद्यर्थभेदेन विकल्पपञ्चकविधानम्]

न चायमसिद्धो हेतुः । तथाहि-गृहीतंसमयं य
ध्यवस्थाप्येत, जातिर्था, तथोगो वा, जातिमान् वा ।
२५ समयास्तंभवान्न युक्तं शब्दार्थैव तत्त्वतः । सावृतस्य तु शब्दार्थत्वस्य नानप्य इति न स्वव्यपनानप्य-
प्रतिज्ञायाः । एवं हासो स्यात्—स्वलक्षणादीन् शब्देनाप्रतिपाद्य न शक्यमशब्दार्थत्वमेवां प्रतिपाद-
यितुम्, तत्प्रतिपादादिपया च शब्देन स्वलक्षणादीनुपदर्शयता शब्दार्थत्वमेवामभ्युपेयं स्यात् पुनश्च
तदेव प्रतिपद्या प्रतिपिद्धमिति स्वयन्वचनापायातः ; न चासाधन्युपगम्यत इति । एतेन यदुक्तमुद्योत-

१ “उच्यते विषयोऽपीषो धी-ध्वनीनां न कथन । भन्तमोत्रानिष्टं तु बीजमेवा निवच्यन्तम्” ॥

तत्त्वर्थः का० ८६१ पृ० २७५ ।

२ “तत्र यदि मुख्यतो कोशेन विषयभूतेन सनिमित्तत्वमेवां साधयितुमिष्टं तदाऽनैकान्तिकता हेतोः” तत्त्वर्थः पञ्चि-
पृ० २७५ पं० १५ । ३-न संनि-का० । ४-भूतत्वम् झा-मां मां विना । ५ “तत्रेदमुक्तं सायिना” इति
निर्दिश्य श्रोत्रोऽयं समुद्भूतत्वात्तत्त्वप्रतिज्ञायां पृ० १२ पं० १२ । ६-मिलप्यते शा० भा० मां मां । ७ स
स वि-मां वि० कां ।

८ “यस्य यस्य हि शब्दस्य यो यो विषय उच्यते । स स (संविद्य) ते नैव वस्तुनां सा हि धर्म्मता” ॥

तत्त्वर्थः का० ८७० पृ० २७५ ।

९-स्वपभ्रान्त-मां मां वा० वा० विना । १०-पृ० ११० पं० ९ । ११ “नहि शतेन शन्ये समाना भ-
वन्ति तदन्तो हि तथा स्युः” इति सामान्यपदार्थविवादाप्रस्तावे न्यायकु० त्रि० पृ० १६१ प्र० पं० १० । १२ “सामा-
न्यप्रत्ययः”—तत्त्वर्थः पञ्चि० पृ० २७६ पं० १० । १३ सास्त्राममति शा० कां गु० डे० भा० वा० वा० ।

१४ “यथाः स्वलक्षणं जातिरपीषो जातिमोलाया । नुक्काकारे न शब्दार्थं पदामपयि तत्त्वतः” ॥

तत्त्वर्थः का० ८७१ पृ० २७६ ।

१५ “पदार्थद्वन्द्वेऽं आकारः”—तत्त्वर्थः पञ्चि० पृ० २७६ पं० १२ । १६-शब्दार्थस्य डे० गु० । १७

“अशब्दार्थभेदमभ्युपेयं स्यात्”—तत्त्वर्थः पञ्चि० पृ० २७६ पं० २० ।

करेज-“अशक्तकवे दान्दानां प्रतिज्ञां-हेत्योर्न्यापाता” [अ० २, भा० २, सू० १७ न्यायपा० पृ० ३२७ पं० ६-७] इति, तदपि प्रायुक्तं भवति। न हि सर्वथा दान्धार्यपक्षाऽस्माभिः क्रियते—आ गोपाले-भ्योऽपि प्रतीतयात् तस्य—किन्तु तात्त्विकत्वं धर्मो परैर्यत्नवारोप्यते तस्यैव निवेधो न तु धर्मिणः ।

[१ स्वलक्षणे संवेत्तासंभवसाधनम्]

तत्र स्वलक्षणे न तावत् समयः संभवति दान्धस्य, समयो हि व्यपहारार्थं क्रियते न व्यसन्नितया, तेन यन्मैव सङ्केत-व्यपहारकालव्यापकत्वमस्ति तत्रैव स व्यपहर्तृणां युक्तो नान्यथा, न च स्वलक्षणस्य सङ्केत-व्यपहारकालव्यापकत्वमस्ति तस्माच्च तत्र समयः । सङ्केत-व्यपहारकालव्यापकत्वं च शौपले-यादिभ्यस्तीनां देनादिभेदेन परस्परतोऽस्त्यन्ताप्यापृत्ततयाऽनन्वयात् तत्रैकत्र कृतसमयस्य पुंसोऽन्यै-र्यवहारो न स्यादिति तत्र समयाभावाप्राप्तिरुक्ता देतोः ।

न चाप्यनैकान्तिकत्वम्, स्यादिति चेत् । तथाहि—यद्यद्वृत्तसङ्केतमर्थं दान्धः प्रतिपादयेत् तदा १० शोशान्दोऽप्यर्थं प्रतिपादयेत् सङ्केतकरणानर्थक्यं च स्यात्, तस्मादतिप्रसङ्गापत्तिर्वाचकं प्रमाणमिति कथं न स्यादिति चेत् ?

अपमेये वा ‘अकृतसमयत्वात्’ इति देतुपचार्यदिप्रमाणेन “न जातिशब्दो भेदानां वाचकः, आन-ग्यात्” [ ] इत्यनेन निर्दिष्टः । तथाहि—‘आनग्यात्’ इत्यनेन समयसंभव एव दर्शितः ।

तेन यद्वक्तुमुद्योतकरेण—“यदि शब्दान् पश्यसि तदा ‘मानन्त्याव’ इत्यस्य वस्तुधर्मत्वाद् १५ व्यपिकरणो देतुः, अथ भेदा एव पक्षीक्रियन्ते तदा नान्यथी न व्यतिरेकी दृष्टान्तोऽस्तीत्यदेतुता-नन्त्यम्” [अ० २, भा० २, सू० १७ न्यायपा० पृ० ३२३ पं० १६] इति, तत् प्रत्युक्तम् । यत् पुनः स प्याह—“यस्य निर्दिशेषणा भेदाः दान्धैरमिपीयन्ते तस्याऽयं दोषः, अस्माकं तु सत्ताविशेषणानि द्रव्य-गुण-कार्मान्धमिपीयन्ते । तथाहि—यत्र यत्र सत्तादिकं सामान्यं पश्यति तत्र तत्र सत्तादिशब्दं प्रयुक्ते, एकमेव च सत्तादिकं सामान्यम्, अतः सामान्योपलक्षितेषु भेदेषु समयक्रियासम्भवाद्वाक्य-२० णामानग्यम्” [अ० २, भा० २, सू० १७ न्यायपा० पृ० ३२३ पं० ११] इति, असदेतत्, यतो न सत्ता-दिकं वस्तुभूतं सामान्यं तेभ्यो मिश्रमभिन्नं वाऽस्तीति । भवतु वा तत् तथाप्येकस्मिन् भेदेऽनेक-सामान्यसंभवाद्वाक्येण सत्तादिशब्दयोर्जनं न स्यात् । न च दान्धैरानुपपन्नं सत्तादिकं सामान्यं सत्तादिना भेदानुपलक्षयितुं समयकारः शक्यः, न चाकृतसमयेषु सत्तादिषु दान्धप्रवृत्तिरस्तीति इत्येतत्ताभ्यदोषप्रसक्तिः ।

२५

अथापि स्यात् स्वपमेय प्रतिपत्ता व्यपहारोपलब्धमान्धव-व्यतिरेकाभ्यां सदादिशब्दः समयं प्रतिपद्यते, असदेतत् । अनन्तभेदविषयनिर्दोषव्यपहारोपलब्धस्य कस्यचिदसंभवात् । एकदा सत्तादि-मैतु भेदेभ्यः सङ्कट व्यपहारमुपलब्ध्वाऽहरेभ्यपि तज्जातीयेषु तान् दान्धान् प्रतिपद्यत इति चेत्, न ।

१-हा-देतुर्ध्यां-भा० मा० वा० वा० विना । २-यंत्रारो-वि० ।

३ “तत्र स्वलक्षणे तावत् शब्दैः प्रतिपाद्यते । संकेतव्यपहारकालव्याप्तिरिवोक्तः” ॥

तत्पठं० वा० ८७२ पृ० १७७ ।

४ “अवबलःमानोऽनुपपन्नेते न परस्पररुद्धतः । देता-काल-विना-शक्ति-प्रतिभागादिभेदः ॥

तस्मात् संवेदनोऽर्थो व्यवहारे न दृश्यते । न चाऽहोतत्संकेतो (योधेता) न्य एव चनेः” ॥

तत्पठं० वा० ८७३-८७४ पृ० १७७ ।

५-य चा-वि० । ६ “यत् पुनरेतत्-आनन्त्याच्च जतिराग्रे भेदानां वाचकः” इति न्यायपा० पृ० ३२३ पं० १ ।

एतादृश एवाऽयं पाठः तत्पठं० पत्रि० पृ० १७७ पं० २६ । “यत्तु विपुला” इति निर्दिष्टं श्लेषकारिकम्भ्यां पार्यतादयमिध एतात्मानमेवं श्लोकमुदाहरि—

“न जतिराग्रे भेदानामानन्ध-व्यभिचारतः । वाचको योग-जालोर्वा भेदार्थेऽप्यव्युत्तैः” ॥

श्लो० वा० पृ० ५१९ पं० २० ।

“अपमेयमिधः ‘न जतिराग्रे भेदानां वाचकः, आनन्धव’ इति वदत आचार्यदिवस”-पाञ्चरा० स्यादाद० पृ० ३१९ दि० पं० ६ । ७-न सर्वस्य य-वा० वा० पु० भा० वे० । ८ दान्धा य-भा० मा० । ९-रानन्त-मिति भा० । १०-रात्यन्तमिति वा० वा० । ११-रानन्त्यंतमिति वि० । १२-अन्त्यभेदेयु-भा० मा० विना ।

[विधिवादमतं सविस्तरं दृश्यताम् अपोहवादिनां मतस्य निर्देशः]

अत्र यदि पारमार्थिकस्याविषयभूतेन निमित्तेन सन्निमित्तत्वमेवां माधयितुमिष्टं तदा अनैकान्तिकता हेतोः साध्यविपर्यये बाधकप्रमाणाभावात् । अथ येन केनचिद्विनिमित्तं सन्निमित्तत्वमिष्यते तदा सिद्धसाध्यता । तथाहि-अस्मिरपीप्यते पयैषामन्तर्जलवासनाप्रबोधो निमित्तं न ५ तु विषयभूतम्, भ्रान्तत्वेन सर्वस्य दा(दा)य् प्रत्ययस्य निर्विषयत्वात् । तदुक्तम्—

“येन येन हि नास्मा वै यो यो धम्मोऽस्मिन्नल्पते ।

न सै संविद्यते तत्र धम्मोणां सा हि धर्मता” ॥ [ ] इति ।

न च शाब्दप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वाऽविषयत्वयोः किं प्रमाणमिति धत्तव्यम्, मिश्रेष्वमेदाध्यवसायेन प्रयत्नमानस्य प्रत्ययस्य भ्रान्तत्वात् । तथाहि-यः ‘अतस्मिन्नात्’ इति प्रत्ययः स भ्रान्तः, यथा मरीचि- १० कायां जलप्रत्ययः, तथा चायं मिश्रेष्वयैष्वमेदाध्यवसायी शाब्दः प्रत्यय इति स्वभावहेतुः । न च सामान्यं वस्तुभूतं प्राहमस्ति येनासिद्धताऽस्य हेतोः स्यात्, तस्य निर्दिष्टत्वात् । भवतु या सामा-
न्यम् तथापि तस्य मेदेभ्योऽर्थान्तरत्वे मिश्रेष्वमेदाध्यवसायो भ्रान्तिरेव, न हान्येनान्ये समाना युका-
स्तद्वन्तो नाम स्युः । अनर्थान्तरत्वेऽपि सामान्यस्य सर्वमेव विश्वमेकं वस्तु परमार्थत इति तत्र सामान्यप्रत्ययो भ्रान्तिरेव; न चैकवस्तुविषयः संमानप्रत्ययः, मेदप्रहणपुरस्सरत्वात् तस्य । भ्रान्त- १५ त्वे च सिद्धे निर्विषयत्वमपि सिद्धम्, स्वाकारपण्येन जनकस्य कस्यचिदर्थस्यालम्बनलक्षणस्य प्राप्तस्याभावात् ।

अग्नया वा निर्विषयत्वम् । तथाहि-यत्रैव कृतसमया ध्वनयः स एव तेषामर्थो युक्तो नान्यः, अतिप्रसङ्गात् । न च क्वचिद् वस्तुन्येषां परमार्थतः समयः संभवतीति निर्विषया ध्वनयः । प्रयोगः—
ये यत्र भावतः कृतसमया न भवन्ति न ते परमार्थतस्तमभिदधति, यथा सांज्ञादिमति पिण्डेऽश्व- २० शब्दोऽकृतसमया, न भवन्ति च भावतः कृतसमयाः सर्वसिन् वस्तुनि सर्वे ध्वनयः इति व्यापकाजु-
पलब्धिः कृतसमयावैनाभिधायकत्वस्य ध्यातत्वात् तस्य वैहाभावः ।

[संकेतासंभवसाधनाय स्वलक्षणाधर्ममेदेन विकल्पपञ्चकविधानम्]

न चायमसिद्धो हेतुः । तथाहि-गृहीतंसमयं वस्तु शब्दार्थत्वेन व्यवस्थाप्यमानं स्वलक्षणं वा व्यवस्थान्येत, जातिर्या, तपोगो वा, जातिमान् वा पैदार्थः, युद्धेर्षां आकार इति विकल्पाः । सर्वैष्यपि २५ समयासंभवाच्च युक्तं शब्दार्थत्वं तत्त्वतः; सांभृतस्य तु शब्दार्थत्वस्य न निषेध इति न स्वयचनविरोधा प्रतिज्ञायाः । एवं ह्यस्ती स्यात्—स्वलक्षणादीन् शब्देनाप्रतिपाद्य न शक्यमशब्दार्थत्वमेवां प्रतिपाद-
यितुम्, तत्प्रतिपिपादयिषया च शब्देन स्वलक्षणादीनुपदर्शयता शब्दार्थत्वमेवामभ्युपेयं स्यात् पुनश्च तदेव प्रतिज्ञया प्रतिपिद्धमिति स्वयचनव्याघातः; न चासावभ्युपगम्यत इति । एतेन बहुकुमुदघोत-

१ “उच्यते विषयोऽनीयां यी-ध्वनीना न कश्चन । अन्तर्वात्रानिविष्टं तु श्रीरमेवां निबन्धनम्” ॥

तत्त्वर्ष- का० ८९९ पृ० २७५ ।

२ “तत्र यदि मुख्यतो वाग्रेन विषयभूतेन सन्निमित्तत्वमेवां साधयितुमिष्टं तदाऽनैकान्तिकता हेतोः” तत्त्वर्ष- पञ्चि०
पृ० २७५ पं० १९ । ३-न संनि-का० । ४-भूतत्वम् आ-भा० मा० विना । ५ “तत्रैदमुक्तं तागिना” इति निर्दिश्य श्लोकोऽयं समुद्रतत्त्वतत्त्वपदप्रसिद्धायाम् पृ० १२ पं० १२ । ६-मिलप्यते आ० मा० मा० वा० । ७ स
स वि-का० वि० का० ।

८ “यस्य यस्य हि शब्दस्य यो यो विषय उच्यते । स त (संविद्य) ते नैव वस्तुना सा हि धर्मता” ॥

तत्त्वर्ष- का० ८७० पृ० २७५ ।

९-स्ययभ्रान्त-भा० मा० वा० वा० विना । १०-पृ० ११० पं० ९ । ११ “न हि जनेन अन्ये समाना भु-
वन्ति तद्वन्तो हि तथा स्युः” इति सामान्यपदार्थविचारप्रस्तावे न्यायकु० डि० पृ० १९१ प्र० पं० १० । १२ “सामा-
न्यप्रत्ययः”—तत्त्वर्ष- पञ्चि० पृ० २७६ पं० १० । १३ सांज्ञामिति आ० का० गु० दे० मा० वा० वा० ।

१४ “यतः स्वलक्षणं जातिरापोगो जातिमांसया । नुल्लक्षणे न शब्दार्थे यदावयनि तत्त्वतः” ॥

तत्त्वर्ष- का० ८७१ पृ० २७६ ।

१५ “पदार्थवृद्धेर्षां आकारः”—तत्त्वर्ष- पञ्चि० पृ० २७६ पं० २३ । १६-व्याप्यस्य दे० गु० । १७
“शब्दार्थत्वमेवामभ्युपेयं स्यात्”—तत्त्वर्ष- पञ्चि० पृ० २७६ पं० २७ ।

करेय-“अवाचकत्वे दाम्बानां प्रतिज्ञा-हेत्वोपस्थापता” [अ० २, भा० २, सू० १७ न्यायशा० सू० ३२३ पं० ६-७] इति, तदपि प्रयुक्तं भवति; न हि सर्वथा दाम्बारापवादोऽस्माभिः कियते—आ गोपाले-भ्योऽपि प्रतीतयत्वा तस्य—किन्तु तात्त्विकत्वं धर्मोः परैर्यस्तत्रारोप्यते तस्यैव निषेधो न तु धर्मिकः ।

[१ स्वलक्षणे संवेत्तासंभवसाधनम्]

तत्र स्वल्पज्ञे न तापत् समयः संभवति शम्भूय, समयो हि भवहारार्थं क्रियते न व्यसनितया, तेन यस्यैव सद्भूत-व्यवहारकालव्यापकत्वमस्ति तत्रैव स व्यवहर्तृणां युक्तो नान्यत्र, न च स्वल्पज्ञस्य सद्भूत-व्यवहारकालव्यापकत्वमस्ति तस्मात् तत्र समयः । सद्भूत-व्यवहारकालव्यापकत्वं च शब्दे-यादिव्यक्तीनां देशादिभेदेन परस्परतोऽत्यन्तव्यापृसतयाऽनन्यथा तत्रैव हृतसमयस्य पुंसोऽप्यवधारो न स्यादिति तत्र समयाभावाप्रासिद्धता हेतोः ।

न स्याप्यनैकान्तिकार्यम्, व्याप्तिसिद्धेः । तयादि-यद्यगृहीतसङ्केतमर्थं दाम्दः प्रतिपादयेत् तदा ?
गौरवोऽप्यर्थं प्रतिपादयेत् सङ्केतकारणानर्थक्यं च स्यात्, तस्मादतिप्रसङ्गारसिद्धान्तं प्रनामन्ति
कार्यं न व्याप्तिसिद्धिः ।

अयमेवैषं वा 'अशतसमयस्यात्' इति हेतुपक्षार्थदिभागेन "न आतिशयोक्ते भेदानां बाधश्च, अत्र-
त्पार्थ" [ ] इत्यनेन निर्दिष्टः । तथाहि- 'आनस्यात्' इत्यनेन समयांतरं दृष्टं दृष्टिः ।

तेन पशुकमुदघोचक्रेण—“यदि दान्धान् पक्षयति तदा ‘वानस्पत्यान्’ इत्यत्र यन्मुच्यते तदा १०
अधिकरणो हेतुः, अथ मेदा एष पक्षीनियन्ते तदा नान्यथी न व्यतिरेकी इत्यन्तोऽस्तीत्यन्तोऽपि
नान्यम्” [अ० ३, भा० ३, सू० ६७ व्याख्या ० पू० ३३३ पं० १६] इति, तद् यन्मुच्यते। यन् पुनः स
एवाह—“यत्र निर्विशेषणा मेदाः शास्त्रैरभिधीयन्ते तस्याऽयं होय, अस्माकं च शास्त्रनिर्देशान्ति
ब्रह्म-गुण-कर्मोपनिषीयन्ते। तथाहि—यत्र यत्र सत्तादिकं सामान्यं पश्यति तत्र तत्र सत्तादिकं
प्रयुज्यते, एकमेव यत्सत्तादिकं सामान्यम्, अतः सामान्योपलक्षितेषु मेदेषु सत्तादिकोपलक्षितेषु
सामान्यम्” [अ० ३, भा० ३, सू० ६७ व्याख्या ० पू० ३३३ पं० २१] इति, अत्र हेतुः यतो न सत्ता-
दिकं पश्यन्मृतं सामान्यं तेभ्यो मिथमभिधेयं ताऽस्तीति। अतः सा तद् तदानीं पश्यन् मेदेष्वेव
सामान्योपलक्षितेष्वपि सत्तादिकोपलक्षितेषु न स्यात्। न च शास्त्रेनातुंगद्वयं सत्तादिकं सामान्यं
सत्तादिना मेदानुपलक्षितं समयकात् साधुयात्, न चातसमयेषु सत्तादिषु सत्तादिकोपलक्षितं
इत्येतत्तादिकोपलक्षितः।

अथापि स्यात् स्वयमेव प्रतिपत्ता व्यवहारोऽप्यन्यादन्तर-व्यतिरेकानां सहादित्वात् अन्ये
प्रतिपद्यते, असद्वैतत्वात्, अनन्तमेव विषयनिर्देशो व्यवहारोऽप्यन्यत्र व्यतिरेकानां सहादित्वात् अन्ये
मेव मेवैष्यतात् व्यवहारमुपलब्ध्याऽऽहोष्यति तज्ज्ञातेषु तात् अन्तर प्रतिपद्यति इति चेत्, न।

१-डा-देवुर्पा-भा. मां. व. व. विद. १-देवतारो-मि.

१ "तत्र स्वामिन्सर्वं गच्छतु शरीरं शक्तिरायते । सर्वेभ्योऽप्युत्तमं दत्तं हि मेव ॥"

४ "अथवा तमोऽनुद्वेगोऽपि न दत्तव्यः । तेन च तद्विद्वत्पुत्रोऽपि न दत्तव्यः । तमोऽपि संवेगोऽपि न दत्तव्यः । न च तद्विद्वत्पुत्रोऽपि न दत्तव्यः ।

५. यथा वि. १. "द्वयस्योक्तं" -

[illegible]

"म बाहिरको भेट्न जान्ने-सुनान्ने । कतै सँग-साथमा गेलाहरू ।"

[illegible]

अदृष्ट्याङ्गं, न दृष्टेऽप्यतीतादिभेदमिच्छन्ततेषु भेदेषु समयः सम्पति अतिप्रसङ्गात् । विकल्पबुद्ध्या
व्या(ऽप्या)दृष्ट्य तेषु तत्प्रतिपत्त्याभ्युपगमे विकल्पसमारोपितार्थविषय एव शब्दमन्त्रेन प्रातः । तथाहि-
अतीतानागतयोस्तत्त्वेनासन्नितित्वात् तत्र विकल्पबुद्धिर्मेवन्ती निर्विषयेव, तत्र भवन् समयः कथं
परमार्थवस्तुविषयो भवेदिति ? सपक्षे भावाद् नापि हेतोर्विपक्षतेति सिद्धं स्वलक्षणाविषयत्वं
५ शब्दानाम् ।

अथ स्थिरैकरूपत्वादिमाचलादिभावानां देशादिभेदामागात् सङ्केतव्यन्तार-कालव्यापकत्वेन
समयसंभवात् पक्षेभेदातिशयता प्रष्टव्येति, नैतत् । हिमाचलादीनामभ्यन्तेकाद्युपचयसंभावयता
वेद्यानन्तरापवर्गितया च नादोषावयवपरिग्रहेण समयकालपरिदृष्ट्यभावात् व्यवहारकालानुयायि-
त्वेन च समयः सम्पद्यतीति नासिद्धता हेतोः । अत उक्त्यायेन समयवैयर्थ्यप्रसङ्गात् स्वलक्षणे समयः
६ सम्पति ।

आदाव्यक्रियत्वाद्यं न तत्र समयः । तथाहि-उद्याऽनन्तरापवर्गितु भावेषु समयः क्रियमाणा
अनुत्पन्नेषु वा क्रियेत, उत्पन्नेषु या ? न तावदनुत्पन्नेषु परमार्थतः समयो युक्तः, असतः सर्वोपात्ता-
रहितस्याधारत्वाद्यनुपपत्तेः, अपारमार्थिक्यस्य ज्ञातेऽपि पुत्रादौ समय उपलभ्यत इति न दृष्टविरोधः ।
विकल्पनिर्मितार्थविषयत्वेन तस्यापारमार्थिक्यत्वात् । नार्थ्युत्पन्ने समयो युक्तः, तस्मिन्नुभयोत्पत्तौ
१५ तत्पूर्वके च शब्दभेदस्मरणे सति समयः सम्पद्यति नान्यथा-अतिप्रसङ्गात्-शब्दभेदस्मरणकाले च
चिरनिवृद्धं स्वलक्षणमिति अजातयज्ञातेऽपि कथं समयः समयक्रियाकाले द्वयोरप्यसन्नितित्वात् ?
तथाहि-अनुभवावस्थापामपि तावत् तत्कारणतया स्वलक्षणं द्यौर्गिकं न सन्नितित्वात् सत्तां भवति किं
पुनरनुभवोत्तरकालमाविनामभेदाभोगस्मरणोत्पादकाले भविष्यति ?

नापि तज्जातीयै तत्सामर्थ्ययलोपजाते समयक्रियाकालभाविनि क्षणे समयः सम्पद्यति, तस्याऽ-
२० न्यत्वात् । यद्यपि समयक्रियाकाले सन्नितित्वं क्षणान्तरमस्ति तथापि तत्र समयभोगासम्भवाच्च
समयो युक्तः । न ह्यभ्युपलभ्य तन्नामस्मरणोपक्रमपूर्वकं समर्थं कुर्यान्नास्तत्कालसन्नितित्वं गथादावा-
भोगाविषयीकृते 'अभ्यः' इति समयं समयकृत् करोति । अथापि स्यात् सर्वेषां स्वलक्षणानां सादृश्य-
मस्ति तेनैक्यमभ्यवस्य समयः करिष्यते, असदेतत् । यतो विकल्पबुद्ध्याऽप्यारोपितं सादृश्यम्, तस्य
च ध्वनिमि । प्रतिपादने स्वलक्षणमवाच्यमेवेति न स्वलक्षणे समयः ।

१-पु सप्त-भा० भा० विना । २ "विकल्पबुद्ध्या व्यादृष्ट्य तेषु"-तत्त्वसं० पृ० १७८ पं० १६ ।
"विकल्पबुद्ध्या व्यादृष्ट्य तेषु संकेताभ्युपगमे विकल्पसमारोपितार्थविषय एव शब्दसंकेतः"-प्रमेयक० पृ० १२८ द्वि० पं० १२ ।
३ अत्र "तत्प्रतिपत्त्याभ्युपगमे" इति पाठः मुद्राक्षः- वि० प्रतापसि तत्रैव संशोधितो दृष्टः । ४-यतीति नि-
५० का० डे० ।

५ "हिमाचलादयो येषु देश-कालाद्यभेदिनः । (दृष्टाद्येवमेव निष्ठाः) क्षणिकस्य प्रवेष्टिताः" ।
तत्त्वसं० का० ८७५ पृ० १७८ ।

६ "अथ कथं समयः (स्थान जातेऽजाते च कल्पनम्) । नाऽज्ञाते समयो युक्तो भाविकोऽप्यविषयः" ।
तत्त्वसं० का० ८७५ पृ० १७५ ।

७-यस्तु जा-भा० भा० ।

८ "अपि (नापि) जाते दृष्टेता (ना पूर्वं) जायमानुत्पत्तौ । क्रियते समयस्तत्र विपरीते (कथं नु तत्) ।"
तत्त्वसं० का० ८७७ पृ० १७५ ।

९ "यद्यपि (तत्प्रजातीयवत्) तेन तदापरः । न तत्र समयभोगः सादृश्यं च विदितव्यम्" ।
तत्त्वसं० का० ८७८ पृ० १७५ ।

१०-मयः भा० भा० विना ।

शब्दाः प्रमुच्यन्ते' तथा वृत्ताद्यपि गवादिशब्देभ्यो न तुल्यम्, यन्मेव्योऽन्येवं प्रतीक्ष्यन्त्या
'अलि कोऽप्यथो यो गवादिशब्दाभिधेयो गोत्यादि' यन्तु गवाकारनिर्गणपरिग्रहः केनात्र
जायते स तेषां सिद्धान्तवन्ताम् न तु शब्दात् ।

[२ समुदागार्यत्वादिमनम्]

- ५ अपरे "गोदागारिशब्देऽप्यथो जानि भुगोदिरसमुदायो विना विकल्प-समुच्चयाग्न्यामनिर्वा
यथा पनादिशब्देर्धयाद्ययः" इत्याहुः । तथाहि-"धनम्" इत्युक्ते 'धेयो (यो वा) सदिदो वा' इति
विकल्पात् प्रतीतिरुपजायते, नापि 'धयश्च सदिदश्च' इति समुच्चयेन, अपि तु सामर्थ्येन प्रती
धयादयः तथा 'गोदागार' इत्युक्ते 'तयो वा जातिर्यो भुनो वा' तपश्च जातिश्च भुनो च' इति
प्रतिपत्तिर्भवति, अपि तु साकच्येन सम्पन्न्यन्तरस्यपच्छिन्नाभ्यामप्यप्रभृतयः संहताः प्रतीयन्ते ।
१० यदुच्यते यत्तत्समुदायिमेवाध्याधारणं विकल्पः, एकत्र गुणपदभिसम्पन्न्यमानस्य नियतस्य
(तस्यानेकस्य) स्वरूपमेवाध्याधारणं समुच्चयः, तद्यतिरेकेणात्र प्रतिपत्तिर्लोकप्रतीत्यै ।

[३ अत्यसत्त्वपदार्थत्वादिमनम्]

- अपरे "द्रव्यत्वादिमिरनिर्धारितरूपेयः सत्त्वन्धो द्रव्यादीनां स शब्दार्थः, स च सत्त्वनि
शब्दार्थत्वेनासत्त्वत्वाद्मस्य इत्युच्यते । यद्वा तथा-भुतादीनां मेवकयर्णपदस्येन मासनादेव
५ परस्परमसत्त्वः संसर्गः" । तथाहि-एते प्रत्येकं समुद्रिता वा न सेन रूपेणोपलभ्यन्ते किन्त्व
चक्रपदेषां समूहः स्वरूपमुत्क्रम्यायमासत इति ।

[४ असत्त्वोपाधिसत्त्वपदार्थत्वादिमनम्]

- अन्ये त्वाहुः-"यद् असत्त्वोपाधि सत्त्वं स शब्दार्थः" इति । तत्र स (?) शब्दार्थत्वेनाऽस
उपाधयो विधेया यलयाऽङ्गुलीयकादयो यस्य सत्त्वस्य सर्वमेदानुपायिनः सुवर्णादिसामान्यामानस्य
२० सत्त्वमसत्त्वोपाधि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमभिधेयम् ।

[५ अभिज्ञत्त्वपदार्थत्वादिमनम्]

- अन्ये तु विवृते-"शब्द एवाभिज्ञत्त्वमागतः शब्दार्थः" इति । स चाभिज्ञत्त्वः 'शब्द एवा

१ "प्रयोगदर्शनाभ्यासादकारावबहस्तु यः । न च शब्दस्य विषयः स हि यन्तान्तरप्रत्ययः" ॥
वाक्यप० का० २ श्लो० १२२ पृ० १२२ ।

२ "समुदायोऽभिधेयो वाऽवविकल्प-समुच्चयः" । तत्त्वसं० का० ८८८ पृ० २८४ । "समुदायोऽभिधेयोः
विकल्प-समुच्चयः" । वाक्यप० का० २ श्लो० १२८ पृ० १२५ । तथा, शास्त्रवा० स्यादादक० पृ० ४०० प्र० पं० १ ।

३-तादिः समु-आ० कां० डे० भा० । ४ "धनो वा खदिरो वा पलाशो वेति"-तत्त्वसं० पश्चि० पृ० १००
पं० १० । शास्त्रवा० स्यादादक० पृ० ४०० प्र० पं० ६ । ५-तस्यैव(क)स्य स्व-वा० वा० १-तस्यैव स्व-भा०
वि० डे० भा० कां० शु० । "गुणपदभिसम्पन्न्यमानस्य नियतस्यानेकस्य स्वरूपमेवाध्याधारणम्"-तत्त्वसं० पश्चि० पृ०
पं० १५ ।

६ "असत्त्वो वाऽपि संसर्गः शब्दार्थः कैश्चिदुच्यते" ॥ तत्त्वसं० का० ८८८ पृ० २८४ । "असत्त्वो वाऽपि सं
शब्दार्थः कैश्चिदुच्यते" । वाक्यप० का० २ श्लो० १२८ पृ० १२५ । तथा, शास्त्रवा० स्यादादक० पृ० ४०० प्र० पं० १ ।

७-मुक्तस्याय-वा० भा० ।

८ "शसत्त्वोपाधि यत् सत्त्वं तद् वा शब्दनिबन्धनम्" । तत्त्वसं० का० ८८९ पृ० २८४ । "असत्त्वोपाधि यत्
तद् वा शब्दनिबन्धनम्" । वाक्यप० का० २ श्लो० १२९ पृ० १२५ । तथा, शास्त्रवा० स्यादादक० पृ० ४०० प्र० पं० १ ।

९-एवं शब्दा-भा० मां० विना । १० "तत्र शब्दार्थत्वेनाऽसत्त्वा उपाधयः"-तत्त्वसं० पश्चि० पृ० २८४ पं० १ ।

११ "शब्दो वाऽप्यभिज्ञत्त्वमागतो याति वाच्यताम्" ॥

"सोऽप्यभिज्ञत्त्वमागच्छत्यनेकीकृतं यदा । शब्दस्यार्थेन तं शब्दमभिज्ञत्वं प्रवक्षते" ॥

तत्त्वसं० का० ८८९-८९० पृ० २८४-२८५ ।

"शब्दो वाऽप्यभिज्ञत्त्व(स्य)त्वमागतो याति वाच्यताम्" ॥

"सोऽप्यभिज्ञत्त्वमागच्छत्यनेकीकृतं यदा । शब्दस्यार्थेन तं शब्दमभिज्ञत्वं प्रवक्षते" ॥

"तयोऽप्युपगच्छते कटेरस्यभिवारिणि । किञ्चिदेव वाचिह्मं प्राधान्येनाऽवतिष्ठते" ॥

"कोऽप्यभिज्ञत्त्वो शब्दः प्रतिपन्नः प्रवर्तते । चात्रैव समसत्त्वं प्रविशत्येव शिवशया" ॥

वाक्यप० का० २ श्लो० १२९-१३२ पृ० १२५-१२७ । तथा, शास्त्रवा० स्यादादक० पृ० ४०० प्र० पं० १ ।

इत्येषं शादेऽर्थस्य निवेदानम् 'सोऽयम्' इत्यभिप्रायान्धः, तस्मात् यदा शास्त्रस्यार्थेन सदैवीकृतं रूपं भवति तं स्वीकृतायांकारं शास्त्रमभिप्रायमित्याहुः ।

[६ शुद्धास्त्राकारपदार्थवादिमतम्]

अन्ये तु "पुञ्जाकृदमेवाकारं धारायस्तु विपर्ययं धारायस्तु तथा गृहीतं पुञ्जिरूपतयेनोपिमापितं
 द्वाद्वार्थम्" आहुः । तथाहि-यावद् पुञ्जिरूपमर्थेऽप्यप्रत्यक्षं 'पुञ्जिरूपमेव' इति तत्तन्मात्रेण धारणे
 तावत् तस्य द्वाद्वार्थत्वं नापत्तीयते तत्र क्रियाविशेषसम्बन्धान्मात्रात्, न हि 'गामानय' 'दर्पि' 'खाद्'
 इत्यादिषाः क्रियास्तादृशि पुञ्जिरूपे सम्भवन्ति, क्रियायोगसम्बन्धमयी वाधः द्वाद्वैरतिपीयते, अतो
 पुञ्जिरूपतया गृहीतोऽसौ न द्वाद्वार्थः । यदा ॥ पाठे परन्तु नि प्रत्यक्षो भवति तदा तस्मिन् प्रतिपत्ता
 धारणया विपर्ययः क्रियासार्धनसामर्थ्यं तस्यैव मन्यन् इति भवति द्वाद्वार्थः ।

ननु चापोदयादिपक्षादस्य को विशेषः? तथाहि—अपोदयादिनाऽपि ध्रुव्याकारो पातरूपतया १० भूहीतः शब्दार्थ इतीष्यत एव । यथोक्तम्—

नैतदुपासोपगम्यान्वयस्याकृष्याभिगतः पुनः । आध्यायोऽर्थः स एवेति वचनेन विदुष्यते ॥ [ ] इति,
नैतदुपासः, अयं हि शुद्धाकारयोदीयातो वस्तुन्यन्त्रांतं सविषयं द्रव्यादिषु पारमार्थिकेभ्यश्चयत्नं
शुद्धान्तरं परमार्थतः आध्यायमिच्छति । पुनरा (न तु निरा) लभ्यते मित्रेभ्यमेवाप्यपतापेन प्रकृते-
भ्रान्तमितरेतरेतमेदमिदमन्यथायुपैति । यथा न यथाऽस्मादिदृश्यते—

“मै सयौं (सयौं) सिधायमासोऽय—
मर्थ इतीष्यत पय यथोक्त्येका (मर्थेयेका) मकमदः ।
इनेतेरैमेदोऽस्य
यीजं संमा यदर्थिका” ॥ [ ] इति तदा सिद्धसाध्यता । यद् यदयनि—
“इनेतेरैमेदोऽस्य यीजं शेव पद पय नाः” ॥ [तस्यसं० का० २०५] इति । २०
न चापोदयादिना परमार्थतः किञ्चिद् वाच्यं बुद्ध्यावाप्तोऽप्यो वा द्वाद्वा नामिष्यते । तथाहि—

१-कादशा-भा० भा० ।

१ “थो बाड्यो बुद्धिमियो बाणवस्तुनियम्भनः । ए बाणो बहिवरि हानः सन्दायीः वैधिरिप्यते” ॥

ता.ब.पं० वा० ८९१ पु० ३८५ ।

“यो बाधो बुद्धिनिग्रहो बाह्यस्तु निग्रहः । रा बाह्यनिग्रहि हातः सन्दर्भः वैधिरिष्यते” ॥

वाचस्पत्यः वा० २ श्लो० ११४ पृ० १३७ । तथा, शास्त्रवा० स्वधाराद० पृ० ४०० द्वि० पं० १ ।

१-नायिर्मायि-भा० मा० । “कुडिक्कपेत्ताभिर्भित्तिम्”-तारवसे० वसि० पू० १८५ वं० ७ । ४-स्यदत्तं
भा० मा० । ५-ति तत्र भा० मा० । ६-ति त्वय्य भा० दा० । ७-“धि य त्वत्” वि० व० । ८-वारा-
वस्तुनि वा० । ९-धनारा-वा० वा० । १०-स्य स मय्य-वा० वा० । ११-गृहीतः सत्त्वार्थो हृत्तिय-
(योऽमीत्य)-वा० वा० । गृहीतसत्त्वार्थो हृत्तिय-भा० वा० पु० । “अथोदकविनायि कुडिक्कापे कस्मिन्ना
गृहीतः सत्त्वार्थ इति भाष्यत एव”-तारवसे० वसि० पू० १८५ वं० १० । “अथोदकविनायि कुडिक्कापे कस्मिन्ना
वसि० सत्त्वार्थोऽमीत्य एव”-अथोदक० पू० १९९ वि० वं० १ ।

॥ अथ भक्त्या यथा शक्यं कर्तव्यं विदुः ॥ १० ॥

[illegible]

... ..

તાલુકો • વડો • પૃ. ૨૮૫ ર્દ. ૨૧ ।

११-याज्ञो मा-दी-वि० । १२-स्तं त्रैलोक्यविषयं वा-व० । १३ "शुभ (शु) शिवाय न विदुष्यते-
 दायकाय न" -तावरी-पत्रि० पृ० १८५ व-१४ । १४-वृषे भ्रातृ-व० व० ।-वृषे भ्रातृनिर्दिष्ट-व०
 वि० । १५ यथा न मां मां विना । यथा न हां । "दधि न दध-कम विदुष्यते-

गरीं मिथ्याभातोऽयमर्थोऽप्येवाग्रजः । इति नरसिंहेन्द्रः श्रीरामः ॥

[illegible]

१७ अथ 'सा' इत्यस्य 'इतिथ्यस्य एव यथोक्ते' इत्यस्य कार्यमुत्पादयेत् वाक्यस्य निश्चितार्थत्वेन अनेनैव इति
साधयेत्प्रत्यक्षिणमप्यनपि गदमिदं वाक्यम् । १८ -इमेरेव्य अ० व० हा० वि० पु० । -इमेरेव्य अ० व० ।

११ शास्त्रवा. स्याज्जय. पृ. ४०० द्वि. पं. ७ । १०-तत्राभेदोऽस्य अ. कं. पु. ४० ।

यदेव शब्दे प्रत्ययेऽध्यवसीयमानतया प्रतिमासते स शब्दार्थः, न च बुद्ध्याकारः शब्दप्रत्ययेनाध्यवसीयते किं तर्हि? बाह्यमेवार्थक्रियाकारि वस्तु; न चापि तेन बाह्यं परमार्थतोऽध्यवसीयते यथातत्त्वमनध्यवसायाद् यथाध्यवसायमतत्त्वात् अतः समारोपित एव शब्दार्थः। यच्च समारोपितं तत्र किञ्चिद् भावतोऽभिधीयते शब्देः। यत् पुनरुक्तम्-“शब्दार्थोऽर्थः स एवेति”, तत् समारोपितमेवार्थमभिसन्धाय, बुद्ध्याकारवादिना तु बुद्ध्याकारः परमार्थतो वाच्य इष्यत इति महान् विरोधः।

[७ प्रतिमापदार्थवादितम्]

अन्ये त्वादुः-“अभ्यासात् प्रतिमाहेतुः शब्दः न तु बाह्यार्थप्रत्यायकः” इति। शब्दस्य क्वचित् विषये पुनः पुनः प्रवृत्तिदर्शनमभ्यासः, नियतसाधनावच्छिन्नप्रक्रियाप्रतिपत्यनुकूला प्रज्ञा प्रतिमा सा प्रयोगदर्शनावृत्तिसहितेन शब्देन जन्यते, प्रतिवाक्यं प्रतिपुष्टं च सा मिच्छते; यथैव ह्यङ्कुशादिघातादयो हस्त्यादीनामर्थप्रतिपत्तौ क्रियमाणायां प्रतिमाहेतवो भवन्ति तथा शब्दार्थः (सर्वोऽर्थः) वस्तुसंमता वृक्षादयः शब्दा यथाभ्यासं प्रतिमामानोपसंहारहेतवो भवन्ति न त्वर्थं

१-दू भयतो हा० वि० शु० १-दू भयता-आ० का० । २ दू० १८१ पं० १२ । ३-प्रतिसंधाय ५० १-ममिधाय वा० ।

४ “अभ्यासात् प्रतिमाहेतुः सर्वैः शब्दः समासतः । बालानां च तिरस्कां च यथाऽर्थप्रतिपादने” ॥

तत्पर्व० का० ८९२ दू० २८१ ।

तथा, बालावा० स्वादादक० दू० ४०० दि० पं० १ ।

“अभ्यासात् प्रतिमाहेतुः शब्दः सर्वोऽर्थैः स्मृतः । बालानां च तिरस्कां च यथाऽर्थप्रतिपादने” ॥

“अनागमश्च सोऽभ्यासः समयः कैश्चिद्विषये । अनन्तरमिदं कार्यमस्मादिषुपदर्थम्” ॥

“अथ प्रतिमास्वरूपमेव पूर्वोक्तान्तमनुग्रहमाह”-

“विच्छेदप्रहणेऽर्पानां प्रतिमान्येव जायते । वाक्यार्थ इति सांगतुः पदार्थैरुपपादिताम्” ॥

“कीदृशी ताम्? इत्याह”-

“इदं वरितं साऽन्येषामनाक्येषा कथंनन । प्रत्यात्मवृत्तिविद्धा सा कर्त्रोऽपि न निरूप्यते” ॥

“क्षिप्त्वावाऽपी? इत्याह”-

“उपशेयमिवाऽर्पानां सा करोलविचारिता । सार्वरूपमिवाऽऽपन्ना विषयत्वेन वर्तते” ॥

“तां च न क्वचित् प्राणिमात्रमतिवर्तते-अतिक्रम्य तिष्ठति-इत्याह”-

“साक्षाच्छब्देन जनिता भावनानुग्रहेन वा । इतिकर्तव्यतायां तां न कश्चिदतिवर्तते” ॥

“प्रमाणत्वेन तां लोकाः सर्वैः समनुग्रहयति । समारम्भाः प्रतीयन्ते तिरस्कापि तद्वत्तान्” ॥

“निर्देव शेषं सर्वस्य प्रतिभेतुपपादयितुमाह”-

“यथा इत्यविरोधनां परिशक्तैरयत्नतः । मन्दादिशक्तयो दृष्टाः प्रतिमास्तद्वतां तथा” ॥

“वनिदर्थमनुपपादयितुमाह”-

“संरक्षति विद्वरते मयो पुंस्त्रीकौलस्य कः । जन्तादयः बुद्ध्यादिकरणे केन शिक्षिताः” ॥

“अहार-श्रीरामनिदेश-लज्जनादिक्रियायु कः । जालम्बवप्रसिद्धाश्च प्रयोका मृगपरिणामा” ॥

“प्रतिभायच शब्द एव मूलमिवाह”-

“मनननुग्रहदेवदागमादेव आवर्ते । आसति-विप्रहर्षाभ्यामागमस्तु निशिष्यते” ॥

“तस्माच्च निमित्तमेवेन वाङ्मयं दर्शयितुमाह”-

“तस्माच्च-वर्णनमन्मात्र-लोका उदयोक्तारिणा । विधितोयदिना येति प्रतिभां वदित्वा विदुः” ॥ वचनप० का० १

५० ११५-१२०-१४५-१५४ दू० १११-११२-१४१-१४२ पुन्यप० टी० ।

६-वृत्तिरिति-वा० का० १-वृत्तिरिति-भा० मा० ।

७ “यदेव शब्दे प्रत्ययेऽध्यवसीयमानतया प्रतिमासते स शब्दार्थः, न च बुद्ध्याकारः शब्दप्रत्ययेनाध्यवसीयते किं तर्हि? बाह्यमेवार्थक्रियाकारि वस्तु; न चापि तेन बाह्यं परमार्थतोऽध्यवसीयते यथातत्त्वमनध्यवसायाद् यथाध्यवसायमतत्त्वात् अतः समारोपित एव शब्दार्थः। यच्च समारोपितं तत्र किञ्चिद् भावतोऽभिधीयते शब्देः। यत् पुनरुक्तम्-“शब्दार्थोऽर्थः स एवेति”, तत् समारोपितमेवार्थमभिसन्धाय, बुद्ध्याकारवादिना तु बुद्ध्याकारः परमार्थतो वाच्य इष्यत इति महान् विरोधः।

साक्षात् प्रतिपादयन्ति; अन्यथा हि कथं परस्परव्याहताः प्रयत्नभेदा उत्पादकं वा प्रयत्नं वा सन्नि-
 कस्योपरचितपदार्थभेदोत्पत्तकः स्यति ?

[प्रागुक्ते षडसप्तके प्रतिविधातव्ये प्रथमम् अस्त्यर्थवादिमतनिरसनम्]

अथ प्रतिविदधति-यद्यस्यार्थः पूर्वोदितैर्मलक्षणादिसमाय इष्यते तदा पूर्वोदितदोषमसङ्गः ।
 किञ्च, अनिर्धारितविशेषरूपस्यादस्त्यर्थस्य तस्मिन् केचनैवेत्यर्थः प्रतिपाद्यमाने 'गोः' 'गवयोः' 'गजः' ५
 इत्यादिभेदेन व्यवहारो न स्यात्, तस्य सार्वभौम्यतिपादितव्यात् । न च गोराश्वान् गोत्वविशिष्टस्य-
 र्थस्य सत्त्वाभावस्य ज्ञापनेत्यप्यादिभेदरहितस्य प्रतीतेर्भेदेन व्यवहारो भविष्यतीति प्रतिपादयितुं

[२ समुदायपदार्थवादिमतनिर्गमम्]

संसुदायामिधानपक्षे तु जानेभेदानां च तदप्रभृतीनामभिधानमहीत्यमिति प्रत्येकमिधान-१५
पक्षमादिनो दोषाः सत्थं युगपत् प्राप्नुयन्तीति न तत्पक्षमभ्युपगमोऽपि श्रेयान् ।

[३-४ असत्यसंबन्ध-अमत्योपाधिमत्यपदार्थवादिमतद्वयनिरसनम्]

‘असंख्यसंख्य’-‘असंख्योपाधितत्वं’ इति पराहये च संयोग-तमसावलक्षणस्य नागधर्मस्य निषिद्धत्वात् सामान्यस्य च त्रिगुणात्मकस्य सत्यस्याप्यतिरिक्तस्य, व्यतिरिक्तस्याप्यतमसात् नागस्य संयोगः । नाप्यसंख्योपाधि सामान्यं दान्धवार्यं लभ्यति ।

१-वर्ष प्र-पू. १-सम्पाद्य दिवः-मां मां बां बां मिता । १ पू. १०९ सं. ११ ।

"तत्रादित्येऽभिषेकोऽयं हि स्वर्गाभिषेके । जगिर्लोकाश्च यदाभ्य (भू ?) बुद्धेर्गोऽभिषिक्तवत्" इ

“एतै स्व(सु)होयः पूर्वोक्त आत्मयै वेषहेऽपि च । प्रतिपाद्ये न मेदेव व्यवहारोऽप्यन्यते” ॥

ਲਾਘਵੀ ੭੧੦ ੮੧੧-੮੧੪ ਪ੍ਰ ੨੮੬ ।

४७० १७४ पं० २३ । ५७० १७४ पं० २५ । ६ केदारनाथः १२० १२०० । ७ हाहासि प्र-५० ।

८ “मोक्षसाधनविशिष्टार्थमनामः प्रमाणम् ॥ अथानाहुः। न नीरु दिग्दाहः। नोऽपि तन्मयम् ॥

ਸਮੁੱਚਾ ਪੰਨਾ ੧੦੫

१ प्रतीतिर-भा० भा० धना ।

૧૦. "સાચી જાણીદારીથી એક જાતની બાંધબંધી સર્જાય છે. તેથી જ 'જોઈએ તો જોઈએ' એવો જોડો જોઈએ."

११-एवमर्धमात्रमप्यने ४.४. एधममात्रमिधमने १ एधममात्रमिधमने ४.४.

११. इतोऽर्थस्य स्वतःशान्त्यवस्थादुक्तानिमित्तान् - ११. म. ३. ७. ८. ९. १०. ११. १२.

१५६ पृ० ४३ । १५-कृत्यकुशल क व २६ पू ८ २-७ ४ १०५० १,००० रु०

‘साम्प्रदायिक’ अर्थ गर्नुपर्ने ठाउँमा ‘साम्प्रदायिक’ नभएको ठाउँमा

46   + 2 = 48

[५-६ अभिजन्य-बुद्ध्यास्तुताकारपदार्थादिमतद्रव्यनिरसनम्]

अभिजन्यपक्षेऽपि यदि शब्दस्य कश्चिदर्थः सम्भवेत् तदा तेन सहैकीकरणं भवेदपि, नादिस्वरूपस्य च शब्दार्थस्यासम्भवः प्रोक्तं प्रदर्शितं इति कथं तेनैकीकरणम्? अपि चायमबुद्धिस्तस्य एव । तेषादि-वाह्यार्थयोः (बाह्ययोः) शब्दार्थयोर्मित्रेन्द्रियप्राप्त्यादिभ्यो मेदस्य सिद्धेः ५ यथापादनं परमार्थतोऽयुक्तमेवेति बुद्धिस्ययोरेव शब्दार्थयोरेकबुद्धिमतत्वादेकीकरणं युक्तम् । उपगृहीताभिप्रेयाकारतिरोभूतशब्दसमाधौ बुद्धौ विपरिवर्तमानः शब्दात्मा स्वरूपावुगतभागेनान्तः सन्निवेशयन्मिजल्प उच्यते, स च बुद्धेरात्मगत एवाकारो युक्तो न बाह्यः, तस्य परस्परं विविक्तस्वभावत्वात्; ततश्च बुद्धिशब्दार्थप्रादानन्तरौकादस्य न कश्चिद् मेदः, उच्यते एवार्थः । एतावन्मात्रं तु मिथ्यते-“शब्दार्थावेकीकृतौ” इति । दोषस्तु समान एव-

१० “ज्ञानादव्यतिरिक्तं च कथमर्थान्तरं मजेत्” ? [ ] इति ।

[७ प्रतिभापदार्थादिमतनिरसनम्]

प्रतिभापक्षे तु यदि सा परमार्थतो वाह्यार्थविषया तदैक्यं घट्नुमि शब्दादौ विवक्ष्यस्यायिनां विधिनाः प्रतिभा न प्राप्नुयन्ति, एकस्यानेकस्वभावासम्भवात् । अथ निर्विषया प्रवृत्ति-प्रतिपक्षी न प्राप्नुतः, अतद्विषयत्वाच्छब्दस्य । अथ स्वप्रतिभासो(से)ऽनर्थेऽयौष्य १५ घ्रास्या ते प्रवृत्ति-प्रतिपक्षी भयतस्तदा भ्रान्तः शब्दार्थः प्राप्नोति, तथाश्च धीजं पक्षव्यम् । सा सर्वत्र सर्वदा भवेत् । यदि पुनर्मोयानां परस्परतो मेद एव धीजमस्यास्तदाऽस्त्यसमर्थितः स्यादिति सिद्धसाध्यता । किञ्च, सर्वमेतत् स्वलक्षणैकादिकं शब्दविषयत्वेनाभ्युपगम्यैषाणिकम् अक्षणिकं वेति ? आद्यपक्षे सङ्केतकालदृष्टस्य व्यवहारकालान्तरव्याप्त तत्र समं योजनः । अक्षणिकपक्षे च

२० “नाक्रमस्तु कमिणो भार्यः” [ ] इति शब्दार्थविषयस्य कमिज्ञानस्याभावाप्रसक्तिः ।

१ ४० १८० पं० १२ ।

“जल्पो बुद्धिस्तस्य एवायं बाह्ययोगविभेदनः । ततः को मेद एतस्य बुद्धि(बुद्धि) पञ्चादन्तराव” ॥

“युष्माकारोऽपि शब्दार्थः प्रागेव विनिवारितः । ज्ञानादव्यतिरिक्तस्य व्यापकत्ववियोगतः” ॥

तत्पक्षे का० १००-१०१ पृ० २६६

२ “सहैकीकरणं भवेत् वाचया स्वलक्षणादिरूपस्य शब्दार्थस्याऽधेयः पूर्व प्रतिवारितः”-तत्पक्षे पक्षि० पृ० १५ ।

३ मयेदयमपि भा० हा० वि० । ४ पृ० १७५ पं० ५-पृ० १७५ पं० ११ । ५ “तथादि-बाह्योर्ध्वोः”-तत्पक्षे पक्षि० पृ० २८८ पं० ११ । ६ तथा गृहीता-भा० वि० । ७ स्वभावावबुद्धौ भा० हा० पृ० १८१ पं० ४ ।

८ “व्यक्तयो नाभुयान्सम्बन्धद्वयायि न भासते । ज्ञानादव्यतिरिक्तं च कथमर्थान्तरं मजेत्” ॥

तत्पक्षे पक्षि० पृ० २८९ पं० ११ ।

९ ४० १८२ पं० ६ ।

“प्रतिभाऽपि च शब्दाधीनं बाह्यार्थविषया यदि । एकात्मनियते बाह्ये विधिनाः प्रतिभाः कथम्” ॥

“अथ निर्विषया एता कामनाभावात्कथं । प्रतिपत्तिः प्रवृत्तिर्ना बाह्यायेतु कथं भवेत्” ॥

“बाह्यरूपायिमोक्षेण स्वाकारे यदि ते मते । शब्दाधीनारिक्तः प्राप्तस्वभावागत्या प्रवर्तनात्” ॥

“निर्बोधा न च सा युक्ता सर्वत्रैव प्रमत्ततः । इतरेतरभेदोऽस्य धीजं चेत् पक्ष एव न” ॥

तत्पक्षे का० १०२-१०५ पृ० २८८ ।

११ स्वविषयप्रतिभासोऽनर्थेऽर्थोऽप्यवस्था-१० गु० भा० । “स्वविषयप्रतिभासेऽनर्थेऽर्थोऽप्यवस्था” १० गु० । “तत्प्रतिभासेऽनर्थेऽर्थोऽप्यवस्था”-तत्पक्षे पक्षि० पृ० २८९ पं० ४ । “यदि च निर्विषया तर्हि तदर्थे प्रवृत्ति-प्रतिपक्षी । अनर्थेऽर्थोऽप्यवस्था न भवत्या चेत्”-शब्दार्थः स्वाहा १८० पृ० ४०० पं० ११ ।

१२ “यदि वा धीमेदेदं क्षणिकं साक्षात् तथा । क्षणिकमेदं प्रवृत्तयोः कमिज्ञानं च नान्यथा” ॥

तत्पक्षे का० १०६ पृ० २८९ ।

१३ आद्ये पक्षे भा० हा० । १४-नान्यथा च त-भा० वि० गु० । १५ उचितेना तत्पक्षे पक्षि० पृ० २८९ पं० १४ । १६-एव व्यवहारक-मि-१०-एव व्यवहारक-मि-गु० ।

[विवक्षापदार्थवादिमतमुद्धिरस्य तन्निरसनम्]

अन्ये त्वाहुः—“अर्थविवक्षां शब्दोऽनुमापयति” इति । यथोक्तम्—

"अनुमानं विद्यक्षायाः शब्दादेन्यत्र विद्यते" [ ] इति ।

अत्रापि यदि परमार्थतो विवेक्षा पारमार्थिकतद्भार्यविषयेष्यते तदसिद्धम्, स्वलक्षणादेः
 शब्दार्थस्य कस्यचिदसम्भवात्, अतो न कचिदर्थे परमार्थे विषयताऽस्ति, अन्वयिनोऽर्थस्यामावात् । ५
 नापि तत्प्रतिपादकः शब्दः सम्भवति । यदाह—

“कथा श्रुतिः” [तत्त्वसं० का० १०७] इति ।

न च विषयाणां प्रतिपाद्यानां शब्दाद् बहिर्ध्ये प्रवृत्तिः प्राप्नोति, तस्याप्रतिनित्यान् अप्रान्त-
इवत् । न च विषयापरिचयिनी वाहस्य च साकृत्प्रादुर्भवेतिऽपि तत्र ततः प्रवृत्तिर्यमलकयन्, स्वर्षदा
बाह्ये प्रवृत्तेरयोगात् कदाचिद् विषयापरिचयिनीत्यपि भवेति प्रवृत्तिप्रसक्तैर्यमलकयोरेव । अथ नरमा-१०
श्रुतः स्वप्रतिमासांनुभवेऽपि पञ्चरेष्वमध्यपसायो भवति 'मयाऽस्मै बाह्य एवायः प्रतिपाद्यते' भो-
त्येवमध्यपसाया 'ममायं बाह्यमेव प्रतिपादयति' इति । अतस्त्वैमिरिकद्वयप्रवृत्तिवद्भानयवद्वाप्यो
व्यवहार इति । यथेयमस्तपस एव समाधित इति कथं न सिद्धसाध्यताऽं शब्दचतु लिङ्गभूतो विष-
यामलमापयतीत्यभ्युपगम्यत एव यथा धूमोऽग्निम् ।

[यैभापिरुमतं निर्दिश्य सन्निरुतनम्]

15

एतेन वैभाषिकोऽपि द्वाभ्यविषयं नामात्पमर्थविद्वत्त्वं विप्रयुक्तं संस्कारमिच्छन्निरुक्तः ।
तथाहि—तन्नामादि यदि शक्तिः तदाऽन्यथायोगः । अङ्गिराये कामिष्ठानामुत्पत्तिः, बाहो न
प्रवृत्त्यभावात्; साकप्यात् प्रवृत्तौ न सर्वदा बाह्य एव प्रवृत्तिः ।

अशेषवस्तमयो ह्यात्मा नामादीनामनन्यभाक् । तेषामतो न ध्यात्यर्पं कचश्चिदुपपद्यते ॥ [ ]
इत्यादेः सर्वस्य समानतायाम् । तेषाम् 'अन्यवस्तमपत्ताय' इत्यस्य हेतोरिति द्रष्टव्यम् । नान्यन्यवस्तम-
पत्ताय-विद्वद्भवे । तस्य सिद्धम् आपोदकपृष्ठम् इति ।

['निषेधमात्रमेव अन्यापोहः' इति मत्वा षौमारिलकृतानामाद्येषाणामुपन्यासः]

अत्र परो नियेधमात्रमेव किलान्यापोद्धोऽभिप्रेत इति मध्यमागः प्रतिज्ञायाः मनीत्यादिपरोध-
मुक्ताययन्नाद-

¹¹नैष्यम्यापोदृष्टज्जडो भूँस्मत्पक्षे न वर्जितः ।

निषेधमात्रं निषेध प्रतिभासिंघ (रोऽव) गम्यते" ॥ [तत्परं० भा० ११०]

14

१ तारबटं. पत्रि. पु. २८१ पं. १७ । पात्रा. साक्षादक. पु. ४०० दि. ४० ७ । २ लम्ब. दी. पु. २८१ पं. १७ । पात्रा. साक्षादक. पु. ४०० दि. ४० ८ । ३-द्वयक वि-दं. नि. दि.।

४ “एतेनैव विषयादपि शास्त्रगम्या निराहृता । शास्त्रार्थोपभवे हीनं च विवक्षा च वा युतिः ” ॥

संख्या: क. १०४३०. १६९. १

५ परमार्थवि-वि० विना : १-८-कदा भू-या० ।

४ “(तात्पर्याच्च) भूतेति” कथं वा (उल्लेख) भेदिते । शास्त्रात् (सामान्य) ज्ञानादेवेव इति च ॥

ਸਦਭਾਈ: ਭਾ: ੧੦੬ ਪ੍ਰ: ੧੮੧।

४ "विद्यापुत्रमिति शिष्टमाचारं ब्रह्मचर्यम् । अथवा गोप्यं प्रवृत्तिभेदं न देवताभ्यन्तरेण च" ॥

तद्वर्षेऽपि १०९ पुं = १९० इ

१-गुभावे-बा० हा० मि० । १०-नारपति आ० बा० मि० । ११ लखदे० रू० १००००० ।

११-यामतो न पावयस्वम् भा० की० १-यामतो माध्याह्नम् ॥ ४० ॥ "एहं ह्यो न वारयस्व" -तत्परः.

१३-बायावि-आ. न. नं. १४ प्रदेस- १-११६८-४-४-१-११७

संयत्तः साधुः" इति प्रसिद्धम् । इति चित्तं तस्मिन्निदमेव निगद्यते । "लोकः सः"

इतिदिप्य भोजनमभ्युदितेति भिदतेपिचरैः एवम् । सप्तमः पृ० ४०२ पृ० ४०५-१ ।

कवमुत्तरे"-भाष्यं ५. ११. २. ११. १ ११-भाष्ये व-अ. ५. १-भाष्ये व. १

तत्त्वसं० अ० ५१० । प्रमेयसं० पु० ११५ द्वि० सं० ५१

[illegible]

अगोनिवृत्तिश्चान्योन्याभावः तस्या अभाविब्यवच्छेदरूपत्वात्, तस्मात् सा वस्तु । तत्रैवमभावस्य भावान्तरात्मकत्वे कोऽयं भयङ्गिराभादिनिवृत्तिस्त्वेभाषोऽभाषोऽभिप्रेत इति ।

अथ गणादिखलक्षणार्थमासौ, न; तत्र सर्वविकल्पप्रत्येयास्त्वमयात् (प्रत्यस्तमयात्) विकल्प-
ज्ञानगोचरः सामान्यमेवेत्येते, असाधारणस्यैव सर्वविकल्पानामगोचरः । यथोक्तम्—

“स्वसंवेद्यमनिर्देयं रूपमिन्द्रियगोचरम्” । [ ] इति । ५

यथैव हि भयतामसाधारणो विशेषोऽभादिनिवृत्त्यात्मा गोदाद्याभिधेयो नेष्टस्तथैव दाबले-
यादिः दास्याप्यतया नेष्टः, असामान्यप्रसङ्गतः । यदि हि गोदाद्यः दाबलेयादिवाचकः स्यात्
तदा तस्यानन्यथा सा सामान्यविषयः स्यात्, यतश्चाभादिनिवृत्त्यात्मा भाषोऽसाधारणो न घटते
संसात् सर्वेषु सजातीयेषु दाबलेयादिभिर्घटेषु यत् प्रत्येकं परितस्मात् तन्निबन्धना गोबुद्धिः, तच्च
गोत्वात्यमेव सामान्यम् संसातोऽपोहशब्देनाभिधानात् कैवलं सामान्तरमिति सिद्धसाध्यता १०
प्रतिज्ञादोषः ।

तथाऽऽह कुमारिलः—

“तस्मात् सर्वेषु यद्वैयं प्रत्येकं परिनिष्ठितम् ।
गोबुद्धिस्तन्मिमांसा स्याद् गोत्पादस्य वा नास्ति तन्” ॥ [३०० वा० अपो० अतो० १०] १५
“तस्मात् सर्वेषु यद्वैयं प्रत्येकं परिनिष्ठितम्” ॥ [३०० वा० अपो० अतो० १०] १५

अथ प्रसज्यलक्षणमिति पक्षस्तदा पुनरप्यगोऽपोहलक्षणभावस्यरूपा द्वाप्यता गोदाद्यादिना
प्रसक्ता यस्तुल्यरूपापहयात्, तत्र ये दाद्वयुजीनां स्वात्मग्रहणं प्रसक्तम् बाह्यपरमुक्तामदात् । तन-

१ ख य-भा० दा० मि० । १ स्वभाषोऽभि-भा० मि० ।

१ “तत्राभादिनिवृत्त्यात्मा भावः क इति कल्पताम्” ॥

ओ० वा० अपो० अतो० १ । तत्त्वर्थ० वा० १११ पृ० १११ ।

४-स्वयात्ममयात् वा० १-स्वयमयात् वा० वा० । “तत्र सर्वविकल्पप्रलयादयात् विद्यारण्यगोचरः”-तत्त्वर्थ०
पत्रि० पृ० १११ पं० १८ ।

५ तत्त्वर्थ० पत्रि० पृ० १११ पं० १ ।

६ “नेष्टोऽसाधारणस्याह विषयो निर्दिष्टत्वात् । तथा च दाबलेयादेरसामान्यप्रसङ्गः” ॥ ओ० वा० अपो० अतो० १ ।

“नेष्टोऽसाधारणता यो विषयो निर्दिष्टत्वात् । तथा च दाबलेयादेरसामान्यप्रसङ्गः” ॥ तत्त्वर्थ० वा० १११ पृ० १११ ।

७-वृत्तात्मा भा० भा० । ८ “दाबलेयादिवाचकत्वात्”-तत्त्वर्थ० पत्रि० पृ० १११ पं० ६ ।

९ “तस्मात् सर्वेषु यद्वैयं प्रत्येकं परिनिष्ठितम् । गोबुद्धिस्तन्मिमांसा स्याद् गोत्पादस्य वा नास्ति तन्” ॥

ओ० वा० अपो० अतो० १० । तत्त्वर्थ० वा० १११ पृ० १११ ।

१० तस्य गो-भा० मि० वा० । ११ गोत्वय-भा० भा० । १२ तत्त्वर्थ० वा० १११ पृ० १११ । १३

“भाकान्तरात्मनो हि”-ओ० वा० अपो० अतो० १ । १४ तत्त्वर्थ० वा० १११ पृ० १११ । १५ “नेष्टोऽसाधारणता यो वि-”-तत्त्वर्थ० वा० १११ पृ० १११ । १६ “दाबलेयादेरसामान्यप्रसङ्गः”-ओ० वा० अपो० अतो० १ ।

१७ “दाबलेयादेर”-ओ० वा० पृ० १११ पं० ८ । १८ तत्त्वर्थ० वा० १११ पृ० १११ । १९ तत्त्वर्थ० वा० १११ पृ० १११ ।

२०-क्याऽय प्र-भा० भा० । २१-रूपत्वा-भा० भा० वा० वा० ।

“निवेद्यमात्रस्य साक्षात् (यो) ददि वत्त्वर्थे । अभाषण्य (दद्वैयं रूपत्वात्प्रसङ्गः)” ॥

तत्त्वर्थ० वा० १११ पृ० १११ ।

“नोऽप्यासाधारण्यं दाबलेयादेरसामान्यप्रसङ्गः” ॥ ओ० वा० अपो० अतो० ११ । २२ च दाद्वैयं पु-भा० वा०

५० । ४ दाद्वैयं-मि० ।

“तस्मात् साक्षाद्विबुद्धिर्वासाधारण्यं भवेत् । तद्वैयं रूपत्वात्प्रसङ्गः” ॥

“तद्वैयं रूपत्वात्प्रसङ्गः” ॥ तत्त्वर्थ० वा० १११ पृ० १११ ।

ओ० वा० अपो० अतो० १०-१८ । तत्त्वर्थ० वा० १११-१११ पृ० १११ ।

आपोहस्य वाच्यत्वं मुधैवाभ्युपगतं परेण बुद्ध्याकारस्याम(न)पेक्षितवाह्यार्थात्मनस्य निविध्यमेव
शब्दार्थत्वापत्तेः । इत्यभ्युपगमवाधा प्रतिज्ञायाः परस्य ।

अथ बुद्ध्याकारालम्बनाऽपि सा बुद्धिर्विज्ञातीयाऽगत्या(यग्या)दिवुद्धिभ्यो व्यावृत्तया
प्रयतते तेनापोहकरूपना मुक्तैव, असदेतत् । यतो यद्यपि बुद्धिर्बुद्ध्यन्तराद् व्यञ्जिता तथापि सा
५ न बुद्ध्यन्तरव्यपच्छेदावसायिनी जायते, किं तर्हि ? अग्यादिष्वप्येव विधिकरणाऽप्यवसायिनी; तेन
वस्तुवैव विधिकरूपं वाच्यं कल्पयितुं युक्तिमत् नापोहः, बुद्ध्यन्तरस्य बुद्ध्यन्तरानपोहकत्वात् । किञ्च
योऽयं भयङ्गिरपोहः पदार्थत्वेन कल्पितः स वाक्यादपोहृत्य कल्पितस्य पदस्यार्थः इष्टः—वाक्य-
र्थस्तु प्रतिभालक्षण एव । यथोक्तम्—

“अपोहारपदस्यार्थं वाक्यादर्थो विवेचितः ।

१० वाक्यार्थः प्रतिभाल्लोऽयं तेनादाभ्युपगम्यते” ॥ [ ] इति,

—स चायुक्तः शब्दार्थस्य विधिकरूपताप्रसङ्गे, तथापि यातोऽयं शब्दवाच्यत्वेनास्त्यपि वाक्यादर्थो
भवङ्गिः प्रतिभालक्षण एव घण्यते नापोहस्तदा पदार्थोऽपि वाक्यार्थवत् प्रतिभालक्षण एव प्रसक्त
इति द्वयोरपि पद-वाक्यार्थयोर्विधिकरूपत्वम् । अथ प्रतिभायाः प्रतिभान्तराद् विज्ञातीयाद् व्य-
पच्छेदोऽस्तीत्यपोहरूपता, न सम्भवेनत्, यतो यद्यपि बुद्धिर्बुद्ध्यन्तराद् व्यावृत्तिरिति तथापि “न च
१५ तत्र शब्दव्यापारः । तथाहि—शब्दादसाधुत्वपमाना न स्वरूपोपादय्यतिरेकेणान्यं बुद्ध्यन्तरव्यवच्छे-
दलक्षणं शब्दादवसीयमानमेशं विज्ञाणा लक्ष्यते किं तर्हि ? विधिकरूपवसायिन्वेत्येवमिति । न च
शब्दादवसीयमानो वस्तुवैवः शब्दार्थो युक्तः अतिप्रसङ्गादिति प्रतीत्याचितत्वं प्रतिभायाः ।

अपि च, “ये मिश्रसामान्यवचना गद्यादयः, ये च विशेषवचनाः शाश्वतेष्वप्यस्ते भवद्भि-
प्रायेण पर्यायाः प्राप्नुवन्ति, अर्थमेदाभावात्, पुंस-पादपादिशब्दवत् । सँ च अवस्तुत्वात्, ‘वस्तु’
२० न्येव हि “संसृष्टव-एकत्व-नानात्वादिविकरणाः सम्भवन्ति, नावस्तुन्येषापोहोर्ध्वे परस्परं संसृष्टा-
दिविकलयो युक्त इति कथमेतां मेदः ? तदभ्युपगमे वा नियमेन वस्तुत्वापत्तिः । तथाहि—ये परस्परं
मिथ्यन्ते ते वस्तुरूपाः, यथा स्वलक्षणानि, परस्परं मिथ्यन्ते चापोहाः” इति स्वभावहेतुः, इति निवि-
रेव शब्दार्थः । एतेनानुमानवाधितत्वं प्रतिभायाः प्रतिपादितम् ।

अथावस्तुत्वमभ्युपगम्यतेऽपोहानां तदा नानात्वाभावात् पर्यायत्वप्रसङ्गः इत्येकाद एव ।

१ “बुद्ध्याकारस्यामपेक्षितवाह्यार्थात्मनस्य”—तत्त्वसं० पत्रि० पृ० २९३ पं० २४ । २ बुद्ध्यालम्ब-भा० भा०
वा० भा० विना । ३ “बुद्धिर्विज्ञातीयादिवुद्धिभ्यो व्यावृत्तरूपा”—तत्त्वसं० पत्रि० पृ० १९४ पं० ३ ।

४ “वस्तुरूपा च सा बुद्धिः शब्दार्थैरुपजायते । तेन वस्तुवैव कल्प्येत वाच्यं बुद्ध्यन्तरोहकम्” ॥

श्लो० वा० अथो० श्लो० ३९ । तत्त्वसं० का० १२३ पृ० १९४ ।

५—भासल-भा० वि० का० पु० । ६ “अपोहारे”—तत्त्वसं० पत्रि० पृ० १९४ पं० १७ ।

७ “अवस्यपि च काण्डेऽयं वाक्यार्थप्रतिभा यथा । पदार्थोऽपि तथैव स्वात् किमपोहः प्रकल्प्यते” ॥

श्लो० वा० अथो० श्लो० ४० । तत्त्वसं० का० १२३ पृ० १९४ ।

८—हस्तया प-भा० भा० । “नापोहलक्षणवया पदार्थोऽपि”—तत्त्वसं० पत्रि० पृ० १९४ पं० १३ ।

९ “बुद्ध्यन्तराद् व्यपच्छेदो न च बुद्धिः प्रतीयते । स्वरूपोपादमात्राव नान्यमसं विवर्तितं सा” ॥

श्लो० वा० अथो० श्लो० ४१ । तत्त्वसं० का० १२४ पृ० १९४ ।

१०—पिन तत्र भा० का० । “तथापि तस्यां न घट्टव्यापापेऽस्ति”—तत्त्वसं० पत्रि० पृ० १९५ पं० ३ । ११ श्लो
भ्यते वा० ।

१२ “मिश्रसामान्यवचना विशेषवचनाश्च ये । सर्वे भवेयुः पर्याया वचनोदस्य वाच्यता” ॥

श्लो० वा० अथो० श्लो० ४२ । तत्त्वसं० का० १२५ पृ० १९५ ।

१३ “इष्ट-पादपादिघट्टवत् । वस्तुन्येव हि वस्तु” —तत्त्वसं० पत्रि० पृ० १९५ पं० १२-१६ । १४ अर्थमेदाभावात् ।

१५ “तद्वैकल्यानामपेक्षितवाह्यार्थात्मनस्य । अवस्तुत्वाद्पोहानां तत्र स्वात् मिश्रता कथम्” ॥

श्लो० वा० अथो० श्लो० ४५ । तत्त्वसं० का० १२६ पृ० १९५ ।

१६ श्लो० पृ० १९५—भा० वि० का० पु० । १७—एते परस्परवर्त-भा० वा० ।—एते परस्पर-भा० वि० का० पु० ।

१८ “यदि वा मिश्रसामान्यवत् वस्तुवाच्यार्थोऽस्ति । अवस्तुत्वे स्वभावान्तरात् पर्यायवाच्यं भवत्येव” ॥

श्लो० वा० अथो० श्लो० ४६ । तत्त्वसं० का० १२७ पृ० १९५ ।

१९ प्र० पृ० पं० १५ ।

स्वलक्षणस्यावाच्यत्वात् तत्पक्षमाविदोपप्रसङ्गाच्च । न च स्वलक्षणस्यान्यनिवृत्त्या विशिष्टत्वं 'सावि-
ध्यति यतो न वस्तुवपोहः, असाधारणं तु वस्तु । न च वस्तुवस्तुनोः सम्बन्धो युक्तः, वस्तु-
धारत्वात् तस्य ।

भवतु वा सम्बन्धस्तथापि विशेषणत्वमपोहस्यायुक्तम् ; न हि संतामात्रेणोत्प्लादीनां नीला-
५ विशेषणं भवति, किं तर्हि ? ज्ञातं सद् यत् स्वाकारानुरक्त्या बुद्ध्या विशेष्यं रक्षयति तद् विशेषणम्
न चापोहोऽयं प्रकारः सम्भवति, न ह्यभ्यादिवुद्ध्याऽपोहोऽध्यवसीयते, किं तर्हि ? वस्तुवै, अनो-
हस्य बोधासम्भवाद् न तेन स्वबुद्ध्या रज्यतेऽभ्यादि । न चाज्ञातोऽप्यपोहो विशेषणं भवति,
ह्यगृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरुपजायमाना दृष्टा; भवतु वाऽपोहज्ञानम् तथापि वस्तुनि तदप-
रबुद्ध्यभावात् तस्य तद्विशेषणत्वमयुक्तम्, सर्वमेव हि विशेषणं स्वाकारानुरक्त्या विशेष्ये बुद्धि-जन्य-
१० दृष्टम्, न त्वन्यादृशो विशेषणमन्यादृशीं बुद्धिं विशेष्ये जनयति । न हि नीलमुपले 'रक्तम्' इति
प्रत्ययमुत्पादयति, दण्डो वा 'कुण्डली' इति, न चात्राभ्यादिस्वभावानुरक्ता शास्त्री बुद्धिरप्यत्रापि
किं तर्हि ? भाषाकाराध्यवसायिनी । यदि पुनर्विशेषणानुरूपतयाऽन्यथा व्यवस्थितेऽपि विशेष-
साध्या विशेषणकरुपना तथासति सर्वमेव नीलादि सर्वेष्वपि विशेषणमिद्व्यवस्था स्यात् । नीलादि-
हेतापि स्वबुद्ध्या विशेष्यं वस्तुवनुरज्यते इति यत्कथ्यम्, तथाऽभ्युपगमे अभावरूपेण वस्तुनः प्रतीति-
१५ र्भवत्यमेव न स्यात् भाषाभाषयोर्विरोधात् । पनदेवाह—

“न चासाधारणं वस्तु गम्यतेऽपोहवस्तुवै ।
कैयं वा परिकल्प्येत सम्बन्धो वस्तुवस्तुनो ॥”
“स्वरूपसत्त्वमात्रेण न स्यात् किञ्चिद् विशेषणम् ।
स्वबुद्ध्या रज्यते येन विशेष्यं तद् विशेषणम् ॥”
२० “न चाप्यभ्यादिनादेभ्यो जायतेऽपोहवोधनम् ।
विशेष्यबुद्धिरिष्टेह न चाज्ञानविशेषणा ॥”
“न चाप्यरूपमन्यादृक् कुर्यात् ज्ञानं विशेषणम् ।
कैयं चाग्राह्यदो ज्ञाने तदुच्येत विशेषणम् ॥”

- १ “न चासाधारणं वस्तु गम्यतेऽपोहवस्तुवै । कैयं वा परिकल्प्येत सम्बन्धो वस्तुवस्तुनोः ॥
अ० वा० अ० अ० ८६ । तत्त्ववै० वा० १४१ पृ० १०१ ।
- २ “निरूप्यते”—तत्त्ववै० पत्रि० पृ० १०१ पं० १६ ।
- ३ “स्वरूपसत्त्वमात्रेण न स्यात् किञ्चिद् विशेषणम् । स्वबुद्ध्या रज्यते येन विशेष्यं तद् विशेषणम् ॥
अ० वा० अ० अ० ८६ । तत्त्ववै० वा० १४१ पृ० १०१ ।
- ४ दृष्टम्—वि० गु० ।
- ५ “न चाप्यभ्यादिनादेभ्यो जायतेऽपोहवोधनम् । विशेष्यबुद्धिरिष्टेह न चाज्ञानविशेषणा ॥
अ० वा० अ० अ० ८६ । तत्त्ववै० वा० १४१ पृ० १०१ ।
- ६—दो पत्रि०—वा० अ० ।
- ७ “न चाप्यरूपमन्यादृक् कुर्यात् ज्ञानं विशेषणम् । कैयं चाग्राह्यदो ज्ञाने तदुच्येत विशेषणम् ॥
अ० वा० अ० अ० ८६ । तत्त्ववै० वा० १४१ पृ० १०१ ।
- ८ “निरूप्यते”—तत्त्ववै० पत्रि० पृ० १०१ पं० १६ ।
- ९—विशेषणम्—वि० वि० ।
- १० “स्वरूपसत्त्वमात्रेण न स्यात् किञ्चिद् विशेषणम् । स्वबुद्ध्या रज्यते येन विशेष्यं तद् विशेषणम् ॥
अ० वा० अ० अ० ८६ । तत्त्ववै० वा० १४१ पृ० १०१ ।
- ११—दो पत्रि०—वा० अ० ।
- १२ “न चाप्यरूपमन्यादृक् कुर्यात् ज्ञानं विशेषणम् । कैयं चाग्राह्यदो ज्ञाने तदुच्येत विशेषणम् ॥
अ० वा० अ० अ० ८६ । तत्त्ववै० वा० १४१ पृ० १०१ ।
- १३ अ० अ० अ० अ० ८६ । तत्त्ववै० वा० १४१ पृ० १०१ ।
- १४ अ० अ० अ० अ० ८६ । तत्त्ववै० वा० १४१ पृ० १०१ ।
- १५ अ० अ० अ० अ० ८६ । तत्त्ववै० वा० १४१ पृ० १०१ ।

अथान्यथा विशेष्येऽपि स्याद् विशेषणकल्पना ।
 तथासति हि यत् किञ्चित् प्रसज्येत विशेषणम् ॥
 "अमावगम्यरूपे च न विशेष्येऽस्ति वस्तुता ।
 विशेषितमपोहेन वस्तु वाच्यं न तेऽस्त्यतः" ॥
 [श्रौ० पा० अपो० श्रौ० ८६-८७-८८-८९-९०-९१] इति ।

अथान्यथावृत्ते एव वस्तुनि शब्द-लिङ्गयोः प्रवृत्तिरित्यते नापोदरहिते अतोऽपोहः शब्द-
 शब्दोद्भाषनं युक्तम्, असदेतत् । यतो यदि नाम तद् वस्तुन्यतो व्यावृत्ते तथापि तत्रोत्पद्यमा-
 शब्द-लिङ्गयोः बोधोऽन्यव्यावृत्तिं सतीमपि नापलभ्यते, किं तर्हि ? वस्तुत्वशमेवामिभाषति, तत्रै-
 वानुत्पत्त्यात् । य एव चांशो वस्तुनः शब्देन द्वैविध्येन वा प्रत्ययेनावृत्तीयते स एव तस्य विषयः
 मानयतीत्यमानः सप्रपि, न हि मालतीशब्दस्य गन्धादयो विद्यमानतया वाच्या स्वयस्वाप्यन्ते । न
 चाप्येतदु(पु)क्त्यं यद् अन्यव्यावृत्ते वस्तुनि शब्द-लिङ्गयोः प्रवृत्तिः, यतोऽप्यव्यावृत्तं वस्तु मपतां
 मतेन स्पष्टतयापि भवेत् न च तत् शब्द-लिङ्गजायां बुद्धौ विपरिवर्तन इति, तस्य निर्विकल्पकबुद्धि-
 विपरित्यात् भवदभिभाषेण शब्द-लिङ्गजबुद्धेः सामान्यविपरिवर्तनात् । न चासाधारणं वस्तु सामान्य-
 लिङ्गजमप्यभिगम्यम्, तत्र विकल्पाणां अत्यस्तप्रमात् । तथाहि—विकल्पो जालादिविशेषणत्वं १५
 रूपोर्नय प्रयत्ने नैव दृढपरनूतमहणे, य च शाब्देनागम्यमानमप्यसाधारणं वस्तु व्यावृत्त्या विविध-
 नित्यमिभाषतुं शक्यम् । यतः—

"शाब्देनागम्यमानं च विशेष्यमिति साहसम् ।
 तेन सामान्यमेव विषयो बुद्धि-शब्दयोः" ॥ [श्रौ० पा० अपो० श्रौ० १४]

इतश्च सामान्यं वस्तुभूते शब्दविषयः दैतो व्यक्तीनामसाधारणवस्तुव्यापामवाच्याप्रा-२०
 योराता अनुक्तस्य निराकर्तुमशक्यत्वान्, अपोदयत तन्नाम्यम् तस्य वाच्याप्रात् । अपोदयानां स्वभाष-
 कृतयाऽपोदयत्वात्सम्भवात् तावै वा वस्तुत्वमेव स्यात्—तथाहि—यथापोदयानामपोदयार्थं भवेत्
 तदैवामभाषकुरार्थं पितृतिरिक्तं भवेत्, अतिविषे च सति असाधारणवस्तुत्वं त्वत्वं स्यात् । तन्माभा-
 भाषानामपोदयत्वानामभाषकुरार्थेणाद् वस्तुन्यमेव भवेत्, तस्य न शब्दविषयः—यथाऽभाषा-
 नामभाषामापोदयं न दामापम्यतीत्या अपोदा अवोग्यं युज्यन्ते, वस्तुविपरित्यात् प्रतिविधयः १५
 तसादृश्यादीं गणारपोदोर्भेदश्च सामान्यैवेति निश्चीयत इति सिद्धमपोदयात् वस्तुत्वं सामा-
 न्यत्वं । तदुक्तम्—

१ "वस्तुत्वपोहनिर्मुक्तं न इति वस्तु-लिङ्गयोः । बुद्धा तथापि बुद्धिस्तु शत्रुवैलक्षण्यवते" ॥
 २ यथांशो वा० वा० मा० मा० मित्ता । श्रौ० वा० अपो० श्रौ० १२ । तत्त्वत्वं वा० १५२ इ० १०३ ।
 ३ १०१ वं० ११ । वि० मनी तर्पे स० । ३-न वाच्ये-मा० मा० । न वादेनमुक्तम्—यत्तत्त्वं वा०
 ४ "न वाच्यः, यथा वस्तु बुद्धौ विविधवर्तते । न वापि निर्विकल्पकत्वात् तस्य बुद्धा विशेष्यः" ॥
 ५ १०० वा० अतो० १०० ११ । तत्त्वत्वं वा० १५२ इ० १०३ । ६ तत्त्वत्वं
 ७ "वस्तु" वा० १५२ इ० १०३ । ८ १०० वा० अतो० १०० ११ । तत्त्वत्वं वा० १५२ इ० १०३ । ९ तत्त्वत्वं

६-व्याप्यवोदया अनु-मा० मा० । व्याप्यवोदया अनु-मा० मा० ।
 ७-माप्यवोदया अनु-मा० मा० । व्याप्यवोदया अनु-मा० मा० ।
 ८-माप्यवोदया अनु-मा० मा० । व्याप्यवोदया अनु-मा० मा० ।
 ९-माप्यवोदया अनु-मा० मा० । व्याप्यवोदया अनु-मा० मा० ।
 १०-माप्यवोदया अनु-मा० मा० । व्याप्यवोदया अनु-मा० मा० ।
 ११-माप्यवोदया अनु-मा० मा० । व्याप्यवोदया अनु-मा० मा० ।
 १२-माप्यवोदया अनु-मा० मा० । व्याप्यवोदया अनु-मा० मा० ।
 १३-माप्यवोदया अनु-मा० मा० । व्याप्यवोदया अनु-मा० मा० ।
 १४-माप्यवोदया अनु-मा० मा० । व्याप्यवोदया अनु-मा० मा० ।
 १५-माप्यवोदया अनु-मा० मा० । व्याप्यवोदया अनु-मा० मा० ।

भवतामिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । ननु च मेघाभावाद् घृष्टमाध्वर्त्तनैर्दैनोरनैकान्निहता, अयु-
कमेतत् । यस्मात् तद्विनिकाशानाऽऽलोकात्मकं च घञ्च मन्त्रेऽपि प्रयोगो(गे)ऽस्येव, अनावय-
घस्तुत्यप्रतिपादनान् । मन्त्रपक्षे तु न केवलमपोहयोविघ्नाशस्पर्दीभूतयोगंगम्यगमकत्वं न युक्तम् अपि
त्वेतदपि घृष्टमेघाभाधयोगंगम्यगमकत्वं न युक्तम् । किञ्च, यदेतद् भवद्भिरन्योपसर्जनयोर्व्यतिरेक-
प्रधानयोः स्वविषयप्रतिपादकत्वं शब्द-लिङ्गयोर्वर्णने, यथा—

“अहोरेत्यशब्दार्थे स्वार्थस्यांशेऽपि दर्शनान् ।

भुनेः सम्यन्धसौकर्यं न चास्ति व्यभिचारिता” ॥ [ ]

इत्यादि पार्श्वतम् तदप्यपोहाम्युपगमेऽसङ्गतम्, यतः—

“विधिरूपं शब्दाद्यो येन नाम्युपगम्यते ।

१० न भवेद् व्यतिरेकोऽपि तस्य तन्पूर्वको हासः” ॥ [स्तो० वा० अपो० स्तो० ११०]

विधिनिरुद्धिलक्षणत्वाद् व्यतिरेकस्येति भावः ।

किञ्च, नीलोत्पलादिशब्दानां विशेषणविशेष्यभावः सामानाधिकरण्यं च यदेतल्लोकप्रतीतिं
तस्यापह्नवोऽपोह्यादिनः प्रसक्तः । यद्येदं विशेषणविशेष्यभाव-सामानाधिकरण्यसमर्थकत्वं न युज्यते—

“अपोहमेदाद् भिन्नार्थां स्वार्थमेदगती जडा ।

११ ईकस्याभिन्नकार्यत्वाद् विशेषणविशेष्यता” ॥ [ ]

“तन्मात्राकाङ्क्षाद् भेदः स्वसामान्येनै नोद्भिन्नः ।

नोपीतः संशयोत्पत्तेः सैर्धै चैकार्यता र्थयोः” ॥ [ ] इति,

तदप्यनुपपन्नम् । धेतः परस्परं व्यवच्छेदा(घ)व्यवच्छेदकभावो विशेषणविशेष्यभावः । स च
याद्य (याक्य) एव व्यवस्थाप्यते यथा ‘नीलो(नीलम्)त्पलम्’ इति । व्यधिकरणयोरेपि यथा ‘राजः

२० पुहपः’ इत्यादी । भिन्ननिमित्तप्रयुक्तयोस्तु शब्दयोरेकस्मिन्ने घृष्टिः सामानाधिकरण्यम् । तस्य
‘नीलोत्पलम्’ इत्यादी वृत्तावेध इत्यस्याप्यस्य । न च नीलोत्पलादिशब्देषु शपलार्थान्निधायिषु
तस्मिन्निधौ, शपलार्थान्निधायित्वं च तेषाम्—

“न हि तत् केवलं नीलं न च केवलमुत्पलम् ।

समुदायाभिधेयत्वात्” [ ]

२५ इत्यादिना प्रतिपादितम् । यतः अंभील्यभ्युदासेऽनुत्पलभ्युदासो नास्ति, नाप्यनुत्पलप्रभ्युता-

१ “इष्टिमेपासोर्दंष्ट्रा यनैकान्तिकं वदेत् । वस्त्वेषाऽपि मत्पक्षे भवत्सङ्ख्येयः कुलः” ॥

ओ० वा० अपो० स्तो० १०९ । तत्त्वम् ० वा० ११५ पृ० १०० ।

२ “प्रयोगे”-प्रमेयक० पृ० १२८ प्र० पं० ५ । “मत्पक्षेऽपि इष्टिमेपाभावप्रयोगे”-तत्त्वम् ० पत्रि० पृ० १०० पं० १० ।

३ यथा वा० । ४ अहोरेत्यशब्दार्थे स्वार्थ-हा० । अहोरेत्यशब्दार्थे
इया-वि० । अहोरेत्यन्यशब्दार्थे स्वा-वा० वा० । ५ भुने र्धैरन्धसौकार्ये वा० हा० वि० वा० । भुनोः
संयन्धसौकर्यम् वा० वा० । ६ तत्त्वम् ० पत्रि० पृ० १०० पं० १० । ७ रूपस्य दा-वा० वा० । ८ तत्त्वम्
वा० ११६ पृ० १०० । ९ भिन्नार्थाः हा० वि० । भिन्नार्थाऽस्या-वा० । १० एकग्रामि-वा० हा० वि० ।

११ “अपोहमेदाद् भिन्नार्थां स्वार्थमेदगती जडाः । एकग्रामिभिर्यत्वाद् विशेषणविशेष्यता” ॥

तत्त्वम् ० पत्रि० पृ० १०० पं० १५ ।

१२-३ घोद्भिन्नः वि० । १२-पातसं-वा० वा० । १३-शयोत्पत्तिः वि० । १४-य दैका-वा० ।

१५ “गम्ये वैद्यपेता तयो”-तत्त्वम् ० पत्रि० पृ० १०० पं० २० । ओ० वा० पार्थ० इया० पृ० १०८ पं० १४ ।

१७ “अपोहमेदादयः इति वाऽभ्युपगम्यते । नीलोत्पलादिशब्देषु शपलार्थान्निधायिषु” ॥

“विशेषणविशेष्य-सामानाधिकरण्ययोः । न विदितं नीलोत्पलभ्युदासेऽनुत्पलप्रभ्युता” ॥

“नपि तत्रैतद्व्यभिचारि विदितं-विदितं । शब्दयोर्नापि ते स्वान्निधेयत्वादनपेक्षयोः” ॥

ओ० वा० इया० ओ० ११५-११६-११७ । तत्त्वम् ० वा० ११०-११६-११७ पृ० १०८ ।

१८-स्पर्तं व्यवच्छेदकमात्र-वा० वा० । १९ ग च वाक्य एव-तत्त्वम् ० पत्रि० पृ० १०८ पं० ११ ।

२० “यथा नीलमुत्पलमिति”-तत्त्वम् ० पत्रि० पृ० १०८ पं० १० । २१ तत्त्वम् ० पत्रि० १०८ पं० १४ । तत्त्वम्
वा० ११६-११७ पं० ११ । २२-नीलमुत्पल-वा० ।

बनीत्युदात्त इति भाग्योः परस्परमाध्यातवेभ्यः ।
 सप्तम्ये विशेषणितोष्यभापो भुक्तः शक्तिप्रसङ्गम्
 पाणिन्यासम्भाषात विशेषणितोष्यभापो भुक्तः ।
 दोषणितोष्यभाष्य उपसर्गं, जगिषेये च तस्यासम्भवेऽभिधानेऽपि भुक्तस्तोषः ।

सोमानाधिपत्यमपि मीनोपलदाद्योने सममपति, तद्वाप्यधोरनीसानुपलप्यपठोवलसम-
योरपोदयोमिसायां । तच्च मयज्जिरेष
'अपोदायेदद् मिसायां'

विषयव्याप्तम् ।
भीष्टोत्पत्तिः ।
मुक्तम् ।

यैतद्विदयाध्यायार्णवाध्यायलोपलादि वस्तु न द्राव्यगम्यम्, स्वल्पघणश्वर संपेक्षिकत्वातीतत्वात्
तद्व्यतिरिक्तम्। अथ तदधिकरणयोरपोदपोलनाधेयत्वा कथं ब्रवीतुं द्राव्या धर्मिप्रदणानात्तरीयकत्वात्
धर्मप्रदहन्त्य? न चासाधारणवस्तुभ्यतिरेकेण तयोत्पत्तिप्रकरणं सम्भवति भव्यभिप्रायेण। न
चाप्रतीत्यमाने सद्रूपि नामानाधिकरणव्यवहारात् अतिप्रसङ्गान्। न च व्यावृत्तिमत् वस्तु
द्राव्याद्यवयवम्—यतो व्यावृत्तिव्योपाधिकयोः द्राव्ययोरैकस्मिन्नपोदवति वस्तुनि वृत्तेः सामानाधिकरण्य
मयेत्—परतन्त्रत्वाद् नीलादिद्राव्येनरस्येदाग्राहकत्वात्; स हि व्यावृत्तपुत्रजनं तद्वस्तुमर्थमाह
स्वास्त्यन्ततश्च खाशदन्निधानात् तद्वस्तुमेदाग्रहो न सम्भवति, यथा-मधुराज्येन शुद्धादिः
यद्यपि शुद्धादीनां मधुरादिभेदव्यवस्थितं तथापि द्राव्यस्य खाशदन्निताग्रहणतस्यैव भेदस्याग्रहो
यामर्थक्यं न तु पातकव्यतिथिद्वितीयगतस्य; ततश्च नीलादिद्राव्येन तद्वस्तुमेदाग्राह्यात् उपपत्त्यादी
गामनञ्जकं स्यात्। अतश्चेद्विषयं च न सामान्याधिकरण्यम्; तेन जातिमन्यावपक्षे यो दोषः प्रति
पादितो भवता “तद्वस्तु न पाथकः द्राव्यः, मस्यतन्त्रायोगः” [ ] इति च व्यावृत्ति

[illegible]

न च लिङ्गादिभिः

१ "नीकपन्था

२ "सामानाधिकरणं य न भिन्नत्वादोद्देशोः । दर्शनमैकदिध्येत कीदृमाभिरता तयो." ॥

श्री० बा० अणो० श्री० ११८ । तत्त्वसं० बा० १५० पृ० १०८ ।

१ मित्राधैत्यमि-भा० मा० मित्रा । ४ प्र० १११ पं० १४ । ५-नीलकण्ठ-बा० वा० मित्रा । ६-नाह्न-
स्तुतस्य-भा० मा० वा० वा० मित्रा ।

७ "न खासाधारणं वस्तु गम्यतेऽन्यथा नास्ति ते । अगम्यमानमैश्वर्यं सादृश्योः कथोपपद्यते" #

श्री० वा० शशी० श्री० ११९ । सत्यम् । का० १७१ पृ० १०९ ।

८ "अथान्यापोहयदस्तु वाच्यमित्यादिपीयते । तथापि परमश्रुत्याद् व्याप्तिः सन्देहः दुर्लभा" ॥

श्री० बा० अपो० श्री० १२० । तत्त्वसू० बा० १७२ पृ० २०९ ।

१-दानापेक्षक-भा० भा० । १-त्वात् न हि वा० वा० । ११ "अनङ्गत्वे च सामानाधिकरस्य न श्र-
मोति"-तत्त्वसं० पक्षि० पृ० ३१० पं० ६ । १२ तत्त्वसं० पक्षि० पृ० ३१० पं० ७ । "आविमदभिधानेऽपि 'तदतो
नाऽङ्गत्वात्' इत्यादिना सामानाधिकरस्यानुपपत्तिर्भूया दक्षिता"-श्रौ० वा० पायं० व्या० पृ० ५१८ पं० ७ ।

१२ जातिव्यावृत्तिजातिगद्वयावृत्तिमानिति धि० । जातिमद्व्यावृत्तिमानिति था० । जातिमाद्व्यावृत्तिमानिति बा० बा० । "को ह्यत्र विद्येय जातिव्यावृत्तिर्जीवियान् व्यावृत्तिमानिति"—नट्यसं० पञ्चि० पृ० ११० पं० १२ ।

१४ "निद्र-संख्यादिसेमन्थो न वाड्योहस्य विद्यते । व्यस्येख्यपदेश्यत्वान् तद्गारेणानि नाहस्यौ" ।

ओ० बा० जपो० श्लो० १३५ । तत्त्वसं० बा० ९७३ पृ० २१० ।

[अपोहपक्षे उद्घोतकरकृतानामाक्षेपाणामुपन्यासः]

उद्घोतकरस्तथाह—“अपोहः शब्दार्थः इत्युक्तम् अव्यापकत्वात् । यत्र द्वैरादयं भवति तत्रे-
तरप्रतिषेधादितरः प्रतीयते, यथा—‘गौः’ इति पदाद् गौः प्रतीयमानः ‘अगौर्निषिध्यमानः’ न
पुनः सर्वपद् एतदस्ति, न हासर्वे नाम किञ्चिदस्ति यत् सर्वशब्देन नियतं । अथ मन्यसे एकादि
५ असर्वं तत् सर्वशब्देन निर्वर्त्तत इति, तत्र; स्वार्यापवाददोषप्रसङ्गात् । एवं होकारिभ्युदासो
प्रवर्त्तमानः सर्वशब्दोऽङ्गप्रतिषेधादङ्गव्यतिरिक्तस्याङ्गिनोऽनभ्युपगमादनर्थकः स्यात् । अङ्गस्यैत
होकारदेश उच्यते, एवं सति सर्वं समुदायशब्दा एकदेशप्रतिषेधरूपेण प्रवर्त्तमानाः समुदायिगति-
रिक्तस्यान्यस्य समुदायस्याऽनभ्युपगमादनर्थकाः प्राप्नुवन्ति । आदिशब्दानां तु समुदायविशेषाणां
कादिप्रतिषेधे प्रतिषिध्यमानार्थानामसमुदायत्वादनर्थकत्वं स्यात्” [अ० २ आ० २ सू० १३
१० न्यायपा० पृ० ३२९ पं० १२-२३]

“यथायमगोऽपोहोऽगौर्न भवतीति गोशब्दस्यार्थः; स किञ्चिद् भावः, अयामायाः भावोऽपि
एतन् किं गौः, अयामोरिति । यदि गौः नास्ति त्रिषाद् । अयामौ, गोशब्दस्यागौरर्थ इत्यतिशयार्थकोश-
लम् । अयामायाः, तत्र युक्तम् । प्रेय-सम्प्रतिपत्तोरविषयत्वात् ; न हि शब्दभ्रवणादनाथे प्रेयः—प्रति-
पादकेन धनोत्पत्तेरपि निवोगः—प्रतिपादकधर्मः, संस्रप्रतिपत्त(सि)य—‘धोतृधर्मो—मत्रेद् । अपि च,
१५ शब्दार्थः प्रतीत्या प्रतीयते, न च गोशब्दादमायं कश्चिन् प्रतिपद्यते” [न्यायपा० पृ० ३२९ पं० ५-११]

किञ्च, “त्रियाकृतत्वादपोहस्य विषयो यत्तदयः । तत्र ‘अगौर्न भवति’ इत्ययमपोहः किं
गोविषयः, अयामोविषयः ? यदि गोविषयः कथं गोर्नशब्दोऽयमायाः ? अयामोविषयः कथम-
न्यविषयाद्गोहादयश्च प्रतिपत्तिः, न हि तद्विधे छिद्यमाने पलाशे छिन्ना भवति । अयामोर्न
प्रतिषेधो ‘गौर्गौर्न भवति’ इति, केनामोर्थं प्रगक्तं यत् प्रतिषिध्यत इति” [न्यायपा० पृ०
३० ३२९ पं० २४-७० ३३० पं० ४]

१ “अङ्गस्य ‘अपोहस्य’ इति शब्देन गोशब्दोऽप्युपगमादङ्गस्य इति—तत्पक्षे ० पत्रि० पृ० ३११ पं० १११

“अपोहस्य अथाथो अयामोऽप्युपगमादङ्गस्य इति—तत्पक्षे ० पत्रि० पृ० ३११ पं० १११

“एतदङ्गस्य अथाथो अयामोऽप्युपगमादङ्गस्य इति—तत्पक्षे ० पत्रि० पृ० ३११ पं० १११

“एतदङ्गस्य अथाथो अयामोऽप्युपगमादङ्गस्य इति—तत्पक्षे ० पत्रि० पृ० ३११ पं० १११

“एतदङ्गस्य अथाथो अयामोऽप्युपगमादङ्गस्य इति—तत्पक्षे ० पत्रि० पृ० ३११ पं० १११

“एतदङ्गस्य अथाथो अयामोऽप्युपगमादङ्गस्य इति—तत्पक्षे ० पत्रि० पृ० ३११ पं० १११

“एतदङ्गस्य अथाथो अयामोऽप्युपगमादङ्गस्य इति—तत्पक्षे ० पत्रि० पृ० ३११ पं० १११

“एतदङ्गस्य अथाथो अयामोऽप्युपगमादङ्गस्य इति—तत्पक्षे ० पत्रि० पृ० ३११ पं० १११

“एतदङ्गस्य अथाथो अयामोऽप्युपगमादङ्गस्य इति—तत्पक्षे ० पत्रि० पृ० ३११ पं० १११

२ “अङ्गस्य अथाथो अयामोऽप्युपगमादङ्गस्य इति—तत्पक्षे ० पत्रि० पृ० ३११ पं० १११

“अङ्गस्य अथाथो अयामोऽप्युपगमादङ्गस्य इति—तत्पक्षे ० पत्रि० पृ० ३११ पं० १११

“अङ्गस्य अथाथो अयामोऽप्युपगमादङ्गस्य इति—तत्पक्षे ० पत्रि० पृ० ३११ पं० १११

“अङ्गस्य अथाथो अयामोऽप्युपगमादङ्गस्य इति—तत्पक्षे ० पत्रि० पृ० ३११ पं० १११

“अङ्गस्य अथाथो अयामोऽप्युपगमादङ्गस्य इति—तत्पक्षे ० पत्रि० पृ० ३११ पं० १११

“अङ्गस्य अथाथो अयामोऽप्युपगमादङ्गस्य इति—तत्पक्षे ० पत्रि० पृ० ३११ पं० १११

“अङ्गस्य अथाथो अयामोऽप्युपगमादङ्गस्य इति—तत्पक्षे ० पत्रि० पृ० ३११ पं० १११

“अङ्गस्य अथाथो अयामोऽप्युपगमादङ्गस्य इति—तत्पक्षे ० पत्रि० पृ० ३११ पं० १११

“इति शब्दार्थोऽपोहः विकल्पानुपपत्तेः । तथा हि—योऽयमगोरपोहो यदि स हि गोव्यतिरिक्तः, आहोविद्व्यतिरिक्तः । यदि व्यतिरिक्तः स किमाधितः, अपानाधितः । यथाधितस्तदाऽऽधितत्वाद् गुणः प्राप्तः । ततश्च—गोरपदेन गुणोऽभिधीयते ‘न गौः’ इति—‘गौस्तिष्ठति’ ‘गौर्गच्छति’ इति न सामानाधिकरण्यं प्राप्नोतीति । अपानाधितस्तदा केनायं ‘गोरगोपोहः’ इति पट्टी स्यात् ? अपाव्यतिरिक्तस्तदा गौरेषासाधिति न किञ्चित् कृतं भवति” [न्यायया० पृ० ३३० पं० ८-१४] ५

“अयं चापोहः प्रत्यक्षरूपेण, अनेको वेति यत्कथम् । यद्येकस्तदनेकगोद्व्यसम्बन्धी गोत्वमेयासी भवेत् । अपानेकस्तदा पिण्डबद्धान्त्यादावपानानुपपत्तेरप्याप्य एव स्यात्” [न्यायया० पृ० ३३० पं० १५-१७] किञ्च, “इदं तावत् प्रष्टव्यो भवति भवान्-किमपोहो वाच्यः, अपावाच्य इति । वाच्यत्वे विधिकूपेण वाच्यः स्यात्, अन्यस्याप्युक्त्या वा । तत्र यदि विधिकूपेण तदा नैकान्तिकः शब्दार्थः ‘अन्यापोहः शब्दार्थः’ इति । अथान्यस्याप्युक्त्येति पक्षस्तदा तस्याप्यन्यव्यपच्छेदस्यापरेणा-१० व्यव्यपच्छेदरूपेणामिधानम् तस्याप्यपरेणेत्यव्यवस्था स्यात् । अपावाच्यस्तदा ‘अन्यशब्दार्थापोहः शब्दः करोति’ इति व्याहन्येत” [न्यायया० पृ० ३३० पं० १८-२२]

आचार्यदिग्भाषकम्—“सर्वत्रादेवादाधयस्यानुच्छेदात् कृत्कार्यपरिसमाप्तेषु यथाक्रमं जाति-धर्मा एकाव-नित्याव-प्रत्येकपरिसमाप्तिरुपपत्त्या अपोह एवावतिष्ठते; तस्माद् गुणोत्कर्षादप्यपोह एव शब्दार्थः साधुः” [ ] इत्येतदादाह कुमारिल उपसह(संदर्भ)दाह— १५

“अपि चैकत्व-नित्याव-प्रत्येकसमंवाधित्याः (ता) ।

निरुपायत्वेऽप्यपोहेषु कुर्वतोऽसूत्रकः पट्टः” ॥

“तस्माद् देवेव शब्देषु मभ्युपगतेषु कैवलम् ।

भवेद्व्यतिष्ठत्यर्थः स्वार्थमप्याप्य गर्भेते” ॥ [सू० पा० अ० सू० १६३-१६४]

‘स्वार्थमेव’ इति स्वरूपमेव विधिलक्षणम् । ‘अन्यत्र’ इति नञा रहिते । तत्राप्यपोहः शब्दार्थ इति २० मद्देह्योतवत्तदर्थः ।

१ “अगोरपोहो यदायं ममि शब्दार्थो वृत्तते । स हि गोव्यतिरिक्तो वाऽव्यतिरिक्तो उपरिवते” ॥

“विनिश्चोऽप्याधितो वा स्यादववा स्यादनाधितः । आधितत्वे गुणः प्राप्तो न ह्यव्यवचने ततः” ॥

“अने(६)र्गतिरिति शब्देन गुणमात्राभिधानतः । सामानाधिकरण्यं स्यात् गोर्गच्छति तिष्ठति” ॥

“अप्याऽनाधित एवायं वचनं(पट्टपद्यं)रास्ये भवेत् । केनचो प्रतिषेधाय गौरिति व्यतिरिक्तते” ॥

“यत्र वाऽव्यतिरिक्तोऽयमन्योहस्तव्येभ्यते । गौरेवावगतः प्राप्तः किमुक्तमधिकं ततः” ॥

तत्त्वर्थ- वा० ११०-१११-११२-११३-११४ पृ० ३१४-३१५ ।

२-गुच्छेऽपोहो विरुपा-वा० वा० मिना । ३-यने सेनागौरिति-वा० । ४-स्तथा मा० वा० मिना ।

५ “प्रतिभाषमगोरपोहमेवोऽनेकोऽपि वा भवेत् । ददेकोऽनेकोपुचो गोत्वमेव भवेदसी” ॥

“अनेकत्वेऽपि बान्धवं पिण्डवद् संप्रयुज्यते । तेन मेहवदेवाऽस्य बाधता बोधयुज्यते” ॥

तत्त्वर्थ- वा० ११५-११६ पृ० ३१५ ।

६ “अन्यापोहय हि बाधः हि बाऽबाधोऽयमिष्यते । बाधोऽपि विधिरूपेण ददि बाऽन्यविषयः” ॥

“विध्यामनाऽस्य बाधत्वे स्याद्व्यवधान्तदर्शनम् । सर्वत्राऽन्यविषयस्य बाधार्थ इति कथितम्” ॥

“अप्याऽनेकमुक्तत्वेन यत्परोऽपिधीयते । तत्र तत्रैवमिच्छावामनदत्त्वा भवेत् ततः” ॥

“अप्याऽन्यबाध एवायं अपरोहस्तव्येभ्यते । तेनाऽन्यापोहोऽन्यत्वं इति बाधोऽने वेदकः” ॥

तत्त्वर्थ- वा० ११७-११८-११९-१२० पृ० ३१५-३१६ ।

७ “एतद् सर्वं गुणोत्कर्षोऽनेकोऽयमन्यत्वं तत्राचार्यदिग्भाषकोक्तम्”—तत्त्वर्थ- पट्टि- पृ० ३१६ पं० १२ ।

८ “गोऽपि जातिधर्मविषयोऽपोहो कृतः “नञिचनं व्यतिष्ठते” इति, कोऽपुत्र—”श्वे- वा० पार्थ- ४५- पृ० ९११ पं० १८ ।

९ उपसहस्रदाह मा० मा० । “उपसहस्रदाह”—तत्त्वर्थ- पट्टि- पृ० ३१६ पं० १५ । “उपसहस्रति”—श्वे- वा० पार्थ- ४५- पृ० ९११ पं० १५ । १०-अवाधिति । वा० वा० मिना । ११ तत्त्वर्थ- वा० १००१ पृ० ३१६ ।

१२ तत्त्वर्थ- वा० १००२ पृ० ३१६ ।

सु० क० २६

तत्र य एव हि शाब्दे ज्ञाने साक्षाद् भासते स एव शब्दार्थो युक्तः । न चात्र प्रसज्यमति-
वेधावसायः, यावत्पाप्यवस्थितस्य बुद्ध्याकारस्य शब्दजन्यत्वात् । भाषोन्मिद्वहानन्दं यन्मुपलक्षण-
प्रतिभासः, किं तर्हि ? बाह्यार्थोपपत्तिरिति चेन्न साक्षाद् बुद्धिरप्यवस्थाने तेन तदेवार्थप्रतिबिम्बकं
शाब्दे ज्ञाने साक्षात् तदात्मतया प्रतिभासनाच्छब्दार्थो युक्त इति अपोदत्रमे प्रथमोऽपोदह्यपदेना-
भासादयति ।

यथापि शब्दमार्थेन सह धाव्यधाव्यकमावलक्षणसम्बन्धः प्रतिष्ठो भासी कार्यकारणमाया-
दन्योऽवतिष्ठते, बाह्यरूपतयाऽप्यवस्थितस्य बुद्ध्याकारस्य शब्दजन्यत्वाद् धाव्यधाव्यकलक्षणसम्बन्धः
कार्यकारणमायात्मकः एव । तथा च शब्दस्य प्रतिबिम्बामनो जनकत्वाद् धाव्य उच्यते प्रति-
बिम्बं च शब्दजन्यत्वाद् धाव्यम् ।

['निषेधमात्रमेव अन्यापोहः' इति मत्वा अपोदपक्षमादिमवतः कामारिलस्य निगमनम्] १०

तेन यदुक्तम्—

'निषेधमैवं नैवेद शाब्दे ज्ञानेऽवभासते' । इति,

तद्वत्तत्तम् । निषेधमात्रस्य शब्दार्थोपपत्तिरनुपपन्नान् । एवं तावत् प्रतिबिम्बलक्षणोऽपोहः भासाच्छब्दे-
रप्यवस्थितत्वाद् मुख्यः शब्दार्थो व्यवस्थितः । दोषयोरेव्यपोदयोर्गीणे शब्दार्थमवधिदमेव । तथाहि—

'नैतादृषि च यत्किञ्चिदपि च प्रतिपादिते ।

प्रत्यक्षप्रतिषेधोऽपि सामर्थ्येन प्रतीयते' ॥ [तत्परः० वा० १०१३]

सामर्थ्यं च गवादिप्रतिबिम्बामनोऽपरप्रतिबिम्बामविविक्तार्थान् तद्वर्ग्युक्तया प्रतीयमानकम्,
तथा तत्प्रतीती प्रत्यक्षलक्षणपोदप्रतीतिरप्यवर्जं सम्भवान् । अतस्तस्मादि गौणशब्दार्थकम् ।
स्थलसंगत्यापि गौणशब्दार्थमनुपपद्यत एव । तथाहि—प्रथमं यथावस्थितमनुभवः, ततो विवक्षा,
ततस्तत्त्वादिविपरिपक्षः, ततः शब्द इत्येवं परम्परया यदा शब्दस्य बाह्यार्थमिगच्छन्महाः कान् नराः
विजातीयव्यावृत्तस्यापि परितुलोऽप्योपलक्षितोऽधिगम इत्यवस्थावृत्तसद्व्याख्याऽपोदशब्दार्थ इत्युप-
पद्यते । तदुक्तम्—

'न तदात्मा पद्यामेति सम्बन्धे सति वस्तुमिः ।

व्यावृत्तयेत्यधिगमोऽप्यर्थोऽपि भवत्यतः' ॥ [तत्परः० वा० १०१४]

'तेनायमपि शब्दस्य स्वार्थ इत्युपपद्यते ।

न च साक्षादपि किञ्चिद्विदिदिदि' विधोऽपोद उच्यते' ॥ [तत्परः० वा० १०१५]

इति ।

१ 'तत्र' प्रथमः साक्षादपोहः प्रतिपाद्यते । बाह्यार्थोपपत्तिरिति बुद्धः शब्दस्य शब्दार्थः ॥

तत्परः० वा० १०१३ २० ११० ।

२ हि शाब्दे भा० वा० १०१३ ३० ११० । ३-शाब्द प्रतिभासते भा० वा० १०१३ ४० ११० ।

४-य शब्दार्थो वा० वा० १०१३ ५० ११० । ५-य शब्दार्थो युक्तः 'त एव शब्दार्थो युक्तः' ॥ तत्परः० वा० १०१३ ६० ११० ।

६-साक्षात् २० ११० ७० ११० । ७-न चात्र प्रत्यक्षप्रतिषेधोऽपि सामर्थ्येन प्रतीयते ॥ तत्परः० वा० १०१३ ८० ११० ।

८-तदुपपत्तिरिति विदः शब्दस्य सम्बन्धः ।

९-व्यावृत्तयेत्यधिगमोऽप्यर्थोऽपि भवत्यतः ॥ तत्परः० वा० १०१३ १० ११० ।

१०-तेनायमपि शब्दस्य स्वार्थ इत्युपपद्यते ॥ तत्परः० वा० १०१३ ११ ११० ।

११-न तदात्मा पद्यामेति सम्बन्धे सति वस्तुमिः । तदात्मा पद्यामेति सम्बन्धे सति वस्तुमिः ॥ तत्परः० वा० १०१३ १२ ११० ।

१२-व्यावृत्तयेत्यधिगमोऽप्यर्थोऽपि भवत्यतः ॥ तत्परः० वा० १०१३ १३ ११० ।

१३-तदात्मा पद्यामेति सम्बन्धे सति वस्तुमिः । तदात्मा पद्यामेति सम्बन्धे सति वस्तुमिः ॥ तत्परः० वा० १०१३ १४ ११० ।

१४-य शब्दार्थो युक्तः 'त एव शब्दार्थो युक्तः' ॥ तत्परः० वा० १०१३ १५ ११० ।

१५-साक्षात् २० ११० १६ ११० । १६-न चात्र प्रत्यक्षप्रतिषेधोऽपि सामर्थ्येन प्रतीयते ॥ तत्परः० वा० १०१३ १७ ११० ।

१७-तदुपपत्तिरिति विदः शब्दस्य सम्बन्धः । तदुपपत्तिरिति विदः शब्दस्य सम्बन्धः ॥ तत्परः० वा० १०१३ १८ ११० ।

१८-व्यावृत्तयेत्यधिगमोऽप्यर्थोऽपि भवत्यतः ॥ तत्परः० वा० १०१३ १९ ११० ।

१९-तेनायमपि शब्दस्य स्वार्थ इत्युपपद्यते ॥ तत्परः० वा० १०१३ २० ११० ।

२०-न तदात्मा पद्यामेति सम्बन्धे सति वस्तुमिः । तदात्मा पद्यामेति सम्बन्धे सति वस्तुमिः ॥ तत्परः० वा० १०१३ २१ ११० ।

२१-व्यावृत्तयेत्यधिगमोऽप्यर्थोऽपि भवत्यतः ॥ तत्परः० वा० १०१३ २२ ११० ।

पश्यन्त्यप्यतिरेकौ नानुविधत्ते नासौ तदर्थः, यथा शीतत्वमग्नौ, नानुविधत्ते च लिङ्ग-
सङ्गोदिर्यस्तुनोऽन्य-व्यतिरेकविविध्यापकानुपलब्धिः । न चायमसिद्धो हेतुः यतो यदि लिङ्गं
यस्तुनो यस्तु स्यात् तदैकस्मिन्तत्त्वे यस्तुनि 'तटः' 'तटी' 'तटम्' इति लिङ्गत्रययोगिनाम्प्रसङ्गो-
क्त्य यस्तुनोऽन्यप्रसङ्गः स्यात् । न चैकस्य स्त्री-पुंनपुंसकाल्पं स्वभाषप्रयं युक्तम् एकत्वहानि-
प्रसङ्गात्, यिरुद्धधर्मोप्यासितस्याप्येकत्वे संप्रविश्रमेकमेव यस्तु स्यात्, ततश्च सहोत्पत्ति-विनाश-
प्रसङ्गः । किञ्च, संप्रत्ययं यस्तुन एकादशेन द्वाद्वादशेन वा लिङ्गत्रयप्रतिपत्तिदर्शनात् तद्विषयाणां
संप्रचेतसां मेवकादिरदायच्छपलमासेताप्रसङ्गः । अथ सत्यपि लिङ्गत्रययोगित्वे सति संप्रत्ययस्तुनां
यदेव रूपं यस्मिन् प्रतिपादकेन तन्मात्रावभासान्येव वियक्षावशाद्येतांसि अभिप्रायन्ति न द्वापला-
भासानि, ननु यदि 'वियक्षावशादेकरूपाणि चेतांसि भवन्ति' इत्याहोच्यते तदा तानि प्र्यात्मक-
यस्तुविषयाणि न प्राप्नुयन्ति तदाकारदान्यत्वान्, बहुव्ययिज्ञानवत् शेषव्ययिषये । योऽपि मन्यते १०
"संस्थान-प्रसव-स्थितिषु यथाक्रमे स्त्री-पुंनपुंसकव्ययस्थाति (स्था) [ ] इति"
तस्यापि तत्र युक्तम्, यतो यदि स्थित्याद्याधया लिङ्गत्रयस्या तदा तट द्वाद्वादशेन संप्रत्ययैष्व-
विभागेन त्रिलिङ्गात्प्रसक्तः स्थित्यादेर्यिद्यमानत्वात्—अन्यथा 'तटः' 'तटी' 'तटम्' इत्याद्यापि
लिङ्गत्रयं न स्यात् विरोधाभावात्—इत्यतिव्यापिता लक्षणदोषः । यमिच्यारदर्शनात् वाऽव्यापिता
च—असत्यपि हि स्थित्यादिके द्वाविषयाणादिव्यसंज्ञेषु (पु) 'अमाया' 'निर्दयापयम्' 'तुच्छता' १५
इत्यादिभिः शब्दैः लिङ्गत्रयप्रतिपत्तिदर्शनात् । इतश्चाव्यापिनी—स्थित्याविष्येव प्रत्येकं लिङ्गत्रययोगि-
नाम्प्रसङ्गसिद्धौनात् । तथाहि—प्रसव उत्पादः, संस्थानं विनाशः, आत्मस्वरूपं च स्थितिः, तत्र प्रसवे
स्थिति-संस्थानयोरभावात् कथं 'उत्पादः' 'उत्पत्तिः' 'जन्म' इत्यादेः स्त्री-पुंनपुंसकलिङ्गस्य शब्दस्य
प्रवृत्तिर्भवत् । तथा, संस्थाने स्थिति प्रसवयोरभावात् कथं 'तिरोभूतिः' 'विनाशः' 'तिरोग्रयनम्'
इत्यादिभिः शब्दैर्यप्यदिष्टेन 'संस्थानम्' इत्यनेन च । तथा, स्थितौ संस्थान-प्रसवयोरसम्भवात् २०

१-द्वयादि य-आ० । २-ङ्गं यस्तु स्यात् आ० ।

"तटस्ती तटं चेति त्रैविध्यं न च यस्तुनः । द्वावभावावताप्रत्येः सर्वेषां तत्र चेतताम्" ॥

तत्त्वसं० का० ११२१ पृ० १५६ ।

३ "तटं विधमेकमेव"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १४६ पं० ११ । ४-वाच्यं हि-आ० । ५-सनात्र-मा० ॥०॥ विना ।

६ असत्यपि वि० पु० । अयसत्यपि आ० । ७ 'सति' यस्तुभूते, तथा च 'यस्तुभूते लिङ्गत्रयसंज्ञे वस्तुपि' इत्यर्थः ।

८ "वियक्षावशादेव वा न श्युक्तव्यवहिति तै । तद्वादेकरूपाणि वैकल्पं न यस्तु तत्" ॥

तत्त्वसं० का० ११२४ पृ० १५६ ।

९-दात्मानि वा० वा० विना । १० "सत्यविययम्"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १४६ पं० २१ । ११-व्यस्यतित-
वि० पु० । १-व्यस्यतित त-हा० । १-व्यस्यतित त-आ० । १-व्यस्यतित त-मा० । १-व्यस्यतित त-मा० । १-व्यस्यतित त-मा० ।

१२ "स्थिति-प्रसव-संस्थानसंज्ञेना लिङ्गवस्थिति" । यदि साद्विभागेन विहितं लिङ्गत्वं प्रसज्यते" ॥

तत्त्वसं० का० ११२५ पृ० १५६ । शास्त्राः स्यादादक० पृ० ४०४ पं० १५ ।

१३-यच्छब्द-वा० वा० । १४-नाथा व्या-मा० वा० । १-नात्वा व्या-वा० वा० ।

१५ अमात्रो निरुक्तव्यं तुच्छतेति बहुच्यते । तत्र स्थित्यादिसंबन्धं बोधयन्तु परित्यज्यते" ॥

तत्त्वसं० का० ११२६ पृ० १५७ ।

१६-द्वयो स्त-वा० वा० । "सत्त्वविषयसिद्धिः शब्दसंज्ञे" तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १४७ पं० ५ । शास्त्राः स्यादा-
दक० पृ० ४०४ पं० १-२ । १७ निरुक्ता-मा० वा० विना । १८-स्यादिरादौः शा० वा० ।

१९ "उत्पाद-प्रसवयोः नाशः सत्त्वानमिच्यते । आत्मरूपं तु भावना स्थितिरितिचिद्यते" ॥

"ततोत्पादे न माघोऽस्ति तद् शिमुत्पत्तिच्यते । नात्मनाश स्थितिरितिचिद्यते । तद् रूपं जन्म मीयते" ॥

"सत्त्वाने न द्वयं चान्यत् तत्त्वं च व्यपदिश्यते । तिरोभावश्च नाशश्च तिरोभवन्मिलयति" ॥

"भित्तौ स्थितिः स्वभावश्च हेतुना वेन बोध्यते । अवाऽविभक्तमेवैषा रूपं सादेकस्मिन्नात्" ॥

तत्त्वसं० का० ११२७-११२८-११२९-११३० पृ० १५७ ।

२०-नात् इतश्चाव्यापिनी तथाहि आ० हा० वि० । २१-स्य प्रवृ-वा० वा० ।

‘स्थितिः’ ‘स्थानम्’ ‘स्वभावः’ चेत्यादिभिः शब्दैः कथमुच्येत? अथ स्थित्यादीनां परस्परमभिभक्त-
रूपत्वात् प्रत्येकमेव लिङ्गत्रययोगिता; ननु यद्येषां परस्परमभिभक्तं रूपं तद्वैकमेव परमावृत्तौ लिङ्गं
स्यात् न लिङ्गत्रयम् ।

अन्यस्त्वाह—“स्त्रीत्यादयो गोत्यादय इव सामान्यविशेषाः” [ ] । तत्र एते

५ सामान्यविशेषाणामर्थावा (धातु) स्त्रीत्वादीनामपि तद्रूपाणामभावा इत्यसम्भवि लक्षणम् । किञ्च,
तेष्वेव सामान्यविशेषेष्वन्तरेणाप्यपरं सामान्यविशेषं ‘जातिः’ ‘भावः’ ‘सामान्यम्’ इत्यादेः
स्त्री-पुं-नपुंसकलिङ्गस्य प्रवृत्तिदर्शनात् अव्यापिता च लक्षणस्य, न हि सामान्येष्वपराणि
सामान्यानि “निःसामान्यानि सामान्यानि” [ ] इति वैशेषिकसिद्धान्तात् । यथा तु
सामान्यस्याप्यपराणि सामान्यानीध्वन्ते वैयाकरणैः—यथोक्तम्—

१० “अर्थजात्यभिधानेऽपि सर्वे जातिविधायिनः ।
व्यापारलक्षणा यस्मात् पदार्थाः समवर्तिताः” ॥ [वाक्यप० सू० का० सू० ११]

न हि शास्त्रान्तरपरिदृष्टा जातिव्यवस्था नियोगतो वैयाकरणैरनुपपन्नतया, प्रत्ययाभिधा-
नाऽन्यव्यापारकार्योन्नीयमानरूपा हि जातयः न हि सासामियत्ता काचित् । अतो यथोक्त-
कार्यदर्शनात् सामान्याधारा जातिः सम्प्रतिष्ठाप्यते तथाभूतप्रत्यय-शब्दनिबन्धनम् । ‘व्यापारलक्षणा’
१५ इति अभिधानप्रत्ययव्यापारतो व्यवस्थितलक्षणा इत्यर्थः तद्वाऽनन्तरितमेव वृणुम्—‘सामान्य-
स्याभावात्’ इत्यादि । अपि च, न हि अस्मात् शशविपाणादिविषयं जातिरस्ति यस्तु परमत्यात् तस्याः
इति तेषु ‘अभावमादिशब्दप्रयोगो न स्यात् । तस्मादव्यापिनी लिङ्गव्यवस्थेतीच्छादिपारादे-
मात्रमाविन्येयेयं लिङ्गत्रयव्यवस्थेति स्थितम् ।

सहस्रपाया अपि यस्तु गतान्यव्यतिरेकानुविधानाभावात् नोतिष्ठः । तर्थाहि—‘सो माविन्ये
२० (कथं) न यास्तस्य शरीरेऽप्यस्यपि यास्तवे’ मेदे विवशायशेनोपकल्पितत्वात् । अन्यथा बहु-
कथादिसहस्रपाया यस्तु गतमेदामेदलक्षणा यदि स्यात् तर्हि ‘आपः’ ‘वाताः’ ‘शिकताः’ ‘यवोः’
इत्यादयस्तस्यपि यस्तु नो मेदे’ बहुव्यसहस्रपाया कथं प्रवर्तते? तथा, ‘यनम्’ ‘शिशुयनम्’ ‘जगत्’
‘पण्णगरी’ इत्यादिप्यस्यप्यमेदेऽर्थस्यैकत्वसहस्रपाया न व्यवस्थियेत, अतो नातिष्ठता हेतोः ।
नाप्यनेकाग्निकः सर्वस्य सर्वधर्मस्य प्रसङ्गात्, सपक्षे भावाच्च न विदम् ।

१-मुच्यते भा० भा० विना । २-कमेयं य-भा० भा० । ३-कमेक य-भा० भा० ।

४ “गोत्यादय इत्येतेषु यदि स्त्रीत्यादयो मन्वाः । सामान्यस्य निरुद्धेन वेऽन्ता एव ताराः” ॥

तत्त्वर्थः का० ११११ सू० १४० । शाकपा० साङ्ख्यिक० सू० ४०० प्र० पं० १ ।

५-भाव स्त्री-भा० । ६-भावा स्त्रीत्यानामा-भा० । ‘भावात्’ नि० सं० । “सामान्यविशेषाणां निराकार-”
तत्त्वर्थः वक्षि० सू० १४८ पं० १ ।

७ “जातिर्भवत् सामान्यमिति वा तेषु संमतम् । न सामान्यानि मुच्यन्ते सामान्येनारणि हि” ॥

तत्त्वर्थः का० ११११ सू० १४६ ।

८ वचनं सू० का० सू० १० पं० ८ । ९ “सर्वे जातिविधायिनः”-वचनं तथा तत्त्वर्थः वक्षि०
सू० १४८ पं० ११ । १० वचनं साङ्ख्यिक० सू० ४०० प्र० पं० ६ । ११ “सामान्यविशेषाणां निराकार-”
इत्यस्यः कृतेऽनेकाग्निकमिति । “व्यतिरेकस्य” इति—तत्त्वर्थः वक्षि० सू० १४८ पं० ११ । १२-इति भा० भा० ।

१३-यन्ने यथा नि० । १४ तस्या-भा० भा० । १५ य-य-भा० ।

१६ “अमर्तो निराकारस्य मुच्यतेऽति वा वचनम् । वा अतिवचनं तदेव निराकारवचनम्” ॥

तत्त्वर्थः का० ११११ सू० १४६ ।

१७ वचनं सू० का० सू० १० पं० ८ । १८ तस्यापि वा व-भा० भा० ।

१९ “वचनं” इति वा अतिवचनं वचनं हि वचनम् । अतमेव निराकारं वचनम् । अतिवचनम् ॥

तत्त्वर्थः का० ११११ सू० १४६ ।

२० सामान्यं भा० सामान्यविशेषाणां निराकार-भा० । वा मावि सामान्यविशेषाणां निराकार-भा० ।

२१-वचनं सू० का० सू० १० पं० ८ । २२-वचनं सू० का० सू० १० पं० ८ । २३-वचनं सू० का० सू० १० पं० ८ ।

२४ वचनं सू० का० सू० १० पं० ८ । २५-वचनं सू० का० सू० १० पं० ८ । २६-वचनं सू० का० सू० १० पं० ८ ।

अत्र च कुमारिलो हेतोरसिद्धतां प्रतिपाद्यन्नाह-वैयाधिशब्दः कदाचित् आतो प्रयुज्यते कदाचित् व्यक्ती; तत्र यदा आतो तदा व्यक्तियतां सङ्ख्यामुपादाय वर्तते व्यक्तयश्च बहुवो योयिता; यदा तु व्यक्ती प्रयुज्यते तदा तद्व्यवयवयानां पाणि-पादादीनां बहुव्यसङ्ख्यामादाय वर्तते । वन-दादेन तु धन-खदिर-पलाशादिलक्षणा व्यक्तयस्तत्सम्बन्धिभूतवृक्षस्यजातिगतसङ्ख्याविशिष्टाः प्रति-पाद्यन्ते तेन 'वनम्' इत्येकवचनं भवति अनियतैकसंख्याविशिष्टद्रव्यमाभिधानात् अथवा धधादि- ५ व्यक्तिसमाधिता जातिरेव 'वन'शब्देनोच्यते; तेनैकवचनं भवति जातिरेकत्वादिति ।

नेवेयं 'वृक्ष' 'घटा' इत्यादाव्येकवचनमुच्छिष्टं स्यात् सर्वत्रैवाद्य न्यायस्य नुन्यत्वात् । तथाहि-अत्रापि शक्यमेवं वदन्-आतो व्यक्ती या वृक्षादिभ्येत् प्रयुज्यते' इत्यादि । अथ मतम्-वृक्षादौ व्यक्तेरवयवयानां च सङ्ख्यावियक्षा नास्ति; यथेवं न तर्हि वस्तुगतान्यपाद्यविधायिनी सङ्ख्या, वियक्षाया एवागम्य-व्यतिरेकानुविधानात्; ततश्च सैव 'वृक्षा' इत्यादिषु बहुवचनस्य निबन्धनमस्तु १० नेदाभावेऽप्येकमपि वस्तु बहुत्वेन वियस्यते इति नासिद्धता हेतोः ।

यद्योक्तम्- 'वनशब्दो जातिसङ्ख्याविशेषिता व्यक्तीराह' इति,

तत्र, न जातेः सङ्ख्याऽस्ति द्रव्यसमाधितत्वाद्द्वयाः । अथ वैदोषिकप्रक्रिया नाधीयते तदा भान्ते सङ्ख्यापालया कथं धधादिव्यक्तयो विरोयिताः सिद्ध्यन्ति? स्वादेतेत् सम्बन्धसम्बन्धात् तत्सम्बन्धतो या सिद्ध्यन्ति । तथाहि-यदा जातेर्व्यतिरेकिणी सङ्ख्या तदैकव्यसङ्ख्यासम्बन्धया आत्मा १५ धधादिव्यक्तीनां सम्बन्धात् पारम्पर्येण तथा धधादिव्यक्तयो विरोध्यन्ते; यदा तु जातेरव्यतिरेकसङ्ख्या तदा साक्षादेव सम्बन्धात् तथा विरोध्यन्त इति जातिसङ्ख्याविशेषिताः सिद्ध्यन्ति, असदे-तत्; यतो यैदि संबन्धसम्बन्धात् सम्बन्धतो वा धधादिव्यक्तियु वनशब्दस्य प्रवृत्तिसत्त्वोऽपि पादयो 'वनम्' इत्युच्येत प्रवृत्तिनिमित्तस्य विद्यमानत्वात् । तथाहि-वर्द्धोऽपि धधादयो जाति-सङ्ख्यासम्बन्धादेव 'वनम्' इत्युच्यते मान्यतः; स च सम्बन्धः एकस्मिन्नपि पादयेऽस्तीति किमिति न २० तेषां चेत्यर्थेयथा 'धधादिव्यक्तिसमाधिता' इत्यत्र यैदि एकस्यापि तातो 'वनम्' इत्यभिधानं स्यात् । तथाहि-यैवासी वनदादेन जातिबंधव्यवस्थाधिताऽभिधीयते तदैकस्यामपि धधादिव्यक्ती व्यप-स्थिता; ततश्च वनयियो निमित्तस्य सर्वत्र नुन्यत्वाद् एकत्रापि पादये किमिति वनधीनं भवेत्?

१ "तत्र व्यक्ती न जातो न दधादिभ्येत् प्रयुज्यते" ॥

"व्यक्तेरवयवयानां च संख्यामादाय वर्तते । वनशब्दः पुनर्व्यक्तीर्गोविशेष्याविशेषिताः ॥

बहोराहाधवा जाति बहुव्यक्तिसमाधिवाम्" ।

श्री० हा० वन० श्री० ११-१२-१३ दृ० ६३७ । तत्सर्व० वा० ११३५-११३६ दृ० ३४६ ।

२-तां न हा-भा० हा० वि० । ३-दृष्टव्य-वा० वा० । ४ आलोदे-वा० वा० ।

५ "ननु वैदेन विधिना सर्वमेकं वचो इत्यम् । मान्यत्राऽस्ति विवक्षा येन सैवत्वं स निबन्धनम्" ॥

तत्सर्व० वा० ११३७ दृ० ३४६ ।

६-विमीं हा-भा० मा० । ७ प्र० दृ० ४०० । ४ तथा १५ ।

८ "अदेत्ये न संख्याऽस्ति भावे वा तद्विशेषिताः । कथं संबन्धसंकरादयि संबन्धयोऽपि वा" ॥

तत्सर्व० वा० ११३८ दृ० ३५० ।

९-वृक्षादि द्रव्यमाधित-भा० मा० मिना । १० भावत-वा० वा० । ११-मि तत्सर्वदे-भा० मा०

वा० वा० मिना । १२-तत्सर्वसंकरात् तत्सर्व-भा० वा० । तत्सर्वसंकरात् तत्सर्व-हा० मि० ।

१३ "अथेवमभिधीयत वनमेकोऽपि पादयः । बहुवोऽपि हि कस्यन्ते संबन्धादेव कोऽपि न" ॥

तत्सर्व० वा० ११३९ दृ० ३५० ।

१४ संबन्धसं-भा० हा० । १५-प्रयुज्यते भा० मा० मिना । १६-वृक्षो च-भा० मा० वा० वा० मिना ।

१७-योच्यते भा० । १८ अथ च-भा० वा० मिना ।

"बहुव्यवस्थाधिता वा न तदैकस्यामपि स्थिता । तद्विशेषितस्य द्रव्यत्वात् द्रव्यमि

"मान्य-व्यतिरेकस्याभावादिबलसत्ततः । निबन्धोऽपि निबन्धतो वाच्यः"

तत्सर्व० वा० १

१९ प्र० दृ० ४०० । पादे भा० ।

क्रिया-कालादीनां त्वसत्त्वादेवायुक्तं वस्तुधर्मत्वम्, भवतु वा वस्तुधर्मत्वेन त्वसत्त्वं
विश्वलक्षणस्यापोहस्य भ्रान्तिवा(न्तैर्वा)व्यक्तिकरूपत्वेनावसितत्वाद्ध्ययसायवशाद्
लिङ्ग-सङ्ख्यादिसम्बन्धो भविष्यति, तेन यदुक्तम्—

‘व्यक्तेर्वाव्यपदेऽप्यत्वात् तद्द्वारेणापि नास्त्यसौ’ इति,
५ तदनैकान्तिकम्, संवृतिपक्षे चासिद्धम्—

“व्यक्तिरूपायसायेन यदि वाऽपोह उच्यते ।

तत् लिङ्गाद्यभिसम्बन्धो व्यक्तित्वोऽस्य विद्यते” ॥ [तत्त्वसं० का० ११३]

‘अपोह उच्यते’ इति ‘शब्देन’ इति शेषः, ‘तद्’ इति तस्मात्, ‘अस्य’ इत्यपोहस्य ।

‘आख्यातेषु न च’ इति,

१० अत्र आख्यातेष्वन्यनिवृत्तिर्न सम्प्रतीयते इत्यसिद्धम् । तथाहि-जिज्ञासिते कस्मिन्निर्देशे
बुद्धि(रे)निवेशाय शब्दः प्रयुज्यते व्यवहर्तुभिः न व्यसन्नितया; तेनाभीष्टार्थप्रतिपत्तौ सामर्थ्येन
भीष्टव्यवच्छेदः प्रतीयत एव, अभीष्टानभीष्टयोरन्योन्यव्यवच्छेदरूपत्वात् । सर्वमेयामीष्टं वा
तदा प्रतिनियतशब्दाद्यो न प्राप्नोति इति या च कस्याचिदर्थस्य परिहारेण ध्रुवः क्वचित् कदा
प्रवृत्तिः सा न प्राप्नोति; तस्मात् ‘सर्वमेयामीष्टम्’ इत्येतदयुक्तम्, अतः ‘पचति’ इत्यादिनाम्ना

१५ भीष्टव्यवच्छेदः सामर्थ्यात् स्फुटमवगम्यत एव—

“तथाहि-पचतीत्युक्ते” नोदासीनोऽयतिष्ठते ।

भुङ्क्ते दीप्यति वा नेति गम्यतेऽन्यनियतर्तनम्” ॥ [तत्त्वसं० का० ११५]

तेन ‘पर्युदासकं’ हि ‘निषेधं तत्र न विद्यते’ इति यदुक्तम् तदसिद्धम् ।

यथा—‘पचतीत्यनिषिद्धं तु स्वरूपेणैव तिष्ठति’ । इति ।

२० तत्र स्वयचनार्थायोतः । तथाहि—‘पचति’ इत्येतद्व्याप्यं ‘स्वरूपेणैव’ इत्यनेनावधारणेनाप्यतो

१ पु० ११० पं० २८ तथा ४४ ।

“क्रिया-कालादियोगोऽपि पूर्वमेव निराहृतः । तस्मात् चादिभिदा एते न व्यक्तियमि भवितः” ॥

तत्त्वसं० का० ११४ पु० १५१ ।

२-यापि चेति वि-भा० मा० १-यापि विनि वि-भा० हा० वि० । ३ साहित्या-भा० हा० वि० ।

“भ्रान्तिर्वाव्यपदेऽप्यत्वेन”—तत्त्वसं० पत्रि० पु० १५१ पं० ८ । ४ पु० ११० पं० ४४-पु० ११६ पं० ११ ।

५ ‘अपोह उच्यते’ अत्र बाधये । ६-ति विदेशः भा० मा० वा० वा० । ७ पु० ११६ पं० ४ तथा ११ ।

८ इति ति-भा० वा० वि० । ९ जिज्ञासने भा० ।

१० “अनिषेधे निषेधार्थं बुद्धे शब्दः प्रयुज्यते । अनभीष्टव्युत्पत्तौ तत्र सामर्थ्येति निरूपणे” ॥

तत्त्वसं० का० ११४ पु० १५१ ।

“परीरं विदेशक”—तत्त्वसं० पत्रि० पु० १५१ पं० २० । ११ यदि य एवा भा० । परीरं शा-भा० हा० वि० ।

‘यदीरं शा’-भा० हा० वि० ।

“यदीरं न कालीय सर्वव्यपदेऽप्यत्वेन । तद् पचति इत्यपि न विनि । ११ पु० ११५” ॥

तत्त्वसं० का० ११५ पु० १५१ ।

११ “यदीरं विदेशक”—तत्त्वसं० पत्रि० पु० १५१ पं० २६ । १२-तत्त्वसं० पत्रि० पु० ११६ पं० ११ ।

१३-भा० हा० वि० । १४-भा० हा० वि० । १५-भा० हा० वि० । १६-भा० हा० वि० । १७-भा० हा० वि० ।

१६ भा० हा० वि०—

“यदीरं विदेशक”—तत्त्वसं० पत्रि० पु० १५१ पं० २६ । १७-भा० हा० वि० । १८-भा० हा० वि० ।

१९-भा० हा० वि० । २०-भा० हा० वि० । २१-भा० हा० वि० । २२-भा० हा० वि० । २३-भा० हा० वि० ।

२४-भा० हा० वि० । २५-भा० हा० वि० । २६-भा० हा० वि० । २७-भा० हा० वि० । २८-भा० हा० वि० ।

२९-भा० हा० वि० । ३०-भा० हा० वि० । ३१-भा० हा० वि० । ३२-भा० हा० वि० । ३३-भा० हा० वि० ।

३४-भा० हा० वि० । ३५-भा० हा० वि० । ३६-भा० हा० वि० । ३७-भा० हा० वि० । ३८-भा० हा० वि० ।

३९-भा० हा० वि० । ४०-भा० हा० वि० । ४१-भा० हा० वि० । ४२-भा० हा० वि० । ४३-भा० हा० वि० ।

रूपं दर्शयता 'पचति' इत्येतस्यान्यरूपनिषेधेनात्मस्थितिरिति दर्शितं भवति। अन्यथा 'स्वरूपेणैव' इत्येतद्वधारणं भयत्प्रयुक्तमनर्थकं स्यात् इत्यच्छेद्यामाप्तात् ।

'साध्यत्वप्रत्ययश्च' इति,

अत्रापि दैद्यपोहो भयता निरु(र)वाख्यस्वभावतया शुद्धीतस्तत्कथमिवमुच्यते 'निष्पन्नत्वात्' इति, न ह्याकाशोपलदीनां काचिदस्ति निष्पत्तिः सर्वोपाख्याविरहलक्षणत्वात् तेषाम् । स्यादेतत् ५ येषाम्यसौ 'निरुपाख्यः परमार्थतत्त्वतापि ज्ञानैः प्रतिपद्युमिर्वाद्यरूपतयाऽप्ययसितत्वादी सोपाख्यायेन ज्ञायति; ननु यद्यसौ सोपाख्यायेन ज्ञायति तथापि किमत्र प्रवृत्तार्थानुक्तं जातम् ? घटुमि-

.....

..... १०

यदापि 'वेण्यादापंधेरादां च मान्यापोहनिरूपणम्' इति 'पदेणोकम्, तत्र विवेकादेरर्थस्य निषेधेर्द्विपि व्यावृत्ततयाऽप्यस्थितत्वात् तत्रप्रतिपत्तौ सामर्थ्याद्विवक्षितं मान्यतादि "निषिध्यत इत्यस्येयात्र 'अन्यापोहनिरूपणम्' ।

'मज्झिमापि मज्जा युक्तौ' इति,

अत्रापि—

१५

"नासौ न पचतीत्युक्ते गम्यते पचतीति हि ।

औदासीन्यादियोगश्च सुवीये नञि गम्यते" ॥

"तुयं तु तद्विपिकोऽसौ पचतीत्यसीयते ।

तेनात्र विधिपाक्षेन सममन्यनिर्घेतनम्" ॥ [तत्त्वसं० का० ११५७-११५८]

'तुयं' इति चतुर्थे "चतुरदृष्टयतो आद्यभरलोपश्च" [पौणि० अ० ५ पा० २ सू० ५१ पाति० २०

१-त सामान्यरू-भा० बा० । २ दृ० १९८ पं० ९ तथा २९ ।

३ "निष्पन्नत्वपोहस्य निष्पन्नत्वस्य कीदृशम् । गगनेऽपीषरादीनां निष्पत्तिर्बहिः कथनम्" ॥

तत्त्वसं० का० ११५० दृ० ३५९ ।

४ दृ० १९८ पं० ११ तथा २९ ।

५ "वस्तिन्नव्यवसायावेत् गोपाहकायेन भालगौ । तदा किं तुल्यधर्मस्य वस्तुमिथास्य गम्यते" ॥

तत्त्वसं० का० ११५१ दृ० ३५९ ।

६ निरुपा-भा० भा० विना । ७ भ्रान्तिः भा० भा० विना । ८ "गोपाहकायेन भारीति । यदि कामासौ सोपाख्यायेन भाति तथापि"—तत्त्वसं० पञ्चि० दृ० ३५३ पं० ३-४ । ९ यथातेर्निष्पन्न इति बा० बा० विना । "यथाते निष्पन्न इव"—तत्त्वसं० पञ्चि० दृ० ३५३ पं० ६ । १०-सं० निष्पन्नत्वादाय यथेवं बा० बा० विना । "इति विदं निष्पन्नत्वादिति वचनम् । यथेवम्"—तत्त्वसं० पञ्चि० दृ० ३५३ पं० ६ ।

११ "साध्यत्वप्रत्ययलम्भात् तत्त्वभूतादिस्वरूपम् । वस्तुमिथान्वयत्वात् तद्विधितं प्रवर्तते" ॥

तत्त्वसं० का० ११५२ दृ० ३५३ ।

१२ अयत्वेय बा० बा० विना । अयत्वेय वि० सं० । "अवनेद साध्यत्वप्रत्ययस्य"—तत्त्वसं० पञ्चि० दृ० ३५३ पं० ८ । १३-मिरयमु-भा० वि० । १-मिरययमु-वि० सं० । १४ दृ० १९८ पं० १२ तथा २९ । १५-यथा-भा० भा० । १६ दृ० १९८ पं० १३ तथा ३२ ।

१७ "विधेयादवर्गगतौ च मान्यतादि निषिध्यते । सामर्थ्याच्च तु दायदेन बदेन न विवक्षितम्" ॥

तत्त्वसं० का० ११५३ दृ० ३५३ ।

१८ "निषेधादिभ्यास्तत्त्वा"—तत्त्वसं० पञ्चि० दृ० ३५३ पं० १८ । १९-व्यादिवि-भा० भा० । २० निषे-व्य-भा० बा० । २१ दृ० १९८ पं० १४ तथा दृ० ३२ ।

२२ "नमथापि मजा युक्तवपोहत्वात्तौ भवेत् । तच्चतुष्टयवद्भावे यादवाः संप्रतीयते" ॥

"नमथा योगे भवो द्यौः सम्यक्ते कम्पयितुं विधिः । सुवीयेन नमथा तस्य निरुदः प्रतिपादये" ॥

'निषेधायापरत्वात् सुवीयो यः प्रमुञ्चते । तस्मिन् निवर्तिते तेन कम्पयतेऽवनिर्गमम्" ॥

तत्त्वसं० का० ११५४-११५५-११५६ दृ० ३५३ ।

२३ साध्याः स्याद्गदकं दृ० ४०० द्वि० पं० १२-१३ । २४ "येनो चउह य" देय० बा० ७ पा० १ सू० १६ पं० ५० २९

अथ, नञश्च भवद्भिमतोऽत्यादिलक्षणो विभिकेयः शाब्दार्थः परमार्थतोऽवतीयते आत्मादेर्मिथिज्ञत्वात् ।

"किन्तु विर्यवसाव्यस्माद् विकस्यो जायते चनेः ।

यस्मादपोहशाब्दार्थनिषेधे जायते मतिः" ॥ [तत्त्वसं० का० ११६४]

येनमपोहशाब्दपोहशाब्दार्थनिषेधे मतिर्जायते इतीष्यते न तर्ह्यपोहशाब्दार्थोऽभ्युपगम्यतव्यः तस्य निषिद्धत्वाद्, असदेतत् ।

"स स्वसंवाद्यकस्तादृग्वस्तुसम्बन्धहानितः ।

न शाब्दाः प्रत्यया सर्वे भूतार्थाभ्यवसायिनः" ॥ [तत्त्वसं० का० ११६५]

'सः' इति अनन्यापोहशाब्दादि, 'असंवाद्यकः' इति न संवदतीत्यसंवाद्यकः, न विद्यते आ(वा) संवाद्यो (संवाद्योऽस्येत्यसंवा) इवः । कस्मात् 'यस्तुसम्बन्धहानितः' तथाभूतयस्तुसम्बन्धमाभावात् पूर्वं हि आत्मादिलक्षणस्य शाब्दार्थवस्तुनो निषिद्धत्वात् । यद्येवं तर्हि कथमनन्यापोहशाब्दादिभ्योऽपोहशाब्दार्थनिषेधे मतिरपजायत इति, उच्यते; 'वितथविकल्पाभ्यासपासनाप्रभवतया हि केचन शाब्दाः प्रत्यया असद्भूतार्थनिषेदिनो जायन्त एव इति न तद्वशाद् यस्तूनां सदसत्ता सिद्ध्यति ।

येन 'प्रमेय-हेयशाब्दादेः' इति,

अथ केन प्रमेयादिशाब्दस्यापोहं मास्तीत्यभिधीयते? यदि तार्थैर्द्वौक्यस्य प्रमेयादिशाब्दमाभि-
स्योच्यते तदा सिद्धताप्रयत्ना, केयैलस्य प्रयोगामायादेय निरर्थकत्वात् यतः धोवृजानानुग्रहाय प्रेक्षा-
वद्भिः शाब्दाः प्रयुज्यते न व्यसन्नितया, न च केचलेन प्रयुक्तेन धोतुः कश्चित् सन्देह-विपर्यासनिवृत्ति-
लक्षणोऽनुग्रहः कृतो भवेत् । तथाहि-यदि धोतुः कश्चिदर्थं समुपपत्ती संशय-विपर्यासो निवर्त्य
"निरसम्बन्धप्रत्ययमुपशाब्देन प्रतिपादकः" यत् तेनास्यानुग्रहः कृतो भवेत् नान्यथा । न च केचलेन
शाब्देन प्रयुक्तेन तथाऽनुग्रहः दास्यते कर्तुम्, तस्मात् संशयादिनिर्वर्तने निश्चयोपाशने च धोतुरु-
ग्रहान् शाब्दप्रयोगसाफल्यमिति यावत्पर्यवस्यत्यस्य प्रयोगः । अथ चाप्येवमप्येव प्रेयादिशाब्दमधि-
कृत्योच्यते, तद् भवितुम् । तत्र हि यावत्स्येन प्रमेयादिशाब्देन यदेव मूढमितिभिः संशयस्थाननिष्यते

१ "अनन्यापोहशाब्दो न विभिकेयवहीयते । परैरमितः पूर्व आशारेः प्रतिषेधनात्" ॥

तत्त्वसं० का० ११६१ पृ० १५५ ।

१-रूपरा-मां विना । १ पृ० १०४ पं० २४ । ४-व्यवशाव्यवसाद्वि-मां मां । ५ यद्यनपोह-
शाब्दार्थनिषेधे आ० हा० वि० । यद्यप्यपोहशाब्दार्थनिषेधे का० का० । "यद्यपोहशाब्दार्थनिषेधे मतिर्जायते"-
तत्त्वसं० पत्रि० पृ० १५५ पं० २० । ६ सर्वेऽसं-आ० । ७-द्वक इति न संवाद्यकः कस्मात् आ०
हा० । ८ इवः कस्मात् का० का० विना । "न संवदतीत्यसंवाद्यकः, न विद्यते वा संवाद्योऽस्येत्यसंवाद्यकः"-
तत्त्वसं० पत्रि० पृ० १५५ पं० २४ । ९ वियवसायिकः-का० का० । "वितथविकल्पाभ्यासपासनाप्रभवतया
विकल्पकमो(णा)भ्यावोहनिषेधमतिप्रवृत्तः"-शास्त्रा- स्वाह्वाद्य० पृ० ४०८ प्र० पं० ६ । १० यद्य हेय-प्रमे-
यरा-मां मां का० का० विना । "यद्यपि हेय-प्रमेयादिशाब्दानां न द्विविधोपयोगः"-शास्त्रा- स्वाह्वाद्य० पृ०
४०८ प्र० पं० ७ । ११ पृ० ११६ पं० ४ तथा २१ ।

११ "प्रमेय-हेयशाब्दादी कस्याऽपि न विद्यते । न अतो केचनोऽप्येव प्रेक्षावद्भिः प्रयुज्यते" ॥

तत्त्वसं० का० ११६१ पृ० १५६ ।

११-यद्य यावत्स्यप्र-मां हा० वि० । १४-यावत्स्यप्र-मां का० । १५-यत्प्रयोगा-मां मां ।

१६ "किन्तारेक-विपर्यासमवे सति कस्यचित् । कश्चित् तद्विनिरूप्ये धीनद्विः स प्रयुज्यते" ॥

"निरुद्धैरहितार्थप्रत्यययोगान्नाहतः । तेनैव ते प्रयुक्तेन साफल्यमनुभूयते" ॥

तत्त्वसं० का० ११६४-११६८ पृ० १५६ ।

१७-पर्ययो मां मां । १८ निरसंविद्यं प्र-मां मां । १९-यत्तेन नि-मां मां । २०-स्य-
स्य प्र-मां मां का० का० विना । २१-मां मां का० का० । २२-यस्तुमेव आ० हा० वि० ।

२३ "यत् तत्र जडचेतोमिराग्रहासद्विषयते । तदेव क्षिप्यते तेन विकृतोत्तराणाञ्चया" ॥

"विधिग्रहमात्रोऽग्री विमर्षे परिपृच्छति । अन्तर्लक्ष्यार्थं शब्दं मुञ्चत वा स्वमयी वदन्" ॥

"बहुश्रान्तिविज्ञेयं कुर्यादिति शङ्क्यते । तेनाऽऽरोपितेनेति चेन्निरुद्धमितिष्यते" ॥

"न चमुद्रातिष्ठेनैव क्व नीलमिति चेदते । किन्तु धोत्रातिष्ठेनःपि मिलेदेवेन चेदता" ॥

तत्त्वसं० का० ११६९-११७०-११७१-११७२ पृ० १५६-१५७ ।

१४-मतिभिः संवायास्या-का० का० १-मतिभिःपश्यास्या-मां . . .

तदेव निर्वर्त्यत इत्यतोऽसिद्धमेतत् 'प्रमेयादिशब्दानां निर्वर्त्य नास्ति' इति; अन्यथा यदि धोता न कचिदर्थे संशोते तत् किमिति परस्मादुपदेशमपेक्षते? निश्चयाधी हि परं पृच्छति अन्यथोक्तः स्यात् । यदि नाम धोतुशब्दादस्यानमस्ति तथापि शब्देन तत्र निर्वर्त्यत इत्येतच्च न वक्तव्यम्, ओह-संस्कारायैव शब्दानां प्रयोगात् तदसंस्कारकं वक्तुं वक्तुः—अन्यथा—उन्मत्तनाप्रसक्तिः । तथाहि—
 ५ 'किं' क्षणिकाऽनात्मादिरूपेण ज्ञेया भावाः, आहोभिवन्न 'किं सर्वज्ञचेतसा प्राप्ताः उत न' इत्यादि-संशयोद्भूतौ 'क्षणिकत्वादिरूपेण ज्ञेयाः सर्वधर्माः' तथा 'सर्वज्ञज्ञानविभेदाः' इतिसंशयव्युदासाय शब्दाः प्रयुज्यन्त इति । यदेदं (५) क्षणिकत्वाऽज्ञेयत्वादि समाशेषितं तद् निर्वर्त्यते, क्षणिकत्वादिरूपेण तेषां प्रमाणसिद्धत्वात् । अथ 'किमनित्यत्वेन शब्दाः प्रमेयाः' इति केवलं शब्दध्रुवणात् नूतनमानरूपा शब्दाः इति प्रयोगे प्रकरणानभिज्ञस्यापि प्रतिपत्तुः 'प्रमेयाः' इति केवलं शब्दध्रुवणात् नूतनमानरूपा शब्दाः १० दिवुदिरूपजायत एव । तद् यदि केवलस्य शब्दस्यार्थो नास्त्येव तत् कथमर्थप्रतिपत्तिर्भवति? नैवं केवलशब्दध्रुवणादर्थप्रतिपत्तिः 'किमिति वाक्येपुलम्ब्यस्यार्थवतः शब्दस्य सादृश्येतापहतबुद्धेः केवलशब्दध्रुवणादर्थप्रतिपत्तिरपिभिमानः । तथाहि—येष्वेव वाक्येषु 'प्रमेय'शब्दमुपलम्ब्यवात् धोता तदर्थेनैव सा बुद्धिप्रतिष्ठितायां नूतनमानरूपा समुपजायते, तच्च घटादिशब्दानामपि तुल्यम् । तथाहि—'किं' घटेनोदकमानेयमिति उताञ्जलिना' इति प्रयोगे प्रस्तापानभिज्ञस्य वाक्यस्य वाक्येषु तेन १५ 'घटेन' इति प्रयोगो दृष्टत्वात्परस्पर्येण आकाङ्क्षायां पूर्वैवाकाङ्क्षानुसारादेव प्रतिपत्तिर्भवतीति घटादि-शब्दा (शब्दा इव) विशिष्टार्थवचनाः प्रमेयादिशब्दाः ।

धेनुकम्—'अपोहकल्पनायां च' इत्यादि,

तत्र, यस्त्वेष ह्यभ्यवसायवशाच्छब्दार्थत्वेन कल्पितं यद् विधेयं नैव नापस्तु; तेन तत्प्रतीति सामर्थ्यादपि विहितस्य व्यावृत्तिरधिगम्यत एवेति नाभ्यापिनी शब्दार्थव्यवस्था । पदेव च मूढमते-
 २० शब्दादस्यानं तदेवाधिकृत्योक्तमाचार्येण—

'क्षि(अभे)यं कल्पितं कृत्या तद्व्ययच्छेदेन 'क्षेयेऽनुमानं' [हेतुं] इति ।

१-धर्तत इ-भा० मा० । १ धोतुः सं-भा० मा० ।

२ "क्षणिकत्वादिरूपेण वि (किं) ज्ञेया इति विप्रमे । सर्वज्ञज्ञानविभेदा धर्माधैवे भवन्ति किम्" । ॥

अभावा अपि किं ज्ञेया न ज्ञानं जनयति ये । इत्यादिविप्रमोद्भूतौ विज्ञेयवदुच्यते ॥

तत्त्वसं० का० ११७३-११७४ पृ० १५७ ।

४-ध्याः युज्य-भा० मा० । ५ यद् क्षणिकत्वा-वि० सं० । "अत्र यदस्य विधवादिना ज्ञेयत्वादिरूपमपि प्र-
 तत्त्वसं० पत्रि० पृ० १५८ पं० १ । "क्षणिकत्वेन ज्ञेया भावाः" इत्यादिवाक्यत्वेन तेन क्षणिकत्वादिरूपमपि प्र-
 त्त्वसं० पत्रि० पृ० १५८ पं० १ । "क्षणिकत्वेन ज्ञेया भावाः" इत्यादिवाक्यत्वेन तेन क्षणिकत्वादिरूपमपि प्र-

७ "सादृश्यं ज्ञेयत्वमस्ते (इत्ये)षां क्षणिकत्वादिसाधना । ज्ञेयोऽमात्रोऽपि मरुतः (इत्या) व्यापनानुसाराऽऽप्तमना" ॥

तत्त्वसं० का० ११७५ पृ० १५६ ।

८-इति आहोभिवन्न भा० मा० । इति आहोभिवन्न हा० वि० । इति आहोभिवन्न वा० वा० । ९-प्रयोग
 प्र वा० वा० भा० मा० विना । "इति प्रस्तावे 'प्रमेयाः' इति प्रयोगे प्रकरणानभिज्ञस्यापि प्रतीतिरुद्भवात् नूतनमानरूपा
 नूतनमानरूपा साधनी धीः—वाग्वशात् स्यादादृक् पृ० ४०८ प्र० पं० १० । १०-घटशब्द-भा० ।

११ "प्रमेय-ज्ञेयशब्दारेः प्रतिपत्तिविमित्तानाम् । इत्थं वाक्यवित्तमैव इदं कान्तात्वेन वि" ॥

"केवलस्योत्पत्तेर्ये वा प्रतीतिरुद्भवते । नूतनमानरूपमेवेतु सा तद्व्यवधानुसाराः" ॥

"घटादिभ्योऽपि शब्देभ्यः सादृश्यं च तथापि वा । तस्माद् घटादिशब्देन ज्ञेयत्वादिभ्यः तदा" ॥

तत्त्वसं० का० ११७६-११७७-११७८ पृ० १५६ ।

१२ "दिगु" -गण्यसं० पत्रि० पृ० १५८ पं० १२ । १३ वाग्वशात् स्यादादृक् पृ० ४०८ प्र० पं० ११ । १४-नप-
 इत्युता-भा० वि० । १५ "पूर्वैवाकाङ्क्षानुसारादेव प्रतिपत्तिर्भवति (इति) । तस्माद् नप-इति (घटा)दिशब्द-इति (नप-
 तदा प्रमेयादिशब्दा अपि" -गण्यसं० पत्रि० पृ० १५८ पं० १३ । १६-ह्यायौव-भा० वा० । १७ पृ० ११९ पं० १५६ । १८

१८ "अपोहकल्पनायां च यद्वै कल्पितं भवितुम् । इति च यद्वै शब्दं निर्वर्त्येकवचनेन" ॥

"कल्पितं कल्पनेन तत्र यदेव हि निर्वर्त्यम् । ज्ञेयो निर्वर्त्यमन्ते च तु सर्वं निर्वर्त्यम्" ॥

तत्त्वसं० का० ११७९-११८० पृ० १५६ ।

१९-वक्षिणा मरुतु वा० वा० भा० मा० विना । २० ज्ञेयानु-भा० वा० । २१ पृ० ११९ पं० १८५ १११

‘मानाकारनिषेधाय’ इत्यादि ।

मानाकारस्य स्वसंवेदनप्रत्यक्षं लिङ्गत्वात् कथमभायः ? तच्चादि-स्वमादिषु अर्थमन्तरेणापि निरालम्ब-
ममाद्यदीतायांकारसमारोपकं एतन्मन्तोपालमतिस्फुटं स्वसंवेदनप्रत्यक्षमिति । न च वेदा-काला-
न्तराद्यस्थितोऽर्थस्तेन रूपेण संवेद्यत इति युक्तं यत्कम्, तस्य तद्रूपाभावात् । न चान्येन रूपेणान्यस्य
संवेदनं युक्तम् अतिप्रसङ्गात् । किञ्च, अपश्ये शब्दमिदं न स्यात्प्रत्यक्षः कश्चिद् विद्येतेऽर्थद्वयोऽभ्युप- ५
गन्तव्यः येन बोधकपतासांभवेऽपि प्रतिविषयं ‘नीलस्येदं संवेदनाम् न पीतस्य’ इति विभागेन विभे-
ज्यते ज्ञानम् । तदभ्युपगमे च सामर्थ्यात् साकारमेव मानमभ्युपगते इत्यात् साकारस्यतिरेकेणान्यस्य
स्वभावाविशेषत्वेनावधारयितुमशक्यतयात्, अतो भयता ‘स्वभावाविशेषा’ इति न एष शब्दान्तरे-
षोक्तः अस्माभिस्तु ‘माकारः’ इति हेतुं नास्ति विवादः ।

‘येयमित्यम्’ इत्यादायपि ‘येयेतेनयेयम्’ इति वा ‘प्रकारान्त्यारोपितमेयम्’ इत्यादिनाभेदव्य- १०
च्छिद्यमाने स्फुटतत्त्ववर्तीयते’ चेति नाभ्यापिता शब्दाद्येव्यवस्थायाः । एवं कुमारिलेनोक्तं दूषणं
प्रतिविहितम् ।

[उद्घोतकरोक्तानामाक्षेपाणां प्रतिविधानम्]

इदानीमुद्घोतकरोक्तं प्रतिविधीयते-तत्र यदुक्तम्—

‘सर्वेदादस्य कथार्थो व्यपरेच्छेद्यः प्रकल्प्यते’ इति,

अत्रापि हेतुं दिपदस्य केवलस्य सर्वेदादस्याप्रयोगात् वाक्यस्यस्यैव नित्यं प्रयोग इति यदेव १५
मूढमतेराशङ्क्यमानं तदेव ‘नियममस्ति । तच्चादि—

“ ‘सर्वे धर्मो निरतमानः’ सर्वे वा सुदृश गताः ।

सामस्त्वं गच्छते तत्र कश्चिद्वैश्वस्यपोटाते” ॥ [तत्पर्यं का० ११८६]

नोऽसापंतोऽपोटातेऽत्र इति चेत्, उच्यते—

“कैचिदेव निरतमानो बाह्य इष्टा पटादयः ।

गमने कस्यैचिद्येव सान्तेस्तद्विनियमते” ॥ [तत्पर्यं का० ११८७]

‘यथायत्नम्’ इत्यादायपि

येदि हि सर्वस्याहम् प्रतिषेधो वाक्यस्य सर्वदाप्ये विवक्षितः स्यात् तदा स्वायत्तोऽपोहः प्रसज्यते २५
यावता यदैव मूढधिया शङ्कितं तदैव निविध्यत इति कुतः स्वायत्तयादिरयदेषप्रसङ्गः ? यैवे २५
इत्यादिनाप्येवपि वाच्यम् ।

यथोक्तम्—‘किं भावोऽयमाकारः’ इत्यादि,

१ पु० ११९ पु० १४ तथा ३२ । २-इत्यस्ययति-भा० मा० ।

३ ‘हमाकारनिषेधस्तु सर्वेदादस्य वाक्यमे । यद्यने हि निरालम्बमारोपकमेवम्” ॥
तन्मन्तोपालः कथमित्यत्र प्रतिशोच्यम् । अत्रोद्घोतकप्रत्यक्षं स्वभावात् न एव यत्” ॥
“अस्माभिश्च आचारः प्रतिविध्यत इत्यादिना । उक्तेन अत्रिमात्रेण तस्मादेदं प्रकल्प्यम्” ॥

म० भा० का० ११८१-११८२-११८३ पु० १५५ ।

४-प्रमाणं का० का० १ = लममिच्छु मा० मा० । लमिमिच्छु-भा० । लमि ह-भा० का० ।

५-साम्येति प्रति-ह० का० का० । साम्येति विधि मा० । ६-अन्येति मा० मा० । ७-परमादि मा०
मा० विना । ८-यत्प्रमाणम् मा० मा० । ९-११९ पु० १८ तथा ३३ ।

११ एकस्मिन्नादिनाऽपि नैव हि विद्यत । अपाद्यमिदं भवत्यत्र प्रकाशप्रकाशप्रमाणम् ॥

तत्पर्यं का० ११८४ पु० १६० ।

तत्पर्यं का० ११८४ पु० १६० । १२-ते चेति मा० मा० । १३ पु० १००

पु० । तथा १३ । १४-च्छेद्य प्रकल्प मा० । चच्छेद्य प्रकल्प ह० । १५ ।

१६-अत्रोद्घोतकप्रत्यक्षं नैव विद्यत । उद्घोतकप्रत्यक्षं नैव विद्यत । उद्घोतकप्रत्यक्षं नैव विद्यत ।

तत्पर्यं का० ११८४ पु० १६० ।

१७-निवृत्त्य-ह० मा० । १८-व्यतिरेक्य मा० । १९-अन्येति मा० । २०-अन्येति मा० । २१-अन्येति मा० ।

तत्पर्यं का० ११८४ पु० १६० ।

२१-एष चादि-भा० का० । एषमस्मादि मा० मा० मा० । २२-ह० २०० पु० ११ तथा १६३

विपर्ययेऽनुपलम्भात् अशक्यसमयत्वात् अनन्यमाकत्वाच्चेति । पूर्वं स्वलक्षणादौ सङ्केतात्
सङ्केतवैफल्यस्य च प्रसाधितत्वाच्च हेतोः सन्दिग्धविपर्ययतिरेकता ।

अथ यथा स्वलक्षणादौ सङ्केतासम्भयः वैफल्यं च तथाऽपोहपरेऽपि, ततश्चाहृतसम-
न्मात्रघोटकत्वंमपि शब्दानां न युक्तमित्यनेकान्तिकता प्रथमहेतोः । तथाहि-न प्रतिविश्यात्
५ पोहः घट-धोत्रोरकः सिद्ध्यति, न हान्यदीयं ज्ञानमपरोऽवागंशः संवेद्यते प्रत्यात्मवेद्यत्वात्
ज्ञानस्य, अज्ञानव्यतिरिक्तश्च परमार्थतः प्रतिविश्यात्मलक्षणोऽपोहः । ततश्च घट-धोत्रोरकस्य
विपर्ययासिद्धेः कुत्र सङ्केतः क्रियेत गृह्येत वा ? न हासिजे घटतुनि यत्ना सङ्केतं कर्तुमीदम्,
धोत्रा गृहीतुम् अतिप्रसङ्गात् । तथाहि-धोत्रा यत् प्रतिपद्यते स्वहानारुढमर्थमतिविशेषं न
यत्ना संवेद्यते यद्य यत्ना संवेद्यते न च तत् धोत्रा, द्वाभ्यामपि स्वायमासस्यैव संवेदनात् ।

१० धर्मं च तत्र सङ्केतस्य । तथाहि-यत् सङ्केतकाले प्रतिविश्यकमनुभूतं धोत्रा यत्ना वा न तत्
हारकालेऽनुभूयते तस्य क्षणक्षयित्वेन चिरनिरुद्धत्वात् यद्य व्यवहारकालेऽनुभूयते न तत् स
काले दृष्टम् अन्यस्यैव तदानीमनुभूयमानत्वात्, न चान्यत्र सङ्केतादग्नयेन व्यपहारो युक्तः
प्रसङ्गात्, असंवेद्यत्वात् । यतो न परमार्थतो ज्ञानाकारोऽपि शब्दानां पाच्यतयाऽभीष्टः येन
सङ्केतासम्भयो दोषः प्रयते, यतः सत्यं एवायं" शब्दो व्यवहारः । समप्रतिभासानुरोधेन तैमिरिक-
१५ द्विषद्भूतज्ञानवद् भ्रान्त इष्यते, केवलमर्थज्ञान्यामिजल्पयासनाप्रयोधाच्छब्देऽपोऽर्थाप्यगापि न
व्यपहारोऽनात् तत्प्रतिविश्यकं शब्दानां पाच्यमित्यभिधीयते जननात् न स्वभिधेयत्वात् ।
यद्यपि स्वस्यैवावभासस्य घट-धोत्रायां परमार्थतः संवेदनम् तथापि तैमिरिकद्वयं धोत्रा प्रतिपद्यते
तुल्यत्वात् द्योतयि घट-धोत्रोर्वास्तव्यवस्थाप्यवसायः नृप एव । तथाहि-घटपदमभिधा-
यतनं 'यमेवाहमर्थं प्रतिपद्ये तमेवायं प्रतिपाद्यते' एवं धोत्रुरपि योग्यम् । एकायां व्यपगापि न
२० घट-धोत्रोः परस्परं विदितम् इति न पाच्यम्, यतो यदि नाम परमार्थतो न विदितम् तदा
धोत्राभिधीतस्य तुल्यत्वात् स्वस्यैव परमार्थतः स्वसंविदितं प्रतिविश्यकम् । समप्रतिभासानुरोधेन
तैमिरिकद्वयं धोत्रा एव व्यवहारोऽप्यमिति निवेदितम् । तेनैकायां व्यपगाप्यवसायं सङ्केतज्ञान-
मुपपन्न एव न व्याख्यानार्थकं सङ्केतज्ञान, सङ्केतव्यवहारकालस्यैव तस्य (एवं) प्रतिविधिं घट-धोत्र-
व्यवस्थायात् न परमार्थतः । घटुकम्-

२५

"व्याप्यं कथं च तैमिरमिष्टमाभ्यवसायिकम् ।

मिष्टमाभ्यवसायिको ह्येने प्रत्ययाः शब्दनिर्मिताः" ॥ [तत्परां० का० १२१]

ततः निवर्तमानं न शब्दमाकलयितोऽर्थः सम्भवति ।

१ इ० १०४ व० २३-पूर्वपक्ष-भा० का० वा० ११५ ।

२ "यत्ना कालेऽपि न कथं सङ्केतयतः । एकायां च कथं नृप न ह्योः न हि शिष्टमि" ॥

"यत्ना धोत्रोर्वा हि नृप न ह्येने नृप कालम् । सङ्केतं न च तत् सङ्केतं व्यवहारं नृप ११५" ॥

तत्परां० का० १०४-१२० व० ११५ ।

१-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । २-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । "प्रत्ययमभिधायितुं नृप न ह्योः न हि शिष्टमि" ॥
नृप न ह्योः न हि शिष्टमि" ॥ ३-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । ४-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । ५-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । ६-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । ७-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । ८-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । ९-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । १०-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । ११-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । १२-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । १३-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । १४-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । १५-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । १६-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । १७-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । १८-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । १९-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । २०-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । २१-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । २२-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । २३-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । २४-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । २५-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । २६-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । २७-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । २८-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । २९-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । ३०-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । ३१-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । ३२-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । ३३-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । ३४-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । ३५-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । ३६-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । ३७-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । ३८-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । ३९-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । ४०-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । ४१-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । ४२-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । ४३-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । ४४-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । ४५-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । ४६-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । ४७-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । ४८-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । ४९-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । ५०-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । ५१-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । ५२-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । ५३-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । ५४-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । ५५-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । ५६-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । ५७-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । ५८-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । ५९-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । ६०-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । ६१-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । ६२-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । ६३-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । ६४-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । ६५-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । ६६-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । ६७-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । ६८-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । ६९-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । ७०-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । ७१-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । ७२-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । ७३-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । ७४-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । ७५-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । ७६-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । ७७-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । ७८-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । ७९-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । ८०-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । ८१-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । ८२-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । ८३-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । ८४-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । ८५-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । ८६-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । ८७-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । ८८-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । ८९-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । ९०-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । ९१-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । ९२-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । ९३-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । ९४-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । ९५-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । ९६-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । ९७-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । ९८-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ । ९९-तैमिरि ना-भा० वा० ११५ । १००-व्याप्यमभिधाय-भा० वा० ११५ ।

[संविद्वपुन्यापोद्वादिप्राज्ञाकरमतस्य उपन्यासः]

अपरस्त्वन्याया प्रमाणयति—इह स्तु यद् यत्र प्रतिभाति तत् तस्य विषया, यथाऽक्षजे हस्ते-
हने परिस्फुटं प्रतिभासमानवपुर्धोभा भीलोदिस्तद्विषयः, शब्द-लिङ्गान्यथे च दर्शनमस्ये बहिरे-
स्त्वत्त्वमतिभासरहितं स्वरूपमेव चकास्ति तत् तदेव तस्य विषयः । पराहृतबहिरेष्वर्थेष्वपि च संवि-
द्वपुन्यापोद्वा यस्तुनि शब्द-लिङ्गवृत्तेर्योगात् । तथाहि—आतिषा स्योर्विषया, व्यक्तिया तद्वि-
शिष्टा । तत्र न तावदाद्यः पक्षः, जातेरेवासम्भवात् । तथाहि—दर्शने व्यक्तिये चकास्ति, पुनः
परिस्फुटतयाऽसाधारणरूपानुभवात् । अथ साधारणमपि रूपमनुभूयते 'गीर्णाः' इति, तदसत् ।
शाबलेपादिरूपविषयेकेनाऽप्रतिभासेनात् । न च शाबलेपादिरूपमेव साधारणमिति शङ्क्यं वक्तुम्,
तस्य प्रतिपत्तिव्यक्तिः (प्रतिप्यक्ति) मिश्ररूपोपलम्भात् । तथा च पराहृतमिदम्—

"सर्ववस्तुषु बुद्धिश्च व्यावृत्तपुन्यमात्मिका ।

आपते व्यात्मकत्वेन विना सा च न युज्यते" ॥

"न चात्रान्यतरा भ्रान्तिरवचारेण वेधयते ।

दृष्टवात् सर्वेषां बुद्धेर्भ्रान्तिस्तद् भ्रान्तिर्वादिनाम्" ॥ [स्तो० वा० आह० स्तो०

५-७] इति ।

१०

'व्यात्मिका बुद्धिः' इति यदीन्द्रियबुद्धिमिमेष्योव्यते तदयुक्तम् । तस्या मसाधारणरूपत्वात्, १५
नहि ज्योर्षेर्दिर्भासाकारतया परिस्फुटमुद्रासमानयोस्तद्विषयं मिश्रं वा दर्शनाकटं साधारणं रूपमा-
भाति । अथ कल्पनाबुद्धिर्भासाकारा अभिधीयते । तथाहि—यदि नाम अपास्तकल्पने दर्शने न आति-
कृतास्ति कल्पना तु तामुत्तिस्ती व्यवसीयते 'गीर्णाः' इति, एतद्व्यसत् । कल्पनाज्ञानेऽपि आते-
रनवभासनात् । तथाहि—कल्पनाऽपि पुनः परिस्फुटमुद्रासमानं व्यक्तित्वरूपं व्यवह्यन्ती इति
वाभिज्ञरूपकारं प्रतीयते, न च तद्यतिरिक्तः वर्णाहृत्यसराकाराभ्याः प्रतिभासो लक्ष्यते वर्णाः २०
द्विस्वरूपरहितं च अतिस्वरूपमभ्युपगम्यते, तत्र कल्पनापसेवाऽपि आतिः । यच्च क्वचिदपि ज्ञाने-
नाबभाति तदसत्, यथा द्वाविषाणम्, आतिश्च क्वचिदपि ज्ञाने परिस्फुटव्यक्तिः प्रतिभासबेलायां
स्वरूपेण नामाति तत्र सती ।

अथापि शब्द-लिङ्गजे ज्ञाने स्वरूपेण सा प्रतिभाति तत्र सम्बन्धमतिपक्षे, स्वलेक्षणस्य च
तत्रासाधारणरूपतया प्रतिभासनापेक्षायात् सम्बन्धमर्हणासम्भवाच्च तत्र शब्द-लिङ्गभूमिः । ननु २५
तत्रापि परिस्फुटतयो व्यक्तेरेवाकारः शब्दस्य वा प्रतिभाति न तु वर्णाकाररहितोऽनुगतैकस्वरूपः
प्रयोजनसामर्थ्यव्यतीता कश्चिदाकारः केनचिदपि लक्ष्यते, शब्द-लिङ्गान्यथे हि दर्शनमर्थक्रियासम-
र्थतयाऽस्फुटद्वहनाकारमादर्शनं प्रथयति जैनम्, तत् कथमन्यायमासस्य दर्शनस्याऽन्याकारो
जात्यादिविषयः । यदि च जात्यादिर्ये लिङ्गादिविषयः तथा सति जातेर्येक्रियासामर्थ्यविरहेऽह-
धिगमेऽपि शब्द-लिङ्गाभ्यां न बहिर्ये प्रवृत्तिर्जनस्येति विकलः शब्दादिप्रयोगः स्यात् । अथ जाते- ३०
र्येक्रियासामर्थ्यविरहेऽपि स्वलेक्षणं तत्र समर्थमिति तदर्थो प्रवृत्तिर्येनानाम्, ननु तत् स्वलेक्षणं
लिङ्गादिजे दर्शने सद्यपि न प्रतिभाति, न च्यामानमनाकटोऽयं विषयं प्रवृत्तिं विधातुमलम् सर्वस्य
सर्वत्र प्रयर्नकत्तयप्रसङ्गात् । यत् तु तत्र प्रतिभाति सामान्यं न तद् द्वाहादियोग्यम्, यदपि ज्ञाना-
मिधानं तस्य फलं मतं तदपि पूर्वमेवोदितमिति न तदर्थोऽपि प्रवृत्तिः सात्थी ।

१-हादि स तद्विष-भा० भा० भिना । २-र्योस्वतत्त्वप्रतिभासात्तदि-भा० भा० । ३-र्यसंस्पर्श
भा० भा० । ४-नुमा-भा० हा० भि० । ५-सनासब्द शाब-भा० भा० । ६-सनासुव शाब-भा० हा० भि० ।
१ तस्य प्रतिपत्तिः प्रतिप्यक्ति मिश्र-भा० भा० । तस्य प्रतिपत्ति मिश्र-भि०, तस्य प्रतिप्यक्ति मिश्र-भि०-
६० । तस्य प्रतिपत्तिः व्यक्तिमिश्र-भा० । ७ बुद्धे सा-भा० भा० । ८-ति बुद्ध्यात्मि-भा० हा० भि० ।
९-गामुद्रि-भा० भा० भिना । १०-तिरु-भा० हा० भि० । ११-दि वाऽभि-भा० हा० भा० । १२-तिरिक्तः
वर्णा-भा० भा० । १३-तिरिक्तवर्णा-भा० हा० भि० । १४-ज्ञानसम्भ-भा०
भिना । १५ तत्र श-भा० भा० भिना । १६-तथा स्फुट-भा० भा० भा० भा० भिना । १७ जलम् भा० भा० ।
१८-रहाधिग-भा० हा० भि० । १९-नो तत् भा० । २०-ति तद्-भा० हा० भि० । २१-यो म-भा० ।
स० त० १०

- तु शब्देनैव सोऽर्थः स्वरूपेणैव प्रतिपाद्यते तदाऽस्य सर्वथा प्रतिपन्नत्वात् किमर्थं प्रवृत्तिः? नहि प्रतिपन्न एव तावन्मात्रप्रयोजेना घृत्तिर्युक्ता, घृतेरविरामप्रसङ्गात् । अथ किञ्चिदप्रतिपन्नं रूपं त्वर्थं प्रवर्तनम् । ननु यदप्रतिपन्नं व्यक्तिरूपं प्रवृत्तिविषयः तत् तर्हि न शब्दार्थः, तदेव च पारमार्थिकम् ततोऽर्थक्रियादर्शनात्, नाव्यक्तम् सर्वार्थक्रियाविरहात् । अथ कालान्तरे स्फुटतरेणाकारेण व्यक्ती-
 ५ दद्योतयन्ति शब्दाः, नन्यसायाकारस्तदा सम्बन्धमुत्पत्तिकाले कालान्तरे वा नेन्द्रियगोचरत्वात् कथं तत्र शब्दाः प्रयतमाना नयनादिगोचरेऽर्थं घृत्ता भवन्ति? तन्नाध्यक्षतः सम्बन्धवेदनम् । नाप्यनुमानेन, तदभावे तदनवतारात् । अथाप्यर्थापत्त्या सम्बन्धवेदनम् । तथाहि-व्यवहारकावे शब्दार्था प्रत्यक्षे प्रतिभातः, श्रोतुश्च शब्दार्थप्रतीतिं घेष्टया प्रतिपद्यन्ते व्यवहारिणः तदन्यथातुपरत्वा तयोः सम्बन्धं विदन्ति । अत्रोच्यते-सिद्धयत्येवं कार्त्तिकः सम्बन्धः । तथाहि-श्रोतुः प्रतिपत्तिः
 १० स्फुटानुसारिणी दद्यते, 'के(क)लि-मार्यादिशब्देभ्यो हि द्रविडाः'ऽऽर्थयोर्विपरीततत्प्रतिपत्तिदर्शनात् नियतः सम्बन्धो युक्तः । सर्वगतं च तस्मिन् सिद्धेऽपि न नियतार्थप्रतिपत्तिर्युक्ता । प्रकरणादिकमपि नियमहेतुः नियतार्थसिद्धौ सर्वमनुपपन्नम् । तथाहि-प्रकरणद्वयः शब्दधर्मः, अर्थधर्मः, प्रतिपत्ति धर्मो वा । शब्दधर्मे तस्मिन् शब्दरूपं नियतार्थप्रतिपत्तिहेतुरिति स्यात्, तत्र सार्थाद्यं प्रति मुख्यत्वात् न युक्तम् । अर्थोऽपि न नियतरूपः सिद्ध इति न तदर्थोऽपि प्रकरणोदिः । प्रतिपत्तिधर्मस्तु यदी-
 १५ प्यतेऽसौ तदा कार्त्तिकः एवार्थनियमः न सार्विकः स्यात् । तस्मात् सर्वं परदर्शनं प्रधान्यविश्रु-
 मितम् मन्नागपि विचाराक्षमत्वात् । तदेवमेवस्थितं विचारात् 'न घस्तु शब्दार्थः' इति, किन्तु शब्देभ्यः कल्पना बहिरर्थासंस्पर्शिन्यः प्रसूयन्ते, ताभ्यश्च शब्दा इति । शब्दानां च कार्यकालमात्र-
 मानं तत्त्वम् न वाच्यत्वाद्येकभावाः । तथाहि-न जाति-व्यक्त्योर्वाच्यत्वम्, पूर्वोक्तदोषात् । नापि
 २० ननु तत् तेन प्रतीयते, बहिरर्थाध्ययसायात् । कथं तर्ह्यन्यापोहः शब्दवाच्यः कैरप्यते? लोकमि-
 मानमभिप्रेत शब्दार्थोऽन्यापोह इष्यते, लौकिकानां हि शब्दध्वन्यात् प्रतीतिः, प्रवृत्तिः, प्रातिज्ञ-
 बहिरर्थे दद्यते । यदि लोकमिप्रायोऽनुयर्थं यते बहिरर्थस्तर्हि शब्दार्थोऽस्तु तदभिमानात् नाप्य-
 पोहः तदभावात् । अत्रोच्यते-बहिरर्थे एवान्यापोहः तथैव बाह- "य एव व्यावृत्तः सैव व्यावृत्तिः"
 [नैवेद्यं सति स्वलक्षणं शब्दार्थः स्यात्, तदेव विजातीयव्यावृत्तेन
 २५ रूपेण शब्दभूमिरप्यते-सजातीयव्यावृत्तस्य रूपस्य शब्दे प्रतिमासाभावात्-यदि तर्हि विजातीय-
 व्यावृत्तं शब्दैर्विकल्पेभ्योऽप्युच्यते तथा सति तद्व्यतिरेकात् सजातीयव्यावृत्तमपि रूपमभिगम-
 भवेत्, न विकल्पानामपि सावभावात्वात् हि ते स्वलक्षणसंस्पर्शमात्राः यतस्ते (!) सर्वोक्तप्रतीतिः-

१ प्रतिपद्य-वा० वा० । २-अनतावृत्ति-मा० मा० । ३-अन्यावृत्ति-वा० । ४ यदि प्रति-मा० मा० ।
 ५-प्रप्रत्यक्ति-वा० वा० । ६ स्फुटतरे-वा० । ७-नम् । न हानु-आ० हा० मि० । ८-प्रतीतिवेष्टया
 प्रतिपाद्य-वि० । ९-ग्यं यद्-मा० मा० । १० केचलि-मार्यादिशब्देभ्यो हि द्रावि-मा० मा० मि० ।

"यमर्थांतरभावे च कटि-मार्यादिशब्दवत् । नाग्यार्वोषकृत्य स्माद् ध्वदेर्निवगसक्तिः" ॥

"यदा कटि-मार्यादिशब्दानां द्रविडा(हा)र्षदेशयोर्व्याकममन्नाकारयोर्गर्वायमिमायिन्यः"-तत्त्वार्थ० वा० ११५
 दृ० ७०९, पत्रि० दृ० ७१० पं० १२ । १० सार्थं वा-आ० । सार्थं वा-वा० वा० ।

११ प्रकरणद्वयसिद्धये-

"संयमौ विप्रयोगश्च लक्ष्यं विरोधिणः । अर्थं प्रहरणं त्रिष्टं चक्षुस्तद्व्यवस्थं संविधिः" ॥

४१५० वा० २ श्लो० ११० दृ० ११५ ।

११-यन्तु-वा० वा० मि० । ११-पि नियत-हा० मि० । पि नियतः ति-आ० । १४-ति नागद्वयो-
 मा० मा० मि० । १५-बादिः प्रति-मा० मा० । १६-यन्तुं ध-वा० वा० । १७-अनवस्थितं वा० वा०
 मा० । १८ प्रप्रत्यक्ते मा० मा० मि० । १९-व्यावृत्ता-मा० मा० मि० । २०-रूपेणाव-वा० वा० ।
 १ तदेव मा० मा० हा० मि० । २ कटिपदे मा० मा० मि० । ३-मार्यादिशब्दा-मा० मा० मि० । ४-यद्-
 मा० । ५-यदा दृष्ट्या य एव वा० वा० । ६ तदेव मा० । ७-दृष्ट्या मा० मा० मि० ।
 ८-तदेव मा० मा० । ९ तदीः मा० मा० । १०-तदेव मा० मा० ।

शेषाः। केवलमभिमानमात्रं बहिर्दोषव्यवसायस्यमिमांसेषु धातुध्यायकमायः शब्दार्थयोर्गत्या-
 पोहः शब्दमृतिरिति। परमार्थतन्तु शब्द-लिङ्गाभ्यां बहिर्दोषैरपरप्राप्त्यतीतः श्रवणः केवलं विद्यत
 इति तैत्तिरीयेण(तां)भाषेऽपि च पारस्पर्येण वस्तुप्रतिबन्धावैधर्म्याद्। तद्यदि-पदार्थमनित्यत्वात्
 प्राप्तिः न दुर्लभात्, 'वैशेषिक्यकारेणैवेऽपि प्राप्यमाणात्। अथ प्रतिभास्यमन्त्रेण कथं प्रवृत्तिः? अनु
 प्रतिभासेऽपि कथं प्रवृत्तिः? तस्मिन्नर्थेनविधेयं तदभावात् अर्थिवे च सति दूरीकरणेऽपि धैर्येः
 राज्ञाणां, प्रतिबन्धमाभावात् नु तत्र विरतयाद्। यदा नु विकल्पानां स्वकथविद्युदंशोऽभावात् प्रति-
 बन्धविरहितैरा स्वतरेवैद्यमात्रे परमार्थसंग्रहम्, तथापि कथं 'समयपरमार्थविमर्शः' इति
 राख्यम्?

['सामान्य-विशेषात्मक एव शब्दार्थः' इति प्रतिपादनपरः सविमर्श व्याप्तादिमिदानीन्तन्यामः]

अत्र प्रतिविधीयते-यदुक्तम्-यः। 'अतस्मिन्न' इति श्रवणः एव श्रवणः, यथा प्रतीतिरिति।
 जलश्रवणः, तथा चायं मिश्रैश्वर्येण्येवशास्त्रवशात् शब्दः श्रवणः' इति, तत्र मिश्रैश्वर्येण्येवशास्त्रवशा-
 यित्यलक्षणेनो हेतुविरतिः। 'मिश्रेण्येव'मिश्राव्यवसायित्वस्य तत्रानुपपत्तिः। न च सामान्येण्येवशास्त्र-
 वस्तुव्यवसायमात्राप्रतिपत्त्या हेतोः, 'भीमी' इत्यवधिप्रत्ययविषयत्वेन तत्राभावादिहेतुः। अत्र-
 बाधितप्रत्ययविषयत्वात् तत्राभावात्तद्विधौ विशेषेण्येवशास्त्रवशात्, तत्रानुपपत्तिरिति। अत्र-
 केनापरस्य तद्व्यवसायनिबन्धनस्य तत्रावभावात्। यथा हि द्रुगोच्चरितंमनोवर्गे ज्ञातुं शक्यम्।
 बुद्धिद्वयज्ञापमाना संलक्ष्यते तथा 'भीमी' इत्यनुगतकारेणानुपपत्त्याप्राप्ता रीह दृश्यते। न चानु-
 गतस्यानुपपत्त्या बुद्धिद्वयोऽवयवगुण्यतिरेकेण घटने, अवाधितप्रत्ययस्य विषयवृत्तिरेकत्वात् ननु
 धातुपदमे ततो वस्तुव्यवसायाऽभावात्ततः। न चानुगतावस्थं दुष्टेकांशेन इति कर्तुं युक्तम्,
 तथैव वैशाखाद्यनुगतप्रतिभासमाऽनवच्छेदप्रत्ययं तथाभूतावस्थव्यवहारहेतोरतीतान्। अतो व्याख्या-
 वादानुगतताऽनभिमतमनुगतमाकाशमाकाशपरमव्यवसायवृत्तिरेवानुविधादिप्रवृत्तिरिति दृष्टिः।
 अनुभूयमानाऽनुगतताकारे वस्तुभूतं सामान्यं व्यवस्थापयति।

न च शास्त्रेणादिप्रतिनिधित्वव्यतिरेकविधेयं साधारणकथनपरस्य विद्वद्भिरभिज्ञानात्
 व्यतिरेकाद् भिन्नमभिज्ञं वा सामान्यं आधुपगगन् युक्तमिति दातव्यं वस्तुम्, अतः। तान्त्रिकैश्च
 तैश्चिन्ममाद्यानामपि वाताऽऽनय घट-यदादीनां प्रतिभासमेतोरुपपत्तिरेवव्यवस्थापयम्, न च इत्युक्ते-
 यादिप्रवृत्तिः-ज्ञात्योरपि समगि, शास्त्रेणादिप्रवृत्तिःप्रतिभासमात्रे' इति बाह्येणातिरिक्तं प्रवृत्तिरिति
 'भीमी' इति साधारणावभासस्य तद्व्यवसायनिबन्धनस्य विद्वद्भिरान्। यद्यप्यतो वस्तुव्यवहारं नु
 सामान्येणैव शास्त्रेणादिप्रवृत्तिरवच्छेदप्रत्ययं तदभिज्ञसाधारणकथन्यापि बाह्येणातिरिक्तव्यवहारो इति
 भासते न वनात्, अगि च व्यवसायहेतुऽपि 'भीमी' इति साधारणकथनानुपपत्तिः। अतः सर्वं न
 भिन्नसामान्यव्यवहारः।

- १-वैशेषिक-४-४-०। २-व्यवसाय-३-०। ३-शास्त्रेण ४-४-०। ४-व्यवसाय-४-०। ५-वस्तु-
 तोह-४-४-०। ६-जा-४-४-०। ७-इति ४-४-०। ८-वस्तुव्यवहार-४-४-०। ९-वस्तुव्यवहार-
 मा-४-४-०। १०-वैशाखाद्यकारे-४-४-०। ११-वैशाखाद्यकारे-४-४-०। १२-वैशाखाद्यकारे-४-४-०।
 १३-व्यतिरेक-४-४-०। १४-व्यतिरेक-४-४-०। १५-व्यतिरेक-४-४-०। १६-व्यतिरेक-४-४-०। १७-व्यतिरेक-४-४-०।
 १८-व्यतिरेक-४-४-०। १९-व्यतिरेक-४-४-०। २०-व्यतिरेक-४-४-०। २१-व्यतिरेक-४-४-०। २२-व्यतिरेक-४-४-०।
 २३-व्यतिरेक-४-४-०। २४-व्यतिरेक-४-४-०। २५-व्यतिरेक-४-४-०। २६-व्यतिरेक-४-४-०। २७-व्यतिरेक-४-४-०।
 २८-व्यतिरेक-४-४-०। २९-व्यतिरेक-४-४-०। ३०-व्यतिरेक-४-४-०। ३१-व्यतिरेक-४-४-०। ३२-व्यतिरेक-४-४-०।
 ३३-व्यतिरेक-४-४-०। ३४-व्यतिरेक-४-४-०। ३५-व्यतिरेक-४-४-०। ३६-व्यतिरेक-४-४-०। ३७-व्यतिरेक-४-४-०।
 ३८-व्यतिरेक-४-४-०। ३९-व्यतिरेक-४-४-०। ४०-व्यतिरेक-४-४-०। ४१-व्यतिरेक-४-४-०। ४२-व्यतिरेक-४-४-०।
 ४३-व्यतिरेक-४-४-०। ४४-व्यतिरेक-४-४-०। ४५-व्यतिरेक-४-४-०। ४६-व्यतिरेक-४-४-०। ४७-व्यतिरेक-४-४-०।
 ४८-व्यतिरेक-४-४-०। ४९-व्यतिरेक-४-४-०। ५०-व्यतिरेक-४-४-०। ५१-व्यतिरेक-४-४-०। ५२-व्यतिरेक-४-४-०।
 ५३-व्यतिरेक-४-४-०। ५४-व्यतिरेक-४-४-०। ५५-व्यतिरेक-४-४-०। ५६-व्यतिरेक-४-४-०। ५७-व्यतिरेक-४-४-०।
 ५८-व्यतिरेक-४-४-०। ५९-व्यतिरेक-४-४-०। ६०-व्यतिरेक-४-४-०। ६१-व्यतिरेक-४-४-०। ६२-व्यतिरेक-४-४-०।
 ६३-व्यतिरेक-४-४-०। ६४-व्यतिरेक-४-४-०। ६५-व्यतिरेक-४-४-०। ६६-व्यतिरेक-४-४-०। ६७-व्यतिरेक-४-४-०।
 ६८-व्यतिरेक-४-४-०। ६९-व्यतिरेक-४-४-०। ७०-व्यतिरेक-४-४-०। ७१-व्यतिरेक-४-४-०। ७२-व्यतिरेक-४-४-०।
 ७३-व्यतिरेक-४-४-०। ७४-व्यतिरेक-४-४-०। ७५-व्यतिरेक-४-४-०। ७६-व्यतिरेक-४-४-०। ७७-व्यतिरेक-४-४-०।
 ७८-व्यतिरेक-४-४-०। ७९-व्यतिरेक-४-४-०। ८०-व्यतिरेक-४-४-०। ८१-व्यतिरेक-४-४-०। ८२-व्यतिरेक-४-४-०।
 ८३-व्यतिरेक-४-४-०। ८४-व्यतिरेक-४-४-०। ८५-व्यतिरेक-४-४-०। ८६-व्यतिरेक-४-४-०। ८७-व्यतिरेक-४-४-०।
 ८८-व्यतिरेक-४-४-०। ८९-व्यतिरेक-४-४-०। ९०-व्यतिरेक-४-४-०। ९१-व्यतिरेक-४-४-०। ९२-व्यतिरेक-४-४-०।
 ९३-व्यतिरेक-४-४-०। ९४-व्यतिरेक-४-४-०। ९५-व्यतिरेक-४-४-०। ९६-व्यतिरेक-४-४-०। ९७-व्यतिरेक-४-४-०।
 ९८-व्यतिरेक-४-४-०। ९९-व्यतिरेक-४-४-०। १००-व्यतिरेक-४-४-०।

विलक्षणं चिद्रूपतया तु समानं जनयदपि समानासमानजनकाकारद्वयाप्यासितमप्येकम् तथा
प्यतयोऽपि समानासमानाकाराख्यसाधिमप्यजनकं रूपद्वयं विज्ञाणा मेकरूपतया विरोक्ष्यन्त इति ।

[अथ सामान्यस्यानुपगताकारज्ञानजनकत्वैकस्वभावत्वात् सर्वदा तज्ज्ञानप्रसक्तिः अनपेक्ष-
स्यापेक्षायोगात्, सहकार्यपेक्षजनकत्वे वा सहकारिकृतोपकारस्य ततोऽमेदे तद्वन् कार्यत्वेनाऽति-
त्यन्तप्रसक्तिः, येदे यो सम्बन्धासिद्धिः । एककार्यकर्तृत्वलक्षणमपि सहकारित्वं नित्यानामतममपि ५
तदप्यस्याभाविना स्वभाष्य प्राग् ऊच्य च तद्व्यवस्थानसङ्गायात्, अभावे धाऽनित्यत्वम् स्वभाष्यमेद-
लक्षणत्वात् तस्य । भजनकत्वभाष्यत्वेन न कदाचिदपि तज्ज्ञानम्, यो तज्जनकत्वभाष्यः सोऽस्यसहि-
तोऽपि न तद् जनयति, यथा शान्तिबीजं क्षित्याद्यधिकृतसामग्रीयुक्तमपि कोद्रयाङ्कुरम्, भजनक-
त्वभाष्यं चेत् सामान्यम् परामर्शज्ञाने न प्रतिभासेत् जनकाकारपैकरीय ज्ञानविपर्ययात्, ज्ञान-
लक्षणमपि कार्यमनुपजनयदप्यस्तु स्यात् अर्थक्रियाकारित्वलक्षणत्वाद् यस्तुनः । तदेवं सामान्यस्य १०
नित्यत्वेन तद्विपर्यय ज्ञानस्य बाध्यमानतयोऽबाधितज्ञानविपर्ययत्वमसिद्धम् ।

अथा, यदि तत् सर्वसंगतमतमभ्युपगम्यते तदा द्वैकस्यन्तरालेऽभ्युपलम्भप्रसक्तिः, न कामि-
व्यक्तित्वेन्युपपत्त्यभावात् तत्रानुपलम्भः प्रथमव्यक्तिप्रतिभासवेलायां तद्विमिष्यकस्य सामान्यस्य
ग्रहणेऽमेदान् तस्य तपेन तदेदमिमिष्यकत्वात् । अन्यथाऽमिमिष्यकानिमिष्यकत्वभाष्यमेदानेकत्व-
प्रसक्तेरसामान्यरूपत्वापत्तिः । तदन्तरालेऽयदप्यभाष्युपलम्भ इति उपलब्धिलक्षणमात्रवेनाभ्युपग- १५
तस्य तत्रानुपलम्भादुत्तरमिति न सर्वसंगतं तन् । अथ स्वव्यक्तिसंगतं तदिति नायं दोषः,
नग्येवं प्रतिव्यक्ति तस्य परितमासत्वाद् व्यक्तित्वरूपयन् तस्य मेदं यथ, अमेदे एकव्यक्तापिमिष्यकस्य
ग्रहणेऽव्यव्यक्तित्वस्यापि तस्य तत्त्वरूपत्वात् प्रतिभासे—तदाधारप्रतिभासमन्तरेण तदापि यता-
प्रतिभासस्यानुपपत्तेः—सर्वव्यक्तीनां गुणपत् प्रतिभासप्रसक्तिः ।

हेतुवैक्येतादृशसिद्धिरन्यनुपपत्तेरभासत्वम् । किञ्च, (१) एवंव्यक्तिसमवेतं तद् अभिनयोत्प- २०
प्यती निष्क्रियायाश्च याति (२) न च तद् व्यक्त्युत्पत्तेः प्राग् तत्राग्रीन् व्यक्तित्वितस्य तस्यावस्था-
गानभ्युपगमात् द्वैक्युत्पाद्युत्तरकालं तु व्यक्त्यन्तरादुपगतस्यापि तस्य तत्र सङ्गाया सामान्य-

१-पि समानजन-भा० हा० । २-कारण्य-भा० वा० । ३-नपेक्षस्या-भा० वि० । ४ ततोऽमेदो
तत्कार्य-भा० वा० । ततोऽमेदो तद्वत् कार्य-भा० हा० वि० । 'ततोऽमेदो तदमेदात् कार्य'-वि० व० ।
५ वा अस्तसङ्ग-भा० वा० । वा अस्तसङ्ग-भा० । ६ "अभावे काऽनित्यत्वम्"-अमेद० वृ० ११८
प्र० पं० ७ । ७ "कार्वाकनलगाव्ये कऽप्य सर्वदा कार्वाकनलगाव्य-प्रमेद० वृ० ११८ प्र० पं० ८ ।
८-न्यऽदितो-भा० हा० वि० । ९-स्यसंनिधितो-वि० व० । १०-भाव येत् सा-भा० । भावयेत् सा-भा०
हा० वि० वा० वा० । १०-कारिल्ल-भा० हा० वि० । "अर्थक्रियाकारित्वलक्षणत्वाद् यस्तुनः"-अमेद० वृ० ११८
प्र० पं० ९ । ११-यदावे तद्वि-भा० हा० । ११-स्य बाध्यमान-भा० हा० वि० । १२-स्य बाध्यमान-भा० वा० ।
१३-याऽव्यधि-भा० वा० । १४-याऽव्यधित-भा० वि० । १५-यस्य वि-भा० हा० ।

१५ "तद्वन् इतिमन्त्रो वा अवेद्युः परमार्थिन्" ॥ तत्पदं वा० ८०५ वृ० १६० ।

"तथा तन् सर्वसंगतं स्वव्यक्तिसंगतं वा"-अमेद० वृ० ११८ प्र० पं० ९ ।

१५ "अभेदेऽद्वैतयोगेदेव मिलच्छेदो गतिः । तद्वैक्येव तद्वैक्यस्यैव विपर्ययः" ॥
"तद्वैक्यसिद्धिः चेत् तस्य विपर्ययः अवेद्युः । तद्वैक्यं वा वा तस्य तद्वैक्ये देव एव वा" ॥

तत्पदं वा० ८०८-८०९ वृ० १११ ।

१६-तं सर्वं तन् हा० हा० ।

१७ "वदन्तिमिदं वा तद्वैक्येव वा विपर्ययः" ॥ तत्पदं वा० ८०५ वृ० १६० ।

१८-भासत-भा० ।

१९ "तद्वैक्यस्यैव सर्वं तद्वैक्येव प्रमेदम्" ॥ तत्पदं वा० ८११ वृ० ११२ ।

"एवमेवैवमिति न तुल्येति प्रमेदम्" ॥ तत्पदं वा० ८०५ वृ० ११३ ।

२० "तत् तद्वैक्येव तद्वैक्यस्यैव सर्वं तु ते । तद्वैक्ये इतिमन्त्रो वा तद्वैक्ये न तद्वैक्ये" ॥

"तद्वैक्ये तद्वैक्ये तद्वैक्यस्यैव तद्वैक्ये" ॥ तत्पदं वा० ८०५-८०६ वृ० १११-११२ ।

११ व्यक्त्युत्पत्त्या-हा० । ११-पि तत् तत् हा०-वि० ।

॥ शब्देनैव सोऽर्थः स्वरूपेणैव प्रतिपाद्यते तदाऽस्य सर्वत्र प्रतिपत्तयाम् विधाय प्रवृत्तिः २
प्रतिपन्न एव तावन्मात्रप्रयोजना वृत्तिर्युक्ता, वृत्तेरविरामप्रसङ्गात् । अथ किञ्चिदतिशयोक्त्यै
प्रयतनम् । ननु यदप्रतिपक्षं व्यक्तिकथं प्रवृत्तिविषयः तत् तर्हि न शक्यम्, तत्रैव च कालात्
ततोऽर्थक्रियादर्शनात्, नान्यत्कम् स्वार्थक्रियाविरहात् । अथ कालात्तरे केतुतेरेकाग्रये
५ यद्युद्योतयन्ति शब्दाः, नान्यसायाकारस्तथा सम्बन्धमुत्पत्तिकाले कालात्तरे वा तेष्विष्यते
कथं तत्र शब्दाः प्रयतमाना नयनादिगोचरेऽपि वृत्ता भवति । तत्राप्यप्युक्तः सम्बन्धो
नान्यनुमानेन, तदभावे तद्वयतायात् । अथाप्ययोपपत्त्या सम्बन्धवेदम् । तथाहि-अथ
शब्दायो प्रत्यक्षे प्रतिमातः, भोतुश्च शब्दार्थप्रतीतिं चेष्टया प्रतिपद्यते व्यवहारितः तद्वयता
तयोः सम्बन्धं निरुति । अत्रोच्यते-सिद्ध्यत्येवं कालपन्निकः सम्बन्धः । तथाहि-भोतुः इति
१०

न युक्तम् । अतोऽपि न नियतकथः सिद्ध इति न तद्वयताऽपि प्रकरणादिः । प्रतिपत्तिः कथम्
१५ एतेनैव तदा कालपन्निक एवार्थनियमः न ताविरक्तः स्यात् । तत्राप्युक्तं परवर्तने स्वा
सिद्धम् स्वयम्पि विचारसम्भवात् । तदेवमेवलिप्तं विचारान् न वस्तु शक्यम् । इति
एतेनैव कालपन्निक वदितव्यमिति शिष्याः । प्रवृत्त्यने, तत्राप्युक्तं शक्यम् । इति । शब्दातो न कार्यता
कथं तत्रैव न कालपन्निकमात्रम् । तथाहि-न जाति-स्वयम्पन्नोदयपन्नम्, पूर्वीकरीत्या
एव तदाकारम् । तयोर्गति भेद द्वेय एवकल्पनान्ताम् अविधानकार्यत्वात् । शब्दान् विहा
२० न तद्वयताऽपि तत्रैव न कालपन्निकमात्रम् । कथं ततोऽपि शक्यम् । इति शिष्याः ।
कालपन्निक एवार्थनियमोऽपि इत्यने, कालपन्निक इति शब्दध्वन्यान् प्रतीतिः, प्रवृत्तिः,
वदितव्ये इत्यने । कर्तुं भोतुमिति शब्दार्थनियमोऽपि इति शिष्याः । तद्वयताऽपि तत्रैव न कालपन्निकमात्रम्
२५ [ ] मेवैव सति स्वयम्पन्नं शब्दार्थः स्यात्, तदेव विचारितम्
३० एतेनैव तद्वयताऽपि तत्रैव न कालपन्निकमात्रम् । कथं ततोऽपि शक्यम् । इति शिष्याः ।
कालपन्निक एवार्थनियमोऽपि इत्यने, कालपन्निक इति शब्दध्वन्यान् प्रतीतिः, प्रवृत्तिः,
वदितव्ये इत्यने । कर्तुं भोतुमिति शब्दार्थनियमोऽपि इति शिष्याः । तद्वयताऽपि तत्रैव न कालपन्निकमात्रम्

३५ एतेनैव तद्वयताऽपि तत्रैव न कालपन्निकमात्रम् । कथं ततोऽपि शक्यम् । इति शिष्याः ।
कालपन्निक एवार्थनियमोऽपि इत्यने, कालपन्निक इति शब्दध्वन्यान् प्रतीतिः, प्रवृत्तिः,
वदितव्ये इत्यने । कर्तुं भोतुमिति शब्दार्थनियमोऽपि इति शिष्याः । तद्वयताऽपि तत्रैव न कालपन्निकमात्रम्

४० एतेनैव तद्वयताऽपि तत्रैव न कालपन्निकमात्रम् । कथं ततोऽपि शक्यम् । इति शिष्याः ।
कालपन्निक एवार्थनियमोऽपि इत्यने, कालपन्निक इति शब्दध्वन्यान् प्रतीतिः, प्रवृत्तिः,
वदितव्ये इत्यने । कर्तुं भोतुमिति शब्दार्थनियमोऽपि इति शिष्याः । तद्वयताऽपि तत्रैव न कालपन्निकमात्रम्

४५ एतेनैव तद्वयताऽपि तत्रैव न कालपन्निकमात्रम् । कथं ततोऽपि शक्यम् । इति शिष्याः ।
कालपन्निक एवार्थनियमोऽपि इत्यने, कालपन्निक इति शब्दध्वन्यान् प्रतीतिः, प्रवृत्तिः,
वदितव्ये इत्यने । कर्तुं भोतुमिति शब्दार्थनियमोऽपि इति शिष्याः । तद्वयताऽपि तत्रैव न कालपन्निकमात्रम्

५० एतेनैव तद्वयताऽपि तत्रैव न कालपन्निकमात्रम् । कथं ततोऽपि शक्यम् । इति शिष्याः ।
कालपन्निक एवार्थनियमोऽपि इत्यने, कालपन्निक इति शब्दध्वन्यान् प्रतीतिः, प्रवृत्तिः,
वदितव्ये इत्यने । कर्तुं भोतुमिति शब्दार्थनियमोऽपि इति शिष्याः । तद्वयताऽपि तत्रैव न कालपन्निकमात्रम्

५५ एतेनैव तद्वयताऽपि तत्रैव न कालपन्निकमात्रम् । कथं ततोऽपि शक्यम् । इति शिष्याः ।
कालपन्निक एवार्थनियमोऽपि इत्यने, कालपन्निक इति शब्दध्वन्यान् प्रतीतिः, प्रवृत्तिः,
वदितव्ये इत्यने । कर्तुं भोतुमिति शब्दार्थनियमोऽपि इति शिष्याः । तद्वयताऽपि तत्रैव न कालपन्निकमात्रम्

६० एतेनैव तद्वयताऽपि तत्रैव न कालपन्निकमात्रम् । कथं ततोऽपि शक्यम् । इति शिष्याः ।
कालपन्निक एवार्थनियमोऽपि इत्यने, कालपन्निक इति शब्दध्वन्यान् प्रतीतिः, प्रवृत्तिः,
वदितव्ये इत्यने । कर्तुं भोतुमिति शब्दार्थनियमोऽपि इति शिष्याः । तद्वयताऽपि तत्रैव न कालपन्निकमात्रम्

क्षिररसम् बाधकप्रत्ययनिवृत्तयस्य मिथ्यात्वस्य सामान्यबुद्धौ प्रतिपादितत्वात् । असदेतत् ।
यतो यदि नित्यम् व्यापकं च व्यक्तिः पक्षान्ततो मिश्रमभिधं वा सामान्यमभ्युपगम्येत तदा ग्राह्य-
युक्तबाधकापकारा यदा तु सदृशपरिणामलक्षणं सामान्यम्, विसर्गशरिणतिलक्षणं विरोधः
तदात्मकं चेत् यस्तु तदाऽत्यन्तमेवामेदयसामविशेषानुपपन्नोऽनास्पद एव ।

अथ साधारणासाधारणरूपस्यैकत्वविरोधोऽत्रापि बाधकम् । तथाहि—यद् यदाकारपरिहारो- ५
वस्थितस्वरूपं तत् ततो मिश्रम्, यथा घटरूपपरिहारावस्थितस्वरूपः पटः, असाधारणरूपपरिहारा-
वस्थितं च साधारणं रूपमिति कुतस्तयोरेवेदः । तथाप्यमेवे न किञ्चिदपि मिश्रं स्यात् अन्यस्य
मेदस्यस्याहेतोरेवाभावात् । केचिज्ज्ञेदामेदामभ्युपगमेऽपि तयोरेवाकारेण मेदस्तेन मेद एव येन
वामेदस्तेनाप्यमेद एव, नैकं साधारणासाधारणधर्मद्वयात्मकं यस्तु, विरोधात् । अथ येन रूपेण
मेदस्तेनापि नैकान्तेन मेद एव किं तर्हि । मेदोमेदः । ननु तत्रापि 'येनाकारेण मेदस्तेन मेद एव १०
इत्यादिष्वचनादनयस्याप्रसक्तिरित्यादि' न कथं बाधकम् । असदेतत् । समानासमानाकारतया बहिः
शाश्वतेर्मेदोः परिस्फुटप्रतिपत्तौ प्रतिभासमानसंक्रान्तेन विरोधासिद्धेः । अन्यथा ग्राह्यग्राहकसंवि-
"तिव्रितयाभ्यासितं कथमेकं संवेदने स्यात्, चित्रज्ञानं वा परस्परविरोधनीलाघनेकाकारं कथ-
मेकमभ्युपगम्येत येनेदं यवः शोमेत—“चित्रप्रतिमासाऽप्येकैव बुद्धिः, बाह्यचित्रविलक्षणत्वात्”
[ ] इति । अथ—“किं स्यात् सा चित्रतर्कस्यां न स्यात् तस्यां मतापि” [ ] १५
इति यचनात् साध्यानेकाकारिका नैष्यते इति नायं दोषः । नन्वेवमभ्युपगच्छता ग्राह्यग्राहका-
कारविषयिका साऽभ्युपगता भवतिः स्वसंवेदने च सा यदि तथैवावभाति तदा ग्राह्यग्राहकाकार-
प्रतिभासः कचिदपि ज्ञाने न प्रतिभासते इत्यप्रवृत्तिकं जगत् स्यात् । अथ ग्राह्यग्राहकविनिर्मुक्तमा-
त्मानं प्रच्छाद्य 'संविचिरियं स्वसंवेदने चैतन्यलक्षणं स्वभाषमादर्शयति कथं तदनेकान्तं सा प्रति-
क्षिपेत् । प्रतिभासमानाप्रतिभासमानयोश्च चैतन्य-ग्राह्यग्राहकाकारविषयैकलक्षणयोर्धर्मयोरविरोधं च २०
कथं न प्रकाशयेत् । अपि च, द्विविधो यो विरोधः—सहानयस्थानलक्षणः, परस्परं परिहारावस्थिति-
लक्षणश्च । स च द्विविधोऽप्येकोपलम्भेऽपरानुपलम्भोद् व्ययस्याप्यते, साधारणासाधारणाकार-
योरुपपक्षेण भेदामेदामतया प्रतीतेः कथं विरोधः । तदूपाऽतदूपाकारते हि तयोर्मेदामेदौ, तथाय-
भासनमेव च तयोर्मेदामेदप्रहणमिति कथं विरोधाऽनयस्थानादिदूपायकाशः । न च तयोः पर-
स्परपरिहारावस्थितलक्षणता सम्भवति अभ्यवच्छेदरूपतया प्रत्यक्षे प्रतिमोक्षनात् । न च सामान्य- २५
विशेषयोराकारानां विषयानात्वेऽन्यत्राप्यन्यतोऽन्यस्यान्यत्वं न स्यात् इति धर्मे युक्तम्, सामान्य-
विशेषयत् तादृशमेवैवमन्यत्र प्रत्यक्षतोऽप्रहणान् ग्रहणे वा भयलेवाकारानात्वेऽपि नानात्वाभावात् ।
न बाधकारानात्वेऽपि सामान्य-विशेषयोरमेदप्रतिपत्तिर्मिथ्या, बाधकाभावात् । न च 'स्वभावमेदत्वं
सामान्य-विशेषयोर्वैद-पटादियद् मेद एव' इत्यनुमानं बाधकं प्रत्यक्षस्य, प्रत्यक्षेण बाधितत्वाद्वा-
नुमानाप्रवृत्तेः । अयानुमानपिपये न प्रमाणान्तरयाथाः, नन्वेवं व्यनेरध्यायणत्वेऽपि साध्ये सत्त्वादे- ३०
ययोक्तलक्षणतया प्रमाणान्तरयाधितत्वेन प्रतिपत्तिः स्यात्, सपक्षे पटदौ सत्याऽध्यायणत्वेयो-
लाद्वारणस्याप्यक्षेणाधिगमात् । अयान्तर्प्राप्त्यभावाद्यानयोर्वाप्यव्यापैकभावात् तत् प्रवृत्तानुमानेऽपि
मुन्यम् । परस्याप्यक्षविद्वत्त्वाद्वाधायणत्यानुमानाप्रवृत्तिरिति चेत्, न तर्हि स्वभावमेदत्वानुमानेऽपि

१-धकायदो य-हा- वि० । १-धकायदो य-भा- बा० । २-दृश्य-भा०- बा०- बा० । ३-अथ साधा-
रणरूपस्यैक-भा०- मा०- विना । ४-राय्य-भा०- मा०- हा- विना । ५-रूप-हा- वि० । ६-रणरूप-भा०- हा- वि० ।
७-कपिज्ज्ञेदामभ्युप-भा०- मा०- हा- विना । ८-न वाऽमे-भा० । ९-दामेदो हा- वि० । १०-दि कथं न
बाध-भा०- मा०- दि न कथं तर्हि बाध-वि० । ११-यादिपरि-भा०- मा०- हा- विना । १२-चिह्नतया-हा- वि० ।
१३-तितयतया-भा०- १-चित्तवतया-भा०- हा- विना । १४-स्याविलक्षणा-भा०- बा० । १५-चित्रज्ञान-हा- वि० । १६-कस्या
न भा० । १७-संवेदित-भा०- मा०- हा- विना । १८-संवेदित-भा०- बा०- हा- विना । १९-तु प्रतिभासमानयोश्च भा०- हा- वि० । २०-
अभावात् साध्याप्यते भा०- १-अभावात् व्ययस्याप्यते हा- वि० । २-अभावात् व्ययस्याप्यते भा०- हा- वि० । २१-हा-
क-हा- १-हा- क-हा- वि० । २२-मासन्न सामा-हा- वि० । २३-मासन्न च सामा-भा०- १-भासन्ना य
सामा-भा०- बा०- हा- विना । २४-त्वेऽन्यत्राप्यन्यतो-भा०- हा- १-त्वे नानात्वेऽन्यत्र-वि० । २५-नात्र भा०-
भा०- विना । २६-कं परस्य भा०- मा०- विना । २७-प्रवृत्तिः स्यात् भा०- मा०- हा- विना । २८-त्ययोस्तयोस्तदा-
त्य-भा०- हा- विना । २९-पकाभावा भा०- मा०- विना । ३०-चे तर्हि भा०- मा०- विना ।
३१- ३२- ३३-

शून्याया व्यक्तेरसत्त्वाम्युपगमात् (३) न चाशब्दत्वं तत् एकेनचित् प्रागुत्पन्नव्यक्तिव्यव-
परेणाशेनोत्पद्यमानव्यक्तिसम्बन्धमनुमयति (४) न च निर्वाणत्वेऽपि प्राकृताभावरतिता-
वतरे वृत्तिमत् तत्परित्यक्तव्यक्तेरसत्त्वमसङ्गात् (५) न च यत्र प्रवेशो व्यक्तिसर्वव्यवस्था तां
सम्बन्धस्तद्व्यवस्थानुसम्बन्धते इत्याद्यनेकबाधकसङ्गाथा(बाध) व्यक्तिमिसत्त्वाम्यवस्था
५ पित्तप्रत्ययविषयत्वात् तत्सत्त्वम् ।

धैर्ये—

“कस्मात् साक्षादिमत्त्वमेव गोच्यं यस्मात् तदात्मकम् ।

साक्षात्प्रत्ययस्य कस्मात् चेत्त्वमावादिता गम्यताम्” ॥ [सो० वा० भा०]

इति वचनाद् व्यक्तिसर्वमात्रं सामान्यमभ्युपगतं तेषामपि व्यक्तिषु तस्याऽसाधारणरूप-
० व्य-विनाशयोश्च तद्योगितये प्रसक्तम् इति न सामान्यरूपता । अथाऽसाधारणरूप-
तायोगितये च तस्य नाभ्युपगम्यते तर्हि विदुषधर्माभ्यासतो व्यक्तिसर्वसाक्ष मेव प्रसक्तिः । अथ

“तादात्म्यं चेद् मतं जातेर्व्यक्तिजन्मव्यजातता ।

नाशेऽनाशाश्च केनेषं साक्षरयाम तयो न किम्” (१) ॥

“व्यक्तिजन्मव्यजाता येदागता नाभयान्तरात् ।

प्रागासीद् न च तद्देशे सा तथा सङ्गता कथम्” ॥

“व्यक्तिनाशेन चेन्नष्टा गता व्यकृत्पतरे मे च ।

तत् शून्ये न शिवा वेदो सा जातिः केति कथ्यताम्” ॥

“व्यक्ति(ले)र्जात्यादियोगेऽपि धेदि जातेः सा तेष्यते ।

तादात्म्यं कथमिदं शान्तनुपपन्नयेतसाम्” ॥ [ ]

० अत्र दध—

“सामान्यं नाम्यदिष्टं येन तस्य कुतो निर्वाणकम् ।

गोच्येनापि विना कस्मात् गोच्येनैव निवर्त्यते” ॥

“यथा मुक्त्येऽपि मित्रादे केचुषिन् भूयवृत्तिना ।

गोच्यार्द्रनिमित्तोऽपि तथा कुतो भेदिरिष्यति” ॥ [सो० वा० भा० सो० वा०]

५ इति पूर्वैश्वर्यादिना यदुक्तं कुमारिलेन—

“विशेषेण हि बुद्धीनां विना गोच्यमिदिरिष्यते ।

विशेषादस्यैव हि साक्षात् सामान्यं तेन न नृ मुच्यते” ॥

“ता हि तेन विनाश्या दिध्याः शून्यविषयाश्चे ।

न त्वन्येन विना बुद्धिः सामान्यस्यैव वृत्तिरिति” ॥ [सो० वा० भा० सो० वा०]

शब्दाया अकेरसत्त्वाम्युपगमात् (३) न चांशवत् तन्वकेनास्ति
परेणांशोत्पद्यमानव्यक्तिसम्बन्धमनुभवति (४) न च विरहात् ऽपि प्राधान्याकारपरित्यक्त्येव
न्तरे कृत्तिमत् तत्परित्यक्तव्यकेरसत्त्वमसङ्गात् (५) न च यत्र प्रवेशो व्यक्तिसंबन्धस्ति तादृशे
सम्बन्धस्तद्वक्त्यानुसम्बन्ध्यते इत्याद्यनेकबाधकसङ्गावा (वाङ्) व्यक्तिनिवृत्तसामान्यपक्षे दृश्यते
५ धितप्रत्ययविषयत्वात् तत्सत्त्वम् ।

वैरपि—

“कस्मात् साक्षादिभस्त्वेषं गोत्वं यस्मात् तद्वैरमकम् ।

तादृशम्यमस्य कस्मात् वेत् स्वभावादिति गम्यताम्” ॥ [सो० वा० भाट्ट० सू० १५-११]

इति शब्दनाड् व्यक्तिसैमाद्यं सामान्यमभ्युपगतं तेषामपि व्यक्तित्वं तस्याऽसाधारणरूपत्वं
१० दय-विनाशयोश्च तद्योगित्वं प्रसक्तम् इति न सामान्यरूपता । अथाऽसाधारणमभ्युपगम्यते
शायोगित्वं च तस्य नाभ्युपगम्यते तर्हि विरुद्धधर्माभावात्तो व्यक्तित्वेस्तस्य भेदप्रसक्तिः । आह च—

“तादृशम्यं वेद् मत्तं जातेर्भ्यकिज्जन्मन्यजातता ।

माशेऽनाशस्य केनेधंस्तद्वत्त्वात् त्वयो न किम्” (१) ॥

“व्यक्तिजन्मन्यजाता वेदागता नाभयात्तत्तात् ।

१५

प्राप्तासीद् न च तद्देशो सा तथा सङ्गता कथम्” ॥

“व्यक्तिनाशेन वेत्तता गता व्यक्त्यन्तरे ॥ च ।

तन् इत्ये न सिता वेत्ते सा जातिः केति कथ्यताम्” ॥

“यैकि(के)जात्यारिणोऽपि धेदि जानेः स भेष्यते ।

तादृशम्यं कथमिदं स्यात्तुपहनयेनसाम्” ॥]

२० अत्र दृष्ट—

“सामान्यं जात्यारिधं वेत् तस्य कुंतेर्निपातकम् ।

गोत्येनापि विना कणाद् गोर्धुदित्त्वं नियम्यते” ॥

“यथा तुल्येऽपि मिश्रये केतुनिर्भूतपुलिना ।

गोवाहुरनिमिनीऽपि तथा कुंयेभेनिष्यति” ॥ [सो० वा० भाट्ट० सू० १५-११]

२५ इति पूर्वोक्तदिन्याः अनुक्तं कुमारिकेन—

“विश्वेन हि बुद्ध्या विना ज्ञानानि विषये ।

विदेकान्मन्त्रिणानि सामान्यं तेन तद् भुवम्” ॥

“ता हि तेन विनेत्यात्रा विद्याः कृत्यविषयाश्चे ।

न त्वन्येन विना कृतिः सामान्यदेह मन्त्रिणः” ॥ [सो० वा० भाट्ट० सू० १५-११] १/५

सम्बन्धाभावात् तस्य तस्याऽप्रतिपक्षेभ्यः । अथ प्रयुक्तसमारोपस्य स्वत एवामावात् अनुमानात् क्षणिकत्वनिश्चये भाविनेश्चाक्षणिकसमारोपस्यानुत्पत्तेः समारोपव्यवच्छेदकत्वं क्षणिकानुमानस्योच्यते, नः साक्षाद्भूतसमारोपनिषेधात् कथमविकले समारोपे प्रबन्धेनोपजायमाने क्षणविवेकनिश्चया येन ततोऽक्षणिकसमारोपस्य भाविनोऽनुत्पत्तिः स्यात् । निश्चयाऽऽरोपमनसोर्विरोधाभ्युपगमात् । अन्यथा प्रत्यक्षपृष्ठभाविनः क्षणिकनिश्चयस्याप्युत्पत्तिप्रसङ्गः । तथा, परस्यापि निश्चयात्मना प्रत्ययेन सर्वार्थतनाऽर्थस्वरूपनिश्चयेऽपि समारोपप्रयुक्तो तदव्यवच्छेदाय प्रयत्तमानं प्रमाणान्तरमनर्थकं न स्यात् । तत्र क्षणविवेकनिश्चयः, निश्चये वा विरोधादेव नाक्षणिकसमारोपः । इदरूपस्याक्षणि-

मच्चान्तं स्यात् ।

"पश्यन्नपि न पश्यति" [

इति च धर्मदीर्घचरं विद्वेत्ते । अथाऽऽसन्निकल्पमान्तिर्मानमी मरीचिकावत्रै तोषादि-१५
ज्ञानिषत् तथापि नायधारितविशेषस्योत्पद्येत, अनयधारितविशेषस्यैव तदुत्पत्तेः । असन्निकाव-
मांसस्य मानसत्वे घटस्त्वन्तरस्तत्तमये उत्पत्तिश्च न स्यात् । विकल्पद्वयस्य युगपदनुत्पत्तेः उत्पत्तौ
याऽर्थे विकल्पयतोऽपि गोदृष्टानद् दर्शनं कल्पनाविरहसिद्धिरयुक्ता स्यादिति क्षणविवेकनिधयेऽ-
पश्यंभाभ्यक्षनिकसमोत्पोपाभावः । तत्सङ्गादे च न क्वचिदनुमानोपस्थिततनानात्यस्यात्माऽऽत्मीय-
मावयोः प्रभृतिर्युक्ता । न ह्यारम्भनाऽनुमानप्रानात्यनिध्यदर्शनं वैपाक्यदर्शनं सति एकमत्यय-२०
लक्षणमात्मदर्शनं सम्भवति विवेकाधिकेकग्रहणयोरेकत्वविरोधात् । तदभावाच्चात्मीयग्रहः । तदभावे
च अनापूर्वकार इत्यादि-उत्पत्तेः अभावाच्चिन्मित्रा एव निजविशेषस्य योग्यमभ्यसायेन प्राप्तिपरिहासय

विफलः स्यात् नैरात्म्या-
मदर्शनस्य सहजस्याहाने-
स्ताम्रामत्ताऽऽत्माऽऽत्मापक्रहं प्रयत्नसुखाभिलाषतः सुख-दुःखसाधनं प्यादानं परिहारार्थं प्रवृत्तिः २५
अविद्येति चेत्, स्यादेतत् यदि तत्सहजमात्मदर्शनमेकप्रत्ययलक्षणं न स्यात् तद्वृत्तये त्वार्थेनोऽनु-
मानात् क्षणविवेकिनिश्चयमात्रेणैव तस्य निश्चयत्वात् तन्निमित्ता संसारकारणेषु प्रवृत्तिः । अथैक-
प्रत्ययलक्षणं सहजमात्मदर्शनं न भवति न तर्हि नैरात्म्याभ्यासादप्यविरोधात् तन्निवृत्तिरिति व्यर्थं
नैरात्म्याभ्यासः स्यात् । अतो न साहाय्यं पारम्पर्येण वाऽक्षयिकसमारोपस्य वच्छेदकत्वात् क्षणिका-
नुमानस्य प्रामाण्यम्, अप्यक्षय्यमप्यविकल्पेऽपि क्षेत् समानम् निश्चिते तत्रापि समारोपाभावात् । ३०
न च प्रवृत्तसमारोपाव्यवच्छेदकत्वाद् विकल्पस्याप्रामाण्यमिति यत् युक्तम्, प्रवृत्तसमारोपस्य व-
च्छेदकत्वेन प्रामाण्यं (वदे) विज्ञेयतो दृष्टानुमानस्यापि प्रामाण्यप्रसक्तिः तस्यापि तद्वृत्त्यात् । न च
प्रवृत्तः समारोपो व्यप्यच्छेत्तुं शक्यः अभावस्य निर्वैतकत्वाभ्युपगमात् । न च प्रत्यक्षं प्रामाण्यविवेक-
प्रसङ्गः ।

१-ना श-भा० मा० विना । २-नक्ष श-भा० मा० विना । ३-नुपपत्तेः भा० मा० वि० । ४-हानिक-
स्यानु-भा० मा० । ५-भारोपनि-भा० मा० । ६-प्रतिपद्येनो-भा० मा० वा० वा० विना । ७-हमे विवेक-
वि० । ८-करोपक्ष भा० । ९-धापि पट-भा० वा० । १०-पारोपस्थ-भा० वा० हा० वि० । ११-अद्यपि-
रितविशेषलक्षणसाह-भा० हा० वि० । १२-आवयहि-भा० मा० विना । १३-द्विपि स्रान्तं भा० हा०
वि० । १४-गोर्द्वैनालु द्वांनाद्वैने आ० । गोद्वैने वा० वा० । १५-भारोप्यामा-भा० मा० । १६-ना
नि-भा० वा० । १७-क्षणनि-भा० मा० वा० वा० । १८-पद्ये आ० । १९-त माध्य-भा० । २०-रा-
स्याभ्यत्यास-भा० मा० । रास्याभ्यास-वि० । रास्याभ्यास-हा० । २१-ना शनिकृत्यानिश-हा० वि० ।
२२-चात्मीय-भा० । २३-रमीयं जेह-भा० मा० विना । २४-पूर्वगु-भा० हा० वि० । २५-घनेप्यादा-
भा० मा० । २६-रायैष-भा० वा० । २७-रमन्यनुमा-भा० मा० विना । २८-अयिद-भा० मा० विना ।
२९-वृत्तेः भा० मा० वा० वा० । ३०-वृत्तेः भा० । ३१-क्षणीमावि-भा० हा० वि० ।

संज्ञानमकलविकल्पावस्थायामपि न निरन्तराश्रयिकानेकपरमाणुप्रतिभासः, स्थिरस्थूलरूपस्य बहिः-
सम्भादेर्गोहारूपनां पिधानस्य प्रतिभासनात्, अश्रविकल्पकालेऽपि पुरो व्यवस्थितस्य गवादेस्त-
थाभूतानुभवविषयत्वेन प्रतिभासनात् । यदि पुनरमिलोपसंख्यार्थाप्यवसायेव विकल्पोऽभ्युपग-
म्येन तदा तदनुपस्थितेरेव प्रसक्ता । तथाहि-यावत् पुरो व्यवस्थिते वस्तु नीलादित्वे(त्वेन) न निश्चितं
न तावत् तत्संज्ञिपानोपलब्धतद्वाचकस्मृत्यादिक्रमेण तत्परिचयकार्थनिश्चयः, यावच्च न तन्निश्चयो न ५
तावत् तद्वाचकस्मृत्यादि, क्षणक्षयादविषाऽनिश्चिते वाचकस्मृत्यादेरयोगात् । योगे वा शब्दानु-
भवानन्तरं 'क्षणिकः' इति वाचकस्मृत्यादिक्रमेण तद्विधयोत्पत्तेः क्षणक्षयानुमानमपार्थक्यं स्यात् ।
अपि च, 'तद्वाचकस्यापि स्वरणमपरतद्वाचकयोग्यमन्तरेण भवदभ्युपगमेन न सम्भवति, तद्योजन-
ग्रयि स्वरणमन्तरेण, स्वरणमप्यपरतद्वाचकयोजनादित्यतिरेकेण' इत्यनवस्थानात्र कचिदपि
निश्चयः स्यादिति । तस्मादमिलोपसंसर्गयोग्यस्थिररूपार्थप्रतिभीतं ज्ञानं प्रथमाक्षसन्निपातोद्भवं १०
विकल्पकं तथामृतार्थव्यवस्थापकमभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा सकलव्यवहारोन्तेऽप्रसङ्गः । अतः
प्राप्ततासाधारण्ये वस्तुनि प्रमाणमवृत्तिः भासाधारणात्मनि, निर्विकल्पकस्याप्यसाधारणात्मि-
न्ये विकल्पाभ्युपादकत्वादाद्वाहकत्वमेव । ग्राहकत्वे वा तत्र क्षणक्षयानुमानस्याप्रामाण्यप्रसक्तिः ।
ज्ञानं 'स्वस्वभावव्यवस्थिते' इत्यस्य हेतुर्भेदेन सर्वव्यापानां प्रत्यक्षेण व्याप्तिप्रहणाभावात्
दन्तिषादकप्रमाणहलमेतत्- 'स्वस्वभावव्यवस्थितेः सर्वभाषाणां सर्वतो भेदः' इति । अतो न १५
संनिधौवासायः । व्यापार्यमेदात् व्यावृत्तिभेदः तद्देशाच्च धर्मभेदे यथा अमूर्ताद् व्यावर्तमानो घटो
तत्संज्ञेन भूनान्तराद् व्याप्यमानः प्रत्ययोऽमूर्तोऽपि भूतः स्यात् । अमूर्तात्मना तयोरेभेदे कथं
सोमयामकापे भाषाभाम् । न च कथितो धर्मभेदः, तथामभ्युपगमे यथा परमत्वाद् व्याप्यमानस्य
पदादेः परविधिकं स्वतत्त्वं कल्पते तथा स्वतत्त्वाद् व्याप्यमानस्य स्वात्तरमहतिप्रसङ्गः । अथ
पारस्पर्यादेव तस्य व्यावृत्तिः न स्वतत्त्वान्, नग्येयं कथं न पारमार्थिकोऽभ्यव्यावृत्तिपर्यमेदोऽभ्यु- २०
पगता स्यात् । न च 'परा' 'संभूतिगमपि कल्पतेऽभ्यो न' इति विभागो युक्तः, कल्पनाया सर्वत्र
निरङ्कुशायात् । तदेवं सहापणिणामसामान्यस्यावापितप्रत्ययविषयत्वेन सखादसिद्धो हेतुरिति
स्थितम् ।

ज्ञानं भेदप्रत्यक्षस्यानिश्चयरूपभाभ्युपगमे ज्ञानप्रत्ययस्यासिद्धत्वादाध्यासिद्धाद् हेतुः । न
ह्यनिश्चयं ज्ञानस्य स्वकल्पं स्वर्गमापन्नसामर्थ्यम् ज्ञानचित्तस्य तिस्रं भवति प्रतिभासमानेन सिद्धत्वे २५
या तत्र विप्रतिपत्तिर्न स्यात्, क्षणक्षयादेरपि च प्रतिभासमानेनैव सिद्धत्वात् तदनुमानपर्यव-
प्रसक्तस्य । न च स्वतत्त्वेदेनेनाऽनिश्चयपारम्येऽपि निश्चयार्थंज्ञानस्वरूपं पृथक्ते न पुनस्तस्य स्वर्गमाप-
नपारम्यपरिकम् अतो न विप्रतिपत्तयापगाय इति वक्तव्यम्, तस्मिन् पृथग्भागे पृथग्भागे तस्य
ततो भेदप्रसङ्गात् । न च तस्मिन् सर्वोत्तमा स्वतत्त्वितितेऽप्यभ्यारणतदादेर्निमित्तान् ह्यविदेवांते
निश्चयो न भेदत्र, स्वर्गदेहनस्य तदंशनिश्चयजननसमर्थस्यापि तदंशान्तरे तदसामर्थ्याद् द्विकल्पना- ३०
पत्तेः । न चैकत्र सामर्थ्यमेव परत्रासामर्थ्यम्, विहितोत्तरार्थेत् । न च निश्चयसंवेदनस्याप्यनिश्च-
यार्थिकात्वेन ह्यतो निश्चयप्रण्य निश्चयव्यवस्थापकत्वम्, ह्यमिकत्वादेरियानिश्चिनस्याऽभ्यव्यवस्थाप-

- १-भासात्पितरन्-भा० वा० । २-रूपरू-भा० वा० । ३-बादिल-भा० वि० । ४-स्वतत्त्व-
भा० वा० । ५-संवेदना-भा० । ६-साधो विकल्पेभ्युप-भा० वा० । ७-रूपवृत्ता-भा० वा० ।
८-वार्ता-भा० वा० । ९-द्विस्वरण-भा० वा० । १०-मे व हा-भा० वा० । ११-गुमाया-भा०
वा० । १२-कयोजनमन्त-भा० वा० । १३-स्थानाच्च वयवि-भा० वा० । १४-साधर-भा० वा०
वा० । १५-भाषाहा-भा० वा० । १६-कपवस्तु-भा० वा० । १७-सिः न सा-
धा-भा० वा० । १८-नमनि विक-भा० वा० । १९-ह-२४३ पं० । २०-धर्मभेदो य-वि० । २१-य-
देना-भा० वा० । २२-याऽभ्यु-भा० वि० । २३-संभूतिगमपि वा० वा० । २४-मि० । २५-संभूतिः
व्यवधि वा० । २६-व्यव हर्ष-भा० । २७-ये शास्त्र-भा० वा० । २८-व्यवहा-भा० वा० । २९-नाऽपि-
ज्ञानस्य-भा० वा० । ३०-निश्चया-भा० वा० । ३१-महत्त्व-भा० वा० । ३२-मात्तापृथ-भा०
वा० । ३३-सर्वदा-भा० वा० । ३४-सर्वदा-भा० वा० । ३५-महत्त्व-भा० वा० । ३६-महत्त्व-
भा० वा० । ३७-देना-भा० वा० । ३८-तोऽनिश्चि-भा० वा० ।

सामर्थ्यावधारणम् । अर्थोद्विष्यतिरेकाच्च नविं(न वि)कल्पव्यतिरेकः एतत्समानजातीयानामतीता-
द्विविकल्पानामर्थावधारणेऽपि भावादित्यविकल्पोत्पादन एवायेंन्द्रियादेः सामर्थ्यमवसीयते इत्यभ्यु-
पगमादस्त्येव सामग्रीभेदः तैतः कार्यभेदोऽपि सङ्गत एव, असदेतत् । तिमिरपरिकरितचक्षुषोऽर्थ-
व्यतिरेकेणाप्यविकल्पकस्य कस्यचिदुत्पत्तिर्दर्शनादपरस्यापि तज्जातीयतयाऽविकल्पदर्शनस्य विकल्प-
५ यदनर्थजन्यत्वप्रसङ्गे । अथ तैमिरिकानुमयादनुपहतेन्द्रियजाभ्यक्षेण भेदाप्रानन्तरोक्तप्रसङ्गः, नन्वे-
तत् सविकल्पकेऽपि समानम् । न चैकत्र विकल्पेऽपेक्ष्यदर्शनात् तज्जातीयतया संयतं तथाभाष-
सिद्धिः, अविकल्पस्यापि दूरार्थप्राप्तिः कस्यचिद्वैतचोपलक्ष्येः तद्व्यवस्थापि तद्भावप्रसङ्गे । तत्
स्थितमसमाधिना विकल्पस्यार्थसाक्षात्करणलक्षणं यैश्चम् । तेन 'स्वभावापरमेयमादर्शयतो विकल्प-
स्योत्पत्तेः स्वभावापरमुत्प्रेक्षात्मकं तिरस्कृत्य दर्शनव्यापारानुसरणाद् विकल्पः प्रमाणं न भवति'
१० इत्येतन्निरसनं द्रष्टव्यम् । विकल्पश्चैव एवार्थप्राप्त्युपलक्ष्यते नापरं दर्शनम् यस्यापारानुसारिणो विकल्प-
स्याप्राप्त्यर्थं भवद्भिः शुद्धीतप्रादितया प्रतिपाद्यते । विकल्पाऽविकल्पयोर्लघुवृत्तेर्विकल्पव्यतिरेकेणा-
विकल्पस्यानुपलक्षणेऽङ्गीक्रियमाने वर्णयोरपि लघुवृत्तेरितरेतरव्यतिरेकेणानुपलक्षणप्रसङ्गः । न च
वर्णयोस्तथाभूतलघुवृत्तेरमाथात् परस्परव्यतिरेकेणोपलक्षणसङ्गायः, युगपज्ज्ञानानुपसिधादिनोऽपि
ताभ्यां व्यभिचारार्भाप्रसङ्गे । नापि सादृश्येणाद् विकल्पाऽविकल्पयोर्भेदेनानुपलक्षणम्, सन्ताने-
१५ तत्प्रविपत्येन तयोरेकत्रियत्वतस्तसादृश्यामायात् । ज्ञानरूपतया सादृश्ये गीलाऽनीलाकारज्ञान-
योरपि ज्ञानात्मना सादृश्यात् स्याद् भेदेनोपलक्षणम् । तेषांऽविकल्पकज्ञानसङ्गायः । अथ यदि
प्रथमाहससन्निपात एव सविकल्पकं दर्शनमुद्यमसाध्यति तज्ज्ञातस्वयार्थमेतः । तथा सत्यर्थमहजानाय
एव प्रसक्तः । तथाहि-भैरवदर्शने सति तत्सन्निधाने 'दृष्टे तद्वर्त्येकः स्मृतिः, तद्वृत्ती य तेमायै
योऽप्यति, तद्योजितं चार्थं विकल्पिका बुद्धिरप्यपयति । न च सविकल्पकप्रत्यक्षायारी भैरावकर्मणै
२० पदपति, तद्वर्णनमन्तरेण च (न) तद्वचःस्मृतिः, तामन्तरेण च न वचनपरिभ्रमार्थदर्शनात् इत्यर्थ-
दर्शनामाय एव प्रसक्तः, असदेतत् । यतो यदि 'अरावकर्मणै विकल्पो भावगच्छति' इत्यभ्युपगम्यते
तदा स्यादयं दोषः, न चास्माभिः शब्दैःसंयोजितार्थमहणं विकल्पोऽभ्युपगम्यते हि तदिह । निरंशा-
स्तनिकानेकपरमाणुविलक्षणस्तिरस्वरूपार्थमहणम् । तच्च प्रथमाहससन्निपातवैलयापामप्यनुभूयते । तथा,

१-व्यतिरेकतया न वि-हा० वा० वा० । २-व्यतिरेकत्वेन वि-भा० वि० । ३-व्यतिरेकाच्च नविं-भा० ।
अथ 'अर्थोद्विष्यतिरेकाच्च न विकल्पव्यतिरेक एव तत्समानजातीयानामतीताद्विविकल्पानामर्थावधारणे' इति वाऽ। समस्यते । १ त-
त्कार्य-भा० वा० । २-क्षेत्रस्य भा० वा० । ३-कल्पे ये-भा० वा० वि० । ४ सार्थज्ञान-भा० वा० ।
५-वि विदुत-भा० वा० । ६-वं भवति भा० वा० वि० । ७-पाठने वि० । ८-त विकल्पयोर्ल-भा० वा०
९-० । १०-वृत्तिवैकल्य-भा० वा० हा० । ११-सङ्गेः वि० । १२ परस्पर इयति-भा० वा० । १३-गल-
क्षयोपलक्षणसङ्गा-भा० वा० । १४-मात्रः वा० । १५-दृश्यादिकस्यादि-हा० । १६-दृश्यादिकस्यादि-
भा० वा० वि० । १७ सादृश्ये गीलाकारज्ञान-भा० वा० हा० । १८ तत्र वि-भा० वा० । १९-नमा सादृ-
भा० वि० ।

१५ "एति दर्शनेऽर्थवर्जित इवे सति तत्. इति. सत्यः अतिभूतवत् । न च वचनपरिभ्रमं वचनं, ज्ञानात् न
ह्यर्थोद्विष्यतिरेकाच्च, अननुमारा कोऽप्यति, अयोऽप्यति इति वाऽ। समस्यते । १५-भा० वा० । १६-भा० वा० । १७-भा० वा० ।

"न च वचनपरिभ्रमं वचनं, ज्ञानात् न ह्यर्थोद्विष्यतिरेकाच्च, अननुमारा कोऽप्यति, अयोऽप्यति इति वाऽ। समस्यते । १५-भा० वा० । १६-भा० वा० । १७-भा० वा० ।

"एति दर्शनेऽर्थवर्जित इवे सति तत्. इति. सत्यः अतिभूतवत् । न च वचनपरिभ्रमं वचनं, ज्ञानात् न
ह्यर्थोद्विष्यतिरेकाच्च, अननुमारा कोऽप्यति, अयोऽप्यति इति वाऽ। समस्यते । १५-भा० वा० । १६-भा० वा० । १७-भा० वा० ।

१०-भा० वा० । ११-भा० वा० । १२-भा० वा० । १३-भा० वा० । १४-भा० वा० । १५-भा० वा० । १६-भा० वा० । १७-भा० वा० ।

संहतमकलविकल्पावस्थापामपि न निरंशकणिकानेकपरमाणुप्रतिभासाः, स्थिरस्थूलरूपस्य बद्धिः स्मृमादेर्ग्राहकतां विज्ञानस्य प्रतिभासनात्, अव्यविकल्पकालेऽपि पुरो व्यपस्थितस्य गदादेस्तथाभूतानुभवविपर्ययेन प्रतिभासनात् । यदि पुनरमितोपरसंख्यार्थव्यपस्थाप्येव विकल्पोऽभ्युपगम्येत तदा तदनुपस्थितेय प्रसक्ता । तथाहि-यावत् पुरो व्यपस्थितं वस्तु मीलादित्वे(वेन) न निश्चितं न तावत् तत्तन्निधानोपलब्धतद्वाचकस्मृत्यादिकमेव तत्परिष्कार्यनिश्चयः, यावत् न तन्निश्चयो न तावत् तद्वाचकस्मृत्यादि, क्षणक्षयावाविद्यानिश्चिते वाचकस्मृत्यादेरयोगात् । योगे वा शब्दानुभयानन्तरं 'शणिकः' इति वाचकस्मृत्यादिकमेव तन्निश्चयोत्पत्तेः क्षणक्षयानुमानमपार्यकं स्यात् । अपि च, 'तद्वाचकस्यापि स्वरूपमपरतद्वाचकयोगमन्तरेण भवदभ्युपगमेन न सम्भवति, तदोजनमपि स्वरूपमन्तरेण, स्वरूपमप्यपरतद्वाचकयोजनादिव्यतिरेकेण' इत्यनवस्थानाभावात् कचिदपि निश्चयः स्यादिति । तस्मादमिलेऽपसंलग्नयोग्यस्थिरस्थूलार्थप्रतिभीतं ज्ञानं प्रथमाक्षसंनिपातोद्भवं^{१०} शपिकल्पकं तथाभूतार्थव्यवस्थापकमभ्युपगमन्तव्यम्; अन्यथा सकलव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः । अतः साधारणासाधारणरूपे वस्तुनि प्रमाणप्रवृत्तिः सासाधारणात्मनि, निर्विकल्पकस्याप्यसाधारणात्मनि विषये विकल्पानुत्पादकत्वाद्ग्राहकत्वमेव । ग्राहकत्वे वा तत्र क्षणक्षयानुमानस्याप्रामाण्यप्रसक्तिः । तस्मात् 'स्वस्यमायव्यवस्थितेः' इत्यस्य हेतोर्भेदेन सर्वपदार्थानां प्रत्यक्षेण व्याप्तिप्रवृत्त्याभावात् व्याप्तिग्राहकप्रमाणकलमेतत्-स्वस्यमायव्यवस्थितेः सर्वमायानां सर्वतो भेदः' इति । अतो न^{१५} धर्मविशेषाभावात् । व्यापत्येवेदाद् व्यावृत्तिर्भेदः तद्देवाद्य धर्मभेदे यथा अमूर्ताद् व्याप्यमानो घटो मूर्तस्तथा मूर्तान्तराद् व्याप्यमानः प्रत्ययोऽमूर्तोऽपि मूर्तः स्यात् । अमूर्तात्मना तनोरभेदे कथं क्षोभयात्मकत्वं मायानाम् ? न च कल्पितो धर्मभेदः, तथाभ्युपगमे यथा परस्परत्वाद् व्याप्यमानस्य घटादेः परविधिकं स्वसर्वं कल्प्यते तथा स्वसत्त्वाद् व्याप्यमानस्य स्वासत्त्वप्रवृत्तिप्रसङ्गः । अथ परस्परत्वादेय तस्य व्यावृत्तिः न स्वसत्त्वात्, नन्वेवं कथं न पारमार्थिकोऽप्यव्यावृत्तिधर्मभेदोऽस्तु-^{२०} पगतः स्यात् ? न च 'एकः' 'संगृह्यतिसन्नपि कल्प्यतेऽप्यो न' इति विभाषो युक्ता, कल्पनायाः सर्वत्र निरङ्कुशत्वात् । तदेवं सत्तापरिणामसामान्यस्याबाधितप्रत्ययविपर्ययेन सत्त्वादित्यो हेतुरिति स्थितम् ।

स्वसंवेदनप्रत्यक्षस्यानिश्चयरूपताभ्युपगमे शाब्दप्रत्ययस्यासिद्धत्वादाध्यायसिद्धय हेतुः । न ह्यनिश्चितं ज्ञानस्य स्वरूपं स्वर्गप्रापणसामर्थ्यवद् ज्ञानचित्तस्य सिद्धं भवति प्रतिभासमात्रेण सिद्धत्वे^{२५} वा तत्र विप्रतिपत्तिर्न स्यात्, क्षणक्षयादेरपि च प्रतिभासमात्रेणैव सिद्धत्वात् तदनुमानवैपर्य-प्रसक्तित्वात् । न च स्वसंवेदेनाऽनिश्चयात्प्रमर्शोऽपि निश्चयात्प्रमर्शस्वरूपं पृष्टाने न पुनस्तस्य स्वर्गप्रापणसामर्थ्यादिकम् अतो न विप्रतिपत्त्याद्यभावात् इति एकत्वम्, तस्मिन् पृष्टमौले पृष्टमाणस्य तस्य ततो भेदप्रसङ्गात् । न च तस्मिन् सत्तात्मना स्वसंवेदिनेऽप्यव्यासपादवादेर्निमित्तान् कचिदेवांशो निश्चयो न सर्वत्र, स्वसंवेदनस्य तदंशानिश्चयजननसमर्थस्यापि तदंशान्तरे तदसामर्थ्याद् द्विपत्ता-^{३०} पत्तेः । न चैकत्र सामर्थ्यमेव परत्वासामर्थ्यम्, विहितोत्तरार्थत्वात् । न च निश्चयसंवेदनस्याप्यनिश्चयार्थमैकत्वेन स्वतो^{३५} निश्चितस्य निश्चयव्यवस्थापकत्वम्, क्षणिकत्वादेरियानिश्चितस्याऽप्यव्यवस्थाप-

- १-भासस्थितस्थूल-भा० वा० । २-स्थूल-भा० वा० हा० वि० । ३-वादिस्त-भा० वि० । ४-लापसं-भा० वा० हा० वि० । ५-संख्यार्थ-भा० । ६-सायो विकल्पेभ्युप-भा० वा० । ७-स्वरूपक-भा० मा० । ८-सत्ताप्राप्ति-भा० वा० । ९-द्विष्टानु-भा० मा० वि० । १०-ये य हा-भा० वा० । ११-नुमाया-भा० मा० वि० । १२-योजनमन्त-भा० मा० । १३-स्थानाद्य कचि-भा० मा० । १४-लापसं-भा० वा० हा० वि० । १५-भासज्ञा-भा० मा० वा० वा० हा० वि० । १६-रूपवस्तु-भा० वा० । १७-चित् न सा-धा-भा० वि० । १८-तमनि विक-भा० वा० । १९-हृ० २४३ पं० १७ । २०-धर्मभेदो य-भा० । २१-य-संभा-भा० मा० । २२-याऽमु-भा० वि० वि० । २३ संख्यतिसन्नपि ना० वा० वा० हा० वि० । संख्यतिसः सन्नपि भा० । २४-स्थित संवे-भा० । २५-मे शाब्द-भा० मा० । २६-द्विष्टज्ञा-भा० वा० । २७-नाऽपि-ज्ञानस्य-भा० मा० । २८-निश्चया-भा० हा० वा० पा० । २९-सम्य-भा० वा० । ३०-वा० । ३१ सर्वदा भा० वा० । ३२-प्रवृत्ति-भा० वि० । ३३-हृ० २४४ पं० २४

कथायोगान् । न च स्वर्गवेदेनानिष्ठागमनाऽनिष्ठिनो निष्ठायाः प्रत्ययव्यवस्थापकः, इति निर्विकल्पकसमवेदनधारिणः प्रत्ययातिदेशः कथं नाययामिषः प्रकृतो हेतुः?

यदपि 'भवतु या सामान्यं तथापि तस्याः (स्य) भेदेभ्योऽर्थान्तरव्यवस्थेः मित्रेण भेदाव्यवसायो घ्राणितरेय' इत्यादि, तदप्ययुक्तम् । एकान्तमित्रस्य सामान्यस्य मित्रेण भेदप्रत्ययहेतुव्यवधानाभ्युपगमान् । न हान्वेनान्ये समाना अभ्युपगम्यन्ते किन्तु सहेतुस्य एव केचित् समाना उत्पन्नास्तथैव गवादिप्रत्ययविषयाः ।

यदपि 'अनर्थान्तरव्यवस्थेऽपि सामान्यस्य' इत्यादि, तदप्ययुक्तम् । अनर्थान्तरव्यवस्थेनैकान्तेन तस्मान्भ्युपगमात् तत्पक्षमायी ध्रान्तत्वादिवोपः प्रत्ययस्य ।

यदपि 'यत्रैव हि कृतसमया घनयः स एव तेषामर्थः, न च समयः शब्दानां परमार्थः' इति, तदप्ययुक्तम् ।

शब्दस्वरूपस्य सहेतितत्वाद् देशान्तरे कालान्तरे च ततः शब्दात् तदर्थप्रातिपात्तरथाध्यायमाभ्युपगम्यत एव । एकार्यं तु शब्दाऽर्थयोः शब्दप्रतिपत्तापनङ्गमेव, तदन्तरेणापि सहेतस्य कृतशब्दत्वात् साधकत्वात् ।

तेन 'ये यत्र भायतः' इत्यादिप्रयोगे 'न भयन्ति च भायतः कृतसमयाः सर्पसिन्धुस्तुनि सर्वे घनयः' इत्यसिद्धो हेतुः, यथोक्तयस्तुनि समयस्य प्रतिपादितयोत् ।

यदपि 'हिमाचलादिषु सहेतव्यपहारकालव्यापकेषु सहेतः सम्भविष्यति' इत्यादिप्रत्यय-
व्यवस्थापरमाणुरूपत्वात् सहेतः' इति, तदप्ययुक्तम् । समानासमानिकपरिणतिरूपस्य वस्तुनः साधितत्वात् ।

यदपि 'उदयानन्तरापर्यागेषु स्वलक्षणेण सहेत उत्पन्नानुत्पन्नेष्वशक्यक्रियतः (क्रियाः)' इति, तदप्ययुक्तम् । एकान्तेनोदयानन्तरापर्यागव्यवस्था भावेत्यसिद्धेः । अयान्ते हयदशानात् प्रागपि तत्त्वभायसिद्धेस्तत्सिद्धिः, नन्वेवमादौ स्थितिदशानादन्तेऽपि स्याच्छ्रुतासिद्धेरप्यर्थयसिद्धिप्रसङ्गः । अयान्ते स्यैयानुपलक्षणेन विपर्ययसिद्धिः, आदौ क्षणक्षयानुपलक्षणात् क्षणक्षयसिद्धिरपि न स्यात् । सदृशा-
परापरोक्षविमलम्मात् क्षणक्षयस्यादायनुपलक्षणमिति चेत्, स्यादेतत् यदि कुतश्चित् सङ्गिकार्थसिद्धं स्यात्, तच्च असिद्धम् तत्र साधकहेत्वभावात् । कृतकत्वात् सैत्सिद्धिरिति चेत्, न । साम्यसाधनधर्मभेदात् सिद्धौ (भेदाऽसिद्धौ) ततस्तत्सिद्धेरयोगात्, योगे वा स्वात्मनोऽप्यात्मना सिद्धेः सिद्धो न स्यात् । न च व्यावृत्तिभेदात् कृतकत्वाऽनित्यत्वयोर्भेदः, यतस्तद्भेदः स्वतो वा, व्यवच्छेदाद् वा, आलोपाद् वा, बुद्धिप्रतिभासभेदाद् वा भवेत् ? न तावत् स्वतः, स्वतो भेदे भेदस्य वस्तुत्वम्, वस्तुत्वे च कथं न वस्तुत्वपक्षमायी दोषः ? वस्तुनश्चानैकान्तात्मनो भेदाभेदात्मकतया सिद्धेः सिद्धो न सिद्धान्तः । व्यवच्छेदभेदादपि न व्यवच्छेदभेदः, अनित्या (त्यक्त्वा) दिव्यवच्छेदस्य नित्यादेर्व्यवच्छेदस्य वस्तुनोऽभावाद् भेदाभायप्रसङ्गः । कर्षितव्यवच्छेदव्यवच्छेदेन तद्भेदाभ्युपगमो तत्र कल्पनाऽपि इतरव्यवच्छेदेन इत्यन्योन्यव्यवच्छेदेन व्यवच्छेदयोर्व्यवस्थितस्वरूपत्वात् कथं नेतरेतराभ्यवच्छेदः ?

१ निश्चितः प्र-वि० । २ पु० १०४ प० १५ । ३ तस्यऽभे-ना० मा० । पूर्वपादानुसारेण 'तस्य भेदे-
भ्योऽर्थान्तरत्वे' इति सस्वार । ४-नाभ्यु-आ० । ५-गम्यते वि० । ६ पु० १०४ प० १३ । ७ पु० १०४
प० १० । ८-पि तत्रैव वा० मा० । ९ नानुपपत्तिस्तथा-भा० मा० । १०-यामः स्वरू-भा० । ११-वि-
भूतिप्रा-भा० मा० । १२ पु० २४६ प० १५-३० । १३ पु० १०४ प० १५ । १४ पु० १०४ प० २० ।
१५ प्र० पु० प० १० । १६ पु० १०६ प० ६ । १७ पु० १०६ प० ७ । १८ पु० २४३ प० २१ ।
१९ पु० १०६ प० ११ । २०-तद्वं स्यात् आ० वि० । २१ तथासि-वा० बा० हा० । तथा मि-भा०
वि० । २२-दाप्यात्म सि-वा० बा० हा० । २३-स्वात्मनोऽप्यात्मनो सि भा० मा० । स्वात्मनाप्या-
त्मना मि-भा० । स्वात्मना सि-वा० बा० हा० । २४-तो व्य-वा० बा० विना । २५-ये वस्तु वा० बा० ।
२६ अनित्यत्वादिद्व्यवच्छेदस्य नित्यादेर्व्यवच्छेदस्य वस्तुनो-वा० बा० हा० । अनित्यत्वादिद्व्यवच्छे-

विनाशित्वेनोपलब्धानां प्रतिक्षणं विनाशाभावे विनाशप्रतीतिरेव न स्यात्, द्वितीयेऽपि क्षणे भावस्य
 सत्यो सर्वदा स्थितिप्रसङ्गात्, द्विक्षणावस्थायित्वे हि द्वितीयेऽपि क्षणे क्षणद्वयस्थितिस्वभावत्वात्—
 तत्स्वभावत्वे स्वभावभेदेन क्षणिकत्वप्रसङ्गात्—तृतीयेऽपि क्षणेऽवस्थानं स्यात् तदाऽपि तत्स्व-
 त्वत्वात् चतुर्थेऽपि । यद्यमुत्तरेष्वपि क्षणेष्ववस्थानादासंसारं भावस्य स्थितेरविनाशाद् विनाश-
 नीतिर्न स्यात् । भवति च विनाशप्रतीतिः अतस्तत्प्रतीत्यन्यथाऽनुपपत्त्या प्रतिक्षणविनाशानुमो-
 द्यात्मकस्य कार्यस्य अदृश्यात्मनोऽप्याद्ये क्षणे यः स्वभावः प्रागभूत्वा भवनलक्षणः स एव चेत्
 तीयेऽपि क्षणे प्रागभूत्वा भावस्य भावात् क्षणिकत्वम् । अथ प्रथमे क्षणे जन्मैव न स्थितिः,
 तीये क्षणे स्थितिरेव न जन्म तथापि जन्मजन्मिनोः स्थितिस्थितिमतोऽभेदात् तयोश्च व्यति-
 ष्ठात् प्रतिक्षणमनवस्थायित्वम् अपरापरकालसम्बन्धित्वस्य परस्परव्यतिरेकिणो भावस्वभावत्वाद्य-
 त्क्षणमनवस्थायित्वमिति सिद्धा विनाशं प्रत्यनपेक्ष्य भावस्य, असदेतत् । स्वहेतोरेषानेकक्षेपस्यापी-
 यो भूतक्षेपेष्वमयम्, तिष्ठन् पर्यन्तमानक्षणेपु, भविष्यत्क्षणेपु स्वास्यसंभ्रान्त्यपक्षिमे प्रथमक्षणे एव जात-
 कालेनाऽनागत्यादिनाऽसताऽपि विशेष्यत्वं भावस्याविर्भवं कारणसामर्थ्यवत् द्वितीयेऽपि क्षणे
 अन्यथा कार्यकारणयोरेकदेशोत्पत्तेरेकक्षेपस्यापि जगत् स्यात्—इति प्रागुत्पत्तेरभूत्वा भावेऽपि
 द्वितीयादिक्षणे न क्षणिकत्वम् । यस्तु तस्तु भावक्षणात् पूर्वक्षणेपु भूत्वा भावी स्वभापो
 यस्य संवत्तान्त्वक्षणेनापि (?) विशिष्टेऽनन्तरातीतक्षणे एव, प्रथमक्षणे तादृशस्वभावस्य भावे
 तीयादिक्षणेऽपि न क्षणिकत्वम्, अक्षणिर्हेत्यापिरोपात् भावक्षणात् पूर्वक्षणेप्यभूत्वा भावस्य
 तीयादिक्षणेऽपि प्रथमक्षणस्वभावस्य भावे तत्स्वभापरत्वेऽप्येकान्ततः क्षणिकत्वात्सम्भयात् । अथा-
 भावभावात् प्रागसता सत्यम्, तस्य द्वितीयेऽपि क्षणे भावात् पूर्वापरक्षणेपु । स्थित्युत्पत्तिमात्रेण
 नाप्यभेदाद् भावस्य क्षणिकत्वम् । नाप्यपरापरकालसम्बन्धोऽप्यपरापरसंभवापो भवति परमाणु-
 त्वस्यैवऽप्येकपरमाणुवत् । परमाणूनामप्यशलाकाकल्पत्वात् परस्परतमसम्बन्धः इति चेत्,
 देतत् । संवत्तये प्रतीय-
 ग्णः । तेषां हि—सर्वात्म-
 कदेशाः परमाण्वात्मन-

वात् । परमाणुभेदः, परमाणुमिरेकदेशानां सर्वात्मनाऽभिसम्बन्धेऽभेदादेकदेशीकदेशिनोरेक-
 भावाभेददेशेनोभिसम्बन्धः परमाणूनाम् । एकदेशेनैकदेशानामेवं देशिनाऽभिसम्बन्धभेदः,
 तदेषानां ततो भेदाभेदकल्पनायां तदर्थस्यः पर्यनुयोगोऽप्यवस्था यः न च प्रकाशान्तरं दृष्टं
 नूनां सम्बन्धः स्यात् अतोऽनुपलम्ब्यमानस्यापि परमाण्वसम्बन्धस्य कल्पना, अरागयोगोक्तः ।
 सम्बन्धवत् सम्बन्धवत्कारान्तरभेदादृष्टस्यापि कल्पनोपसर्गः । सर्वात्मनैकदेशेनैव साऽभूतात्म-

१-त्वे द्वि-भा० । २ क्षणाऽद्य-भा० ना० । ३ यद्यमुत्तरेष्वपि क्षणेपु स्थानादा-भा० ना० ।
 ४-पु स्थाना-भा० ना० हा० । ५-मानं दृश्यात्मनोऽप्या-भा० ना० । ६-य भावस्य न ना० ना० ।
 ७-पि क्ष-भा० ना० । ८-मवस्थायित्व-भा० ना० । ९-क्षणास्या-हा० । १०-क्षणेपु न-भा० ना० ।
 ११-यात्तदधि-भा० ना० । १२-क्षान्याधि-भा० । १३-भा सता-भा० ना० । १४-दृष्टकार-भा० ना० ।
 १५-द्वि-वि० वि० । १६-यं यद्वि-भा० । १७-तीयादक्षे नान्यथा ना० ना० । १८-याद्वि० हा० ना० ।
 १९-वत्त मात्त्व-भा० ना० । २०-विष्टो अनन्त-भा० ना० । २१-दृशः क्व ना० ना० हा० । दृशात्त्व-
 वि० । २२-वत्तद्वि-भा० ना० । २३ अमूना ना० । २४ उच्यतेऽप्य ना० ना० । २५ एता-
 ना ना० ना० । २६ "यं च सम्बन्धे प्रतीयमानेऽनुपलम्ब्यमाने" यत्तद्वत्त्वम् कल्पना प्रतीयमाने-
 ना ना० १५५ प्र० पं० ४ ।

२५ "विष्टो अनन्तः सर्वत्र दृश्यते" वा स्यात् । सर्वत्र दृश्यतेऽनुपलम्ब्यमाने स्यात् । दृश्यते
 विष्टो अनन्तः सर्वत्र दृश्यते । वा स्यात् । सर्वत्र दृश्यतेऽनुपलम्ब्यमाने स्यात् । दृश्यते
 विष्टो अनन्तः सर्वत्र दृश्यते । वा स्यात् । सर्वत्र दृश्यतेऽनुपलम्ब्यमाने स्यात् । दृश्यते

२६-भावा वि-भा० ना० । भाव वि वि० । २७-देशिनोऽभि ना० ना० । २८-वत्तद्वि ना० ना० ।
 २९-क्षणात्त्व-भा० । मातुसम्ब वि० । ३०-सम्बन्ध ना० ना० । ३१-दृशो ना० ना० ।
 ३२-वत्तद्वि ना० ना० । ३३-वत्तद्वि ना० ना० । ३४-वत्तद्वि ना० ना० । ३५-वत्तद्वि ना० ना० ।
 ३६-वत्तद्वि ना० ना० । ३७-वत्तद्वि ना० ना० । ३८-वत्तद्वि ना० ना० । ३९-वत्तद्वि ना० ना० ।

सम्बन्धात् सम्बन्धस्य च प्रतीतिः प्रकृतान्तरेण येषां सम्बन्ध इति कल्पनो युक्तिगुक्तैव, प्रतीति-
विरोधश्चैव न स्यात् । अथ विपर्ययिका प्रतीतिविरोधिनो घटाऽस्त्यपि सम्बन्धे सम्बन्धमायुक्त्यति,
न तद्वन्मात् सम्बन्धव्यपगमा येन प्रतीतिविरोधः स्यात्सम्बन्धयादिनः । कथं तर्हि सम्बन्धप्रतीति-
विरोधात् विपर्ययिका यदायानिधेः । युगपद्विरोधकस्यापि कल्पयोरैक्याव्यपयसायाद् यैदायप्रमे सदभा-
विनोर्गोदानीन्मयिकल्पयोरव्येक्याव्यपयसायाद् यैदायविभ्रमः स्यात् । अथासम्बन्धैरपि परमाणुभिः ।
सम्बन्धप्रादीन्द्रियैर्न तज्जन्त्यते ततोऽप्यमदोषः । मन्येषमसर्वैश्चानपि परमाणून् सर्वयदानियाप्य-
शुद्धिद्विभिगच्छन्ती कथं ज्ञान्त्य प्रत्यक्षवमधुवीत । प्रत्यक्षत्वे वा कथमतो न परमाणुसम्बन्ध-
तिद्धिः यतोऽसम्बन्धयादिनः प्रतीतिविरोधो न स्यात् । परमाणूनामसम्बन्धानां जलधारणाद्यर्थ-
त्रियाकारित्यानुपपत्तेः ।

अर्थत्रियाविरोधश्चासम्बन्धयोर्द्विनाः शंशादीनां चैकदेशाकर्षणे तदपरवेशाकर्षणं च न स्यात्, १०
कर्तमानविशमिहाणयत् पूर्वापरक्षणयोगेऽपि वा न स्वभायभेदः । अभावाव्ययधानलक्षणं हि नैर-
न्तर्यम्, तद्वत्क्षणं च सम्बन्धः परेणानुपगन्तव्य एव, तस्याऽभावे कार्याव्यपिरेतुका स्यात् अनय-
रतलेश्योपलम्भेनाभेदज्ञातिश्च न स्यात् केवलैर्देय सादृश्याद् भ्रान्तेरप्युत्थापयतिप्रसङ्गः सर्वत्र सादृ-
श्यात् तदुपपत्तिप्रसङ्गः । तस्योपलम्भश्चाभावाव्यपयधानलक्षणमेव नैरन्तर्यम् तस्यास्तिथे तद्वत्क्षणोऽ-
स्त्येव सम्बन्धः । न चानेकाकारयोरेऽपि यैदायनेकाकारविचित्रज्ञापयदेकागततो भेदः पराधृष्टः ।
प्रतीकमानेऽभेदे यदागस्तभेदानुपपत्तेः । अतः क्षणिकस्वभावापेक्षाऽक्षणिकभावायसम्बन्धात् सम्बन्धविनी-
माधानाम् ।

अथाऽनन्तरात्मनः क्रम-योग्यवयाभ्यामर्थत्रियाविरोधात् ततोऽर्थत्रियानिष्ठसौ तद्विपत्ता
सत्ताऽपि निषेधेते, न चास्ततः कार्यत्वमिति कार्यात्मनः सर्वस्य क्षणिकत्वादनपेक्षयतिस्मिरिति
साध्य-साधनयोरेविनाभायतिद्धिः । ननु किमनया परम्पर्यां अविनाभावस्य व्यापकानुपलब्धेरेष २०
तिद्धिरस्तु । यतः प्रकृतान्तराभावाद् व्यापकानुपलब्धेः सत्यलक्षणं कृतकतमक्षणिकाद् व्यापक-
मानं क्षणिकेच्छेपापत्तिष्ठते यस्तुचमैहं ततो गत्यन्तराभावात् । अपरवेधमयेति चेत्, न, प्रकृता-
न्तरसदृशे कथमविनाभायस्य व्यापकानुपलब्धेरपि प्रतिद्धिः नित्याऽनित्यतामकेऽपि भावे सति
कृतकत्वस्य क्षणिकत्वेनैव व्याख्ययोगात् ।

मागासिद्धं चानपेक्षयत् क्षणिकस्वभावापेक्षया कृतकानामपि केवाश्रिभुमवात्मकारेण क्षणि- २५
कत्वमायाभावात् । विपक्षाद् व्यापकानुपलब्धेर्स्यादृष्टस्य देतोर्नीष्ट एव साध्याव्यभिचार इति
चेत्, अक्षणिकयादिनोऽक्षणिकत्वमभिचारः किमेवं न स्यात् । तेनापि शङ्कयमेवमभिधानुम्-क्रम-
योग्यवयाभ्यां क्षणिकेऽर्थत्रियाविरोधः । तथाहि-एकसामर्थ्यन्तर्गतयुगपदनेककार्यकारिण एकस्य
स्वभावाभेदमन्तरेण कार्यस्य भेदायोगात् स्वभावाभेदाऽऽदिचाऽनैकत्वप्रसङ्गात्तैकस्य युगपदनेक-
कार्यकारित्वम् । कारणस्वभावापेक्षः भेदमन्तरेणापि कार्यस्योपादानेभेदाद् भेदनिष्ठता शक्तिभेदोऽ- ३०
भुपगत एव उपादान-सद्वकारिभावेनैनेककार्यजन्मन्येकस्य यस्तुक्षणस्योपयोगानुपगमात् उपादान-
सद्वकारिभावयोश्च परस्परं भेदात् । न चैकत्रोपादानभावा एवान्यत्र सद्वकारिभावा, कारणक्षणस्य

१-ना बुद्धियुक्ते-श- वा- हा- १-ना बुद्धि-भा- वि- १ अर्थ वि-श- वा- हा- १ विनी-
शो-वा- वा- हा- विना । ४ अर्थ स्व-श- वा- ५-इवधैरपि भा- मा- विना । १-हानं न जन्म-
भा-मा- १-हानं जन्म-श- वा- हा- १-इवधान-भा- मा- वा- वा- हा- विना । ८-इवधान-भा-
मा- वा- वा- हा- विना । ९-न्तीति क-भा- मा- ।

१० “अर्थत्रियाविरोधश्चाभावात्मन्येनमसम्बन्धनो जलधारणाद्वर्णार्थत्रियाकारित्यानुपपत्तेः । रज्ज्वंशरश्मिदीनाने-
कदेशाकर्षणे तद्व्याकर्षणं चासम्बन्धयादिनो न स्यात्”-प्रमेयक- पृ० १५२ प्र० पं० ५ ।

११-यादिनां भा- वि- १-यादिना चेक-वा- वा- १२-णस्य स्व-वा- वा- हा- १३-स्व-
सोप-वा- वा- १४-सादेयासा-वा- वा- १५-क्षणोऽस्त्यस्य स्व-भा- वि- १६-ममयिना मा-
वा- वा- १७-यर्तत न भा-मा- १८ न वा-वा- वा- १९-या विना-श- हा- विना । २०-स्य
ततो वि- २१-स्तरास-भा- मा- विना । २२-यं वा-मा- भा- २३-यस्याभेदा-वा- वा- २४-नात्
अभावाभेद वा-भा- मा- १-मात् स्वभावाभेदे वा वि- सं- २५-अभेदाभेदमि-वा- वा-
हा- १-नभेदमि-भा- वि- २६-नानैक-भा- मा- विना । २७-स्वरभेदा-भा- मा- ।

पेशा—क्षणस्यापि वैकृतम्—किन्तु कालान्तरमाव्येककार्यकारित्वेन सहकारिसहायमेव च सामर्थ्यात्
अन्यथा सामग्री न अ (न ज) तिका स्यात्, एकस्यादेव कार्योत्पत्तेः द्वितीयक्षणापेशा च न स्यात्,
आद्यक्षण एव कार्यस्योत्पत्तेः । परस्पररोपकारित्वं च सन्ताने एककार्यकारित्वमेव, क्षणात् सह-
कारिणः क्षणस्यापि कारिणोऽनुपकारात् सत्यत्रैकार्यकारित्वमेव सहकारित्वम्, अतोऽनुपकारिण्यपि
सहकारिणि कालान्तरे याऽपेक्षासम्भवात् क्रमयत्सहकार्योपेक्षयाऽक्रमस्यापि क्रमकारित्वं ति न
मवेत् ! न घानेकस्मात् क्रमेणानेककार्योत्पत्तौ क्रमकारित्वं युक्तम्, अतिप्रसङ्गात् । अक्षणिकेऽपि
घानेककालाभाविन्यस्य प्रसङ्गस्य समानत्वात् । न चैकग्याप्यवसायेनैकस्यैव क्षणप्रबन्धस्य क्रमका-
रित्वं युक्तम्, मिथानामभेदाप्यवसाये निमित्ताभावात् । न सादृश्यं तन्निघ्नधनम्, सर्वथा साद-
ृश्यस्य पूर्वोत्तरक्षणेप्यभावात्, भौवे चोत्तरक्षणस्य सर्वथा पूर्वक्षणसदृशत्वात् पूर्वक्षणस्य पूर्वकाल-
हासप्रवृत्तिरिति भवेत्या (प्याऽपि) क्षणप्रबन्धस्यैककालत्वाद्यत्र कार्यकारणभावा । कथञ्चित् सादृश्येऽ-
नैकान्तसिद्धिः, नामापर्ययोरपि सादृश्यनिमित्तकत्वाप्यवसायैश्च स्यात्, ततोऽभेदाप्यवसाया-
भावात् तदप्यस्य एवातिप्रसङ्गः । नदेयं क्षणिके क्रम-योगवचामभ्यामर्थक्रियाविरोधात् ततोऽर्थक्रिया-
हर्षणसत्त्वविशिष्टं कृतकत्वं नियतमानं गत्यन्तराभावाद्क्षणिकाद्यवकाशमिति साध्यविपर्ययसाध-
नाद् विरुद्धं स्यात् ।

अनैकान्तिकं च क्रम-योगवचामभ्यामनर्थक्रियाकारिणोऽपि कार्यत्वसम्भवात् । तथाहि—शब्द-१५
विद्युत्-अदीपादिचरमक्षणात्मन्यत्रानुपयोगेऽप्यवस्तुत्वेन भाकार्यत्वम् अशेषतत्सन्तानस्यावस्तुत्व-
प्रसङ्गात् । न च समानजातीयकायोऽनारम्भेऽपि योगविधानलक्षणविजातीयकार्यका (क) रणाच्च
सर्वथाऽनर्थक्रियाकारित्वं शब्दादिचरमक्षणात्मन्यत्र, सजातीयानुपयोगे विजातीयेऽपि तेषामनुप-
योगात्, उपयोगे वा न रसादेरेककालस्य रूपादेरेकमिच्छार्थनुमानं स्यात्, रूपादेरपि शब्दाद्य-
स्तक्षणस्य सजातीयकार्यानात्मसम्भवाद् रूप-रसयोरेकसामर्थ्यधीनत्वेन नियमेन कार्यद्वयारम्भ-२०
कालेऽप्यत्रापि प्रसङ्गः योगविधान-शब्दाद्यन्तरक्षणयोरपि समानकारणसामग्रीजन्यत्वात् । न
चैकत्रानुपयोगिनश्चरमस्थान्यन्यत्रोपयोगो युक्तः, अन्यथा घानान्तरप्रत्यक्षोद्भानपादिनोऽपि स्वप्नामा-
नुपयोगेऽपि ज्ञानस्यार्थज्ञाने उपयोगसम्भवात् स्वज्ञानजननासमर्थस्य ज्ञानस्यार्थज्ञानजनने सामर्थ्य-
सम्भवापेक्षार्थव्यतिरिक्तमुत्तीरेत् । ततोऽनर्थक्रियाकारिणोऽक्षणिकस्य यद्यवस्तुत्वेनाकार्यत्वम् चरम-
क्षणस्यापि तत् स्यात् सर्वथाऽनर्थक्रियाकारित्वात् । अध्यानर्थक्रियाकारिणोऽपि चरमक्षणस्य २५
कार्यत्वम् न तदक्षणिके कृतकत्वं क्षणिकवादिना प्रतिशेस्यम् न्यायस्य समानत्वात् ।

सन्धिग्रन्थतिरेकश्च 'कृतकत्वं' इति हेतुः, विपक्षे बाधकप्रमाणभावात् । व्यापकानुप-
लब्धिर्हि विपक्षे बाधकं प्रमाणम्, तस्याद्य विपक्षे क्षणिकत्वलक्षणे प्रत्यक्षवृत्तिर्बाधकं प्रमाणम् ।
न च विपक्षे क्षणिकत्वे प्रत्यक्षवृत्तिः सिद्धा, क्षणशयात्मनि प्रत्यक्षनिश्चिते क्रम-योगवचामभ्यामर्थ-
क्रियोपलम्भेरतिशयात् । नै बाधक्षणिकस्यासत्त्वात् प्रकारान्तरस्य चामावात् क्षणिकेष्वेवार्थक्रियो-३०
पलम्भिरिति यत् शक्यम्, अक्षणिकस्याप्याप्यभावासिद्धेः । व्यापकानुपलम्भेस्तदभावासिद्धिश्चेत्,
न, विपक्षे प्रत्यक्षवृत्तौ व्यतिरेकमिदं नानुपलम्भेऽक्षणिकभावावगतिः तत्रतिपत्तौ च गत्यन्तरभावाद्
विपक्षे प्रत्यक्षप्रवृत्तिरतितीतैरतदभयदोषप्रसङ्गे । अथाक्षणिकस्यासत्त्वसाधने संतु (सन्) विपक्षो
भयति न क्षणिकः, सति च विपक्षेऽप्यक्षवृत्तिरस्त्येव, नेतत् सारम् । यतो द्वैराद्ये कोऽयतो भावः
क्षणिकव्यतिरेकः सन् योऽक्षणिकभावावसाधने विपक्षः स्यात् ? गत्यन्तरसञ्ज्ञाये वा कथं प्रकार-३५

१-कार्यकारि-बा० बा० । २-अप्री त जनिका रि० । ३-अप्रीतः जनिका आ० । ४-अप्री जनिका बा०
बा० हा० । ५-व्यादेककार्यो-बा० बा० । ४-वा क्रम-मा० मा० पिना । ५ भावे चोत्तर-मा० ।
६ सत्यस्य क्षण-वि० सं० । ७-यद्य ततो आ० वि० । ८ तदेतदेयं बा० बा० हा० । ९-क्षणे स-आ०
मा० मा० । १०-क्षणसत्यं नियते-हा० । ११-नरये नि-मा० मा० बा० बा० पिना । १२ कार्यस्य बा०-हा०
वि० । कार्यतया-बा० बा० । १३-ज्ञानदर्शनया-आ० हा० वि० । १४-ययोगि पि हा-बा० बा० हा० ।
-ययोगिहा-आ० रि० । १५-नवादि हे-बा० बा० । १६ न वा-मा० मा० पिना । १७-सिद्धानु-आ० ।
१८-सदृश्ये हा-बा० बा० । १९ सन् विपक्षे अर्थ-वि० । २०-विपक्षे अर्थ-आ० । सन्निधेशो अर्थ-बा०
बा० । २१-ति न क्षणिक सति बा० बा० । २२-ति न क्षणिके सति रि० । २३-ति तत्क्षणिके सति बा० ।
२४-का सन् योऽक्ष-वि० ।

तस्य दृष्टं स्यात्—इत्येकत्र सामर्थ्यस्यान्यत्रापि सामर्थ्यमभ्युपगन्तव्यम् अन्यथैकत्रापि न स्यादित्य-
परनुपपत्तयः सन् भवेयुः । न च संप्रत्यक्षसामर्थ्यधीनतोपकारः, मिथ्यदेशकारणकलापसमवधानहेतुना-
मेकसामर्थ्यधीनतोपकाराभावेऽपि स्वकार्योपयोगोपलब्धेः । न च तेषामप्येकसामर्थ्यधीनतोपकारः
परमव्यति, अन्यथ-व्यतिरेकाभ्यां परस्परौत्पादने सामर्थ्यान्वयधारणान्तेषाम् । नहि कुंदादिस्वस्य
पीत्रादेरुत्पादिभाषानुविधानेन प्रतिस्नानमनुभूयते तथापि तत्कल्पनायामतिप्रसङ्गः ततो नैक-
सामर्थ्यधीनताभ्युपगमात् इत्यनपेक्षोऽनुपकारि स्यात्, अपेक्षते अक्षणिकस्याप्यपेक्षामतिशयोक्त्युक्तः
स्यात् । अथ क्षणयोः पृथक् सामर्थ्यं नास्ति, स्वहेतोः सद्विगतयोरेवोत्पत्तयोः पृथगसामर्थ्योरपि
सामर्थ्यमभ्युपगम्यते, तस्येवमक्षणिकस्यापि तदन्यसहायस्यैव सामर्थ्यं किं नाभ्युपगम्यते । स्वहेतु-
प्रतिनियमात् युक्तं क्षणिके सामर्थ्यं नाक्षणिक इति चेत्, नन्वेवमक्षणिकेऽपि स्वहेतुप्रतिनियमात्
सामर्थ्यं को विरोधः । स्वहेतौ तदन्यापेक्षया सामर्थ्योत्पत्तयेत्याक्षणिकस्यान्यसन्निधिकात् एषाऽपेक्षेन १०
कार्यकारित्वं स्यात् । तस्यादिति चेत्, न । तस्यादिति चेत्, न । तस्यादिति चेत्, न । तस्यादिति चेत्, न ।
इत्याम् । क्षणयद्वैरे । तस्यादिति चेत्, न । तस्यादिति चेत्, न । तस्यादिति चेत्, न । तस्यादिति चेत्, न ।
स्यानपेक्षतेऽपि । तस्यादिति चेत्, न । तस्यादिति चेत्, न । तस्यादिति चेत्, न । तस्यादिति चेत्, न ।

द्वैषोन्पत्तेर्द्वितीयक्षणे जगद् वस्तुतन्म अक्षणिकं वा स्यात् तथाऽक्षणिकस्यापि कालान्तरापेक्ष-
त्यामोर्ध्वत्पत्तिनामपेक्षेत्येव हेतौत्पादकत्वम् । अथ प्रागकारकत्वभाषय पश्चादपि कथं कारकत्वम्
अक्षणिकत्वं कारकाकारकादस्यामेदादेकत्वहानेः । न; अस्यान्यत्रापि समानत्वात् । तथाहि—
भाग्यसत्ताकालेऽकारकत्वभाषयस्यापि क्षणस्य द्वितीये क्षणे कारकत्वम् अन्यथैककालत्वं कार्य-
कारणयोः स्वादिरूपकम् । न चेत् कारकत्वमेवान्यदाऽकारकत्वं तत्रेति युक्तम्, अक्षणिकेऽप्यस्य
समानत्वात् । नापि क्रमेणाक्षणिकस्यानेककार्यकारित्वमयुक्तं तत्त्वभाषमेदेनैकत्वहानिप्रसक्तैरिति २०
यक्तव्यम्, यतो नाक्षणिकस्योत्तरकालभावि कार्यकारित्वमन्यदेककार्यकारित्वात् । यतः स्वभावमेदा-
देकत्वं न स्यात् अत्र क्रमेणानेककार्यकारि एकक्षणयन्, क्षणे हेतुत्रोत्पादनाभाव एषामन्यत्र सहकारिभाव
कारित्वयोरमेदेऽप्यक्षणिके न तत्रावभावि-
तथाहि—यद् यदोत्पत्तु कार्यं तत् तद्वैप-
यास्तीति न स्वभावमेदः अक्रमेणं कार्योत्प- २५

सिधौ । तदुक्तम्—

“यद् यदा कार्यमुत्पत्तु तत् तदोत्पादनात्मकम् ।

कारणं शक्तिमेदेऽपि न मित्रं क्षणिकं यथा” ॥ [

अथ विद्यमानोऽपि कार्यकारणभाषोऽक्षणिके दुरपसेयः व्यतिरेकाभावात्, असदेतत् । उत्पत्ति-
मतोऽप्यापिनोऽक्षणिकस्योत्पत्तेः प्रागन्यत्रैव वा ततो देशकालव्यतिरेकात् कथं व्यतिरेकाभावाः । ३०
कालव्यापिनोऽपि च नित्यस्य देशव्यतिरेकान् सयैत्र धातुमेव व्यतिरेको न व्यतिरेकान्तरमस्ति ।
यतो न कश्चिद्व्यादिधारणसामान्यव्यतिरेकी कालो विद्यते, कालव्यतिरेकिणो विशेषस्यैव कारण-

- १-कार नि-भां मां बा० । २-स्वरोपदाने बा० बा० । ३ कुमुदा-बा० बा० । ४ नैका सा-बा०
बा० । ५-स्वापि-वि० । ६-यो युक्तः हा० वि० । ७-इत्येते स्या स्व-बा० बा० । ८ नन्यश-भा० मां
विना । ९-प्रत्याऽन्यसन्नि-भा० बा० । १०-कन्यसन्नि-भा० हा० वि० । ११-स्यादोऽन्या-बा० बा० ।
१२-स्वापश-बा० बा० । १३-इत्येते का-भा० हा० वि० । १४-राष्ट्रोपत्त्या बा० बा० । १५-स्यामावपे-
भा० मां विना । १६ द्वितीयक्षणत्वात् बा० बा० । १७-प्रापेक्षात् हा० हा० वि० । १८-तीये श-भा०
मां । १९-सरोत्तरा(र)परि-बा० बा० । २०-कार्येऽपेक्षोत्पाद-भा० मां । २१-आत्मन स्व-बा० बा० ।
२२-स्या श-भा० हा० वि० । २३ प्र० पू० पं० १५ । २४-म्यदेक-बा० बा० विना । २५-जां क-बा० बा० ।
२६-यविकल्प्याम् भा० वि० । २७-यविकल्प्याम् हा० । २८ “यथैव हि क्षणिकं कारणं यद् यदा यत्र यदोत्पत्तु
कार्यं तत् तदा तत्र तथोत्पादयति, तस्यैवविषयत्वमर्थगद्वात् तत्तामन्मापेक्षिणं कार्यस्य स्वकालनियमः, क्षिप्यतीति
कार्यते तथा नित्यमपि कारणं यद् यदा यत्र यथाः पन्मुनिगु तत् तदा तत्र तथोत्पत्तयति, तस्य तत्तत्तामन्मापेक्षोपात्तु
तत्तामन्मापेक्षिणः, कलस्य कालनिश्चयः किं न कल्पयितुं शक्यः”-अटम० पू० १० पं० ८ । २९ तदेव भा० मां ।
३०-या श-भा० मां बा० बा० विना । ३१-ज या कार्योत्पत्तिः तदु-भा० मां । ३२-अ चासतोपदेश-भा० मां ।
स० त० ३३

कृतं दृष्टं भवति—इत्येवञ्च समर्थं भवति अत्रापि सामर्थ्येन प्रयुगन्तव्यम् अन्यथैव चापि न स्यादित्य-
 दारयुजं तस्य भवेत् । न च सर्वधैर्यस्यामापदीनतोपकारः, मिषमेवाकारणकलापमवधानहेतुना-
 निवृत्ततात्पर्यमनोपकारभागादेऽपि स्वकार्योपयोगोत्पत्त्येः । न च तेषामप्येकस्यामप्यपीनतोपकारः
 सम्भवति, अन्तर्ग-स्यतिरेकादर्थं परस्परैरेवादाने सामर्थ्यान्वयधारणाय तेषाम् । यदि कुंभोद्वारिभ्यश्च
 दीप्तोद्वारिभ्यश्चादिमाषानुविधामेन प्रतिगन्धानमनुभूयते तथापि तत्कल्पनायामितिग्रहः ततो नैक-
 सामर्थ्यापीनतात्पुपकारः इत्यनपेक्षोऽनुपकारो भवति, अपेक्षश्च अशक्तिकस्याप्येवमिति शेषोऽप्युक्तः
 भवति । अथ इत्यर्थः पृथक् सामर्थ्यं माग्नि, स्वदेहोः सद्विद्योरेषोऽप्युक्तः पृथग्गतमर्थयोरपि
 सामर्थ्यमनुपगतमपे, नन्वेवमशक्तिकस्यापि तद्व्यवहारार्थं च सामर्थ्यं हि नाभ्युपगम्यते ॥ स्वदेह-
 प्रतिनिधमाद् दृष्टं शक्तिः सामर्थ्यम् आशक्तिक इति चेत्, नन्वेवमशक्तिकेऽपि स्वदेहमतिनियमान्
 सामर्थ्ये को विरोधः ? स्वदेहोन्मत्तपेशस्य स्वमर्थयोग्यमशक्तिकेऽपि सामर्थ्यमिति किञ्चिदपि
 कार्यकारण्ये हेतुः, न। कारणकारणव्यतिरिक्तपेशस्य अशक्तिकस्याप्यनर्थोऽपि कालान्तर्गते-
 शक्त्यान् शक्त्यदर्थेपेन न कार्योपादकत्वम् । यथा हि अन्यग्राह्यत्वापेक्षेण समुत्पन्नस्य शक्त्ये-
 न्त्वानपेक्षश्चेऽपि "द्वितीयस्ततोपेक्षत्वात् प्रथमशक्त्य एव कार्योत्पन्नकत्वम् अन्यथा कार्य-कारणयोरेक-
 ईकोपेक्षेर्द्वितीयशक्ते जगद् वस्तुतन्त्रम् अशक्तिकं वा भवति तथाऽशक्तिकस्यापि कालान्तर्गतेऽपि
 त्वापेक्षेत्पत्तिमापेक्षश्चेऽपि द्वितीयोपादकत्वम् । अथ प्राग्वत्कारण्यभावात् यथाऽपि कथं कारणत्वम्
 अशक्तिकस्य कारणकारणत्वत्वापेक्षेद्वैतत्वत्वात् ? न, अस्यान्यत्रापि समानत्वात् । तथाहि—
 भोग्यत्वकाचालेऽकारणत्वभावात्तपि शक्त्य द्वितीये शक्ते कारणत्वम् अन्यधैर्यकालार्थं कार्य-
 कारणयोः स्यादित्युक्तम् । न यत्कारण कारणत्वमेवान्तराकारण्यं तत्रेति युक्तम्, अशक्तिकेऽप्यस्य
 समानत्वात् । नापि क्रमेणाऽशक्तिकस्यानेककार्यकारित्वमप्युक्तं तत्तन्मायमेवेनैकत्वदानिप्रसक्तैरेति २०
 वक्ष्यम्, यतो अशक्तिकस्योक्तकालमाधिकार्यकारित्वमन्येधैर्यकार्यकारित्वात् यतः स्वमायमेवा-
 दैवार्थं न भवति अशक्तिकेऽपि कार्यकारित्वं एकशक्त्यम्, शक्ते शोकाशोकाश्रमाय याम्यत्र सहकारिभावे
 इत्येवकार्यकारित्वेऽपि न स्वमायमेव । पूर्वोपेक्षार्थकारित्वयोरेवेऽप्यशक्तिके न तन्मायमावि-
 कार्योत्पन्नमन्मैकोत्पत्तिर्युक्तं, तदुत्पत्तिप्रत्ययधैर्यकारित्वात् । तथाहि—यं यदोत्पत्त्युक्तं कार्यं तत् तद्वैद्य
 तदुत्पत्तिप्रत्ययपेक्षया, अशक्तिकस्य कर्तुं सामर्थ्यं प्रागेवास्तीति न स्वमायमेव अन्मैकोत्पत्त्युत्पत्त्यु-
 त्पत्तिः । तदुक्तम्—

“यद् यदा कार्यमुत्पिबन्तु तन्नु तदोत्पादनारम्भम् ।

नारणं क्षतिमेव दपि न मिथं क्षणिकं यथा" ॥

1

अथ विद्यमानोऽपि कार्यकारणभावोऽशक्तिके वृत्तयेव व्यतिरेकाभावात्, भावदेवत् । उपसि-
म्नोऽप्यापिनोऽशक्तिकन्योलने । अगस्त्यं वा गतो देशकालव्यतिरेकात् कथं व्यतिरेकाभावः । १०
कालव्यापिनोऽपि च त्रितय्य देशव्यतिरेकान् सर्वत्र चाप्येव व्यतिरेको न व्यतिरेकान्तरमस्ति ।
यतो न बन्धिद्वन्पादिकारणशामान्यव्यतिरेकी कालो विद्यते, कालव्यतिरेकिणो विशेषस्यैव कारण-

१-वार मि-मां. मां. बां. १-इत्येवमिह मां. बां. ३ कुम्हता-बां. बां. ४ मैका सा-बां. बां. ५-व्यापे-विं. ६-पो युक्तः हां. विं. ७-इत्येव इया इय-बां. बां. ८ मय्यश्च-मां. मां. विना. ९-अव्याप्त्यस्य वि-बां. बां. १०-कम्यस्य विं. हां. विं. ११-व्याप्तोऽव्या-बां. बां. १२-व्यापश्च-बां. बां. १३-इत्येव का-मां. हां. विं. १४-राधेपत्यां बां. बां. १५-स्यात्मानपे-मां. मां. विना. १६ द्वितीयपक्षेणाप्य बां. बां. १७-पापेहाप्य बां. हां. विं. १८-तीये हर-मां. मां. १९ सरोजरा(र)परि-बां. बां. २०-कार्येऽपेक्षोत्पाद्-मां. मां. २१-आत्मन हर-बां. बां. २२-व्या हर-मां. हां. विं. २३ प्र. पू. पं. १५. २४-म्येदक-बां. बां. विना. २५-पां क-बां. बां. २६-यधिकृत्यमां. मां. विं. यधिकृत्यां हां. २७-अथैव दिक्षुगिक नारणं यद् यदा यत्र यथोक्तिम् कार्यं तद् तदा यत्र यथोक्तमदयति, तद्विषयिषयस्यैवैकदात्र तस्याभ्यापेक्षिणः कार्यस्य स्वकालविदमः विषयैः तन्मात्राभ्यापेक्षिणः पक्षस्य कालनिश्चयं किं न वल्लिन्ति पक्षस्य ? अहमं पू. १० पं. ८. २८ तदेव मां. मां. २९-या हर-मां. मां. बां. बां. विना. ३०-णया कार्यान्पत्तिः तदु-मां. मां. ३१-त्रासतोपेक्ष-अ. बां.

स० ल० ३३

- विकल्पप्रतिविम्बकेऽयं युक्तः । अथ धर्मद्वयानुरक्तैर्धर्मविकल्पेऽप्ययमुपपत्स्यते, अयुक्तमेतत् । तथाभूतविकल्पाभ्युपगमे एकान्तवादिनामनेकाकारैकविकल्पाभ्युपगमादनेकान्तवादप्रसङ्गः । न चाऽतात्त्विकमनेकत्वमिति नार्थदोषः, तथाभ्युपगमे ज्ञानात्मन्यविद्यमानस्यानेकत्वस्य स्वसंवेदनेनापरिच्छेदप्रसङ्गः । वेदने वा स्वसंवेदनस्याप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । अविद्यमानाकारादित्वेन सदसतोरेकत्वाऽनेकत्वयोर्ज्ञानतादात्म्यविरोधादनात्मभूतं च वैचित्र्यं कथमतदाकारं ज्ञानवेदनं साकारज्ञानादिनां परिच्छिन्नमिति ? परिच्छेदे वा परिच्छेदसत्तायाः सर्वत्राऽविशेषात् सर्वैकवेदनप्रसङ्गः । निराकारविज्ञानाभ्युपगमे च बहिरर्थसिद्धेर्विज्ञानवादान्वतरप्रसङ्गः । अथ तदपि साकारमभ्युपगम्यते तदा तथापि कथमनेकाकारमेकम् ? अनेकत्वस्याऽतात्त्विकत्वे पुनरपि स एव प्रसङ्गोऽनवस्थाकारी, पारमार्थिकानेकाकारज्ञानाभ्युपगमे स्यात् संवेदनात् तस्य सिद्धिः किन्तुनेकान्तवादोऽभ्युपगतः स्यात् । अपि च, अनेकत्वस्य बुद्धावप्यतात्त्विकत्वाभ्युपगमेऽन्तर्बहिरविद्यमानस्य तस्य वैशद्यावभासिता न स्यात्, अर्थनिराकृतये द्वैरूप्यसाधनं च बुद्धेर्निराकारत्वादसङ्गतमेव स्यात् । अथ पूर्वमर्थनिराकृतये तस्या द्वैरूप्यसाधनम् पञ्चादेकस्यानेकत्वायोगात् द्वैरूप्यस्यापि निराकरणाददोषः, असदेतत् । पूर्वमेव द्वैरूप्यप्रतिधातिन्यायोपनिपातसम्भवात् । अथैतदोषपरिजिहीर्षया वैचित्र्यं बुद्धिमाश्लिष्यतीत्यभ्युपगम्यते, ननु बहिर्भूतेनाऽर्थेन वैचित्र्यस्य कोऽपराधः कृतः यत्
- १५ तन्नास्त्वन्तीति । अथैकत्व-नानात्वयोर्विरोधं एवापराधः, नन्ययं विहानेऽपि समानः । न च बुद्धेर्नीलादिप्रतिभासानामेकयोगक्षेमत्वात् तदेकत्वम्, एकयोगक्षेमत्वेन स्वभावभेदानिर्दिष्टत्वात् सहभाविनां चित्त-चैत्तानां नानात्वेऽप्येकयोगक्षेमत्वस्य भावात् । अथ चित्तादायमिन्द्रिययोगक्षेमस्य नियमं यतोऽभावः असहभाविनां तेषामभिन्नयोगक्षेमत्वस्याभावात्, न, नीलादिप्रतिभासेष्वपि नानाभयेषु तस्याभावात् । अमिन्नाशयेष्वभिन्नयोगक्षेमनियमसद्भावात् नीलादिप्रतिभासेष्वपि नाना
- २० सहभाविष्वैत-वैसेष्वप्यस्य समानत्वात् सहभाविनां तेषां तथैयानुभवात् । सर्वैकैक्यं च नीलादिप्रतिभासानामप्यक्षविरुद्धम् प्रतिभासभेदाद् भेदसिद्धेः । न च ज्ञानतोऽयं भेदप्रतिभासः अवाधि-तत्वात् । न चाऽभिन्नयोगक्षेमत्वादिति बाधकम्, अस्याऽसाध्याप्यतिरेकीतोऽप्ययोकलक्षणत्वात् प्रतीयमानयोश्चैकत्वायनेकत्वयोः को विरोधः ? न चैवं प्रतीतिर्मिथ्या बाधकामावात् । न च विरोध एवोऽस्या बाधकः । विरोधासिद्धेरितरेतराध्ययत्वात् । तथाहि--अस्याः प्रतीतेरप्यपि विरोधः
- २५ तिष्ठति, तस्मिन् च तत्तस्या बाधेति परिस्फुटमितरेतराध्ययत्वात् । न च प्रतीतेरप्यपि विरोधः साधकमित्यस्तु बहिरर्थं सामानाधिकरण्यावधारः, तथैवाप्योपलब्धेः । अथ विकल्पकार्यविघ्नमः बहिः सामानाधिकरण्यादेरयोगात् नानाफलयोगीलोत्पन्नादिशब्द-विकल्पयोरैकसिद्धये वृत्तिविरोधात्, धर्म-धर्मिणोरेकान्तभेदाऽभेदयोग्यत्वन्तराभावात्-तयोश्चाप्यतिरेकाभ्युपगमे ज्ञानेन विकल्पेन यैकेन स्वलक्षणस्य त्रिषयीकरणेऽशेषस्वभावादिर्गोपदपरस्य दीप्तादेस्तदेकवृत्तेर्लक्षणः
- ३० लत्याभावात् तद्भेदे सहद् ग्रहणस्यावश्यमावित्यात् तत्तत्क्षणत्वादभेदस्य अन्यथा वृहीतावृहीतयोर्भेदप्रसङ्गः, धर्म-धर्मिणोर्भेदपदेऽपि घट-पटादिशब्दयदेकत्रावृत्तेर्भेदोपाधिद्वारेणैकत्रोपाधिमिति शब्दविकल्पयोः प्रवृत्तिः भिन्नि तयोदपकार्योपकारकभावः स्यात् भेदभावे पारमेष्ठ्यासिद्धेः तयोदपत्तुः

१-धर्मिकल्पे वा० वा० । २-कल्पेऽप्य-भा० भा० । ३-अनेकमनेकत्वमिति भा० । अनेकमिति वा० वा० । ४-सङ्गो वि-भा० भा० । ५-रोधना-भा० भा० । ६-मूलं च भा० । ७-वा तत्तादा० वा० वा० । ८-सर्वैकत्वे भा० भा० । ९-द्वयभा० । १०-समे स्यात् वा० । ११-समे त् वा० । १२-नानात्व भा० भा० । १३-कल्प भा० । १४-कल्पे कल्प वा० वा० । १५-तस्या वै-वा० । १६-तस्याः द्वै-भा० वा० । १७-इयस्योपगत भा० भा० । १८-धर्म, नन्यय वा० वा० । १९-नास्त्वन्तीति भा० वा० । २०-समयतो भा० भा० । २१-वान् नसीति भा० । २२-वाप्यनी वा० वा० । २३-भावेऽपि वा० वा० । २४-भावेऽपि भा० । २५-भावेऽपि भा० । २६-भावेऽपि भा० । २७-भावेऽपि भा० । २८-भावेऽपि भा० । २९-भावेऽपि भा० । ३०-भावेऽपि भा० । ३१-भावेऽपि भा० । ३२-भावेऽपि भा० । ३३-भावेऽपि भा० । ३४-भावेऽपि भा० । ३५-भावेऽपि भा० । ३६-भावेऽपि भा० । ३७-भावेऽपि भा० । ३८-भावेऽपि भा० । ३९-भावेऽपि भा० । ४०-भावेऽपि भा० । ४१-भावेऽपि भा० । ४२-भावेऽपि भा० । ४३-भावेऽपि भा० । ४४-भावेऽपि भा० । ४५-भावेऽपि भा० । ४६-भावेऽपि भा० । ४७-भावेऽपि भा० । ४८-भावेऽपि भा० । ४९-भावेऽपि भा० । ५०-भावेऽपि भा० । ५१-भावेऽपि भा० । ५२-भावेऽपि भा० । ५३-भावेऽपि भा० । ५४-भावेऽपि भा० । ५५-भावेऽपि भा० । ५६-भावेऽपि भा० । ५७-भावेऽपि भा० । ५८-भावेऽपि भा० । ५९-भावेऽपि भा० । ६०-भावेऽपि भा० । ६१-भावेऽपि भा० । ६२-भावेऽपि भा० । ६३-भावेऽपि भा० । ६४-भावेऽपि भा० । ६५-भावेऽपि भा० । ६६-भावेऽपि भा० । ६७-भावेऽपि भा० । ६८-भावेऽपि भा० । ६९-भावेऽपि भा० । ७०-भावेऽपि भा० । ७१-भावेऽपि भा० । ७२-भावेऽपि भा० । ७३-भावेऽपि भा० । ७४-भावेऽपि भा० । ७५-भावेऽपि भा० । ७६-भावेऽपि भा० । ७७-भावेऽपि भा० । ७८-भावेऽपि भा० । ७९-भावेऽपि भा० । ८०-भावेऽपि भा० । ८१-भावेऽपि भा० । ८२-भावेऽपि भा० । ८३-भावेऽपि भा० । ८४-भावेऽपि भा० । ८५-भावेऽपि भा० । ८६-भावेऽपि भा० । ८७-भावेऽपि भा० । ८८-भावेऽपि भा० । ८९-भावेऽपि भा० । ९०-भावेऽपि भा० । ९१-भावेऽपि भा० । ९२-भावेऽपि भा० । ९३-भावेऽपि भा० । ९४-भावेऽपि भा० । ९५-भावेऽपि भा० । ९६-भावेऽपि भा० । ९७-भावेऽपि भा० । ९८-भावेऽपि भा० । ९९-भावेऽपि भा० । १००-भावेऽपि भा० ।

परमिदमन्नाभावात् तद्वर्तमानादि त्रयोविधमिति ध्वनिमुंन तयोपलब्धार्थोपलब्धकामात्रे उपाधुपकारिका
 इति त्वन्तर्धमनो यद्विषया नर्दवोधाधिष्ठितेषामुपाधिमन् प्रतिपत्तौ तयोपाधुपकारकत्वकल्पनाय
 मन्त निश्चयादुपकारेणोपाधिष्वन्तर्धमन्त निश्चयेप्रसक्तः उपकारकविधितेरापकारेनिश्चयता-
 न्तीपवन्तान् उपाधिमनो भेदे तदुत्पत्तेः नान्यथाभावः नतन्तात्तामनुपकारान् उपकारे वा तनु-
 पकारान्तामनुपाधिमनो भेदाभेदकल्पनायामनयन्या स्वार्थमन्ता मन्तं न प्रत्ययते इति (यत्- ५
 तन्तुमन्त, यतः तयोभेदे ननु मन्तं यदि तद्वर्तमानेभ्यः न्यान् यावता तामेदोन्तद्वर्तमानं यदा-
 दात्तत्पत्तिनेत्यनेनयन्तामनुप ननु मन्तमन्त भावेनाऽतिव्यापकत्वात् । अत्रापकं धैर्तु अमेदेऽपि
 नान्ताऽतिव्याप्योपभावात्, भावे वा नान्यप्रतिपत्तौ शेषाद्यभेदापि प्रतिपत्तेरनुमानपरकत्वप्रसक्तिः
 यदाऽनुमेये निश्चयोपपत्तेः नान्यत्तु शक्तिर्धैरव्यापि तदय निश्चयान् । अत्रान्वयावस्थाऽशक्तिक-
 रित्वात्तद्वर्तमानमन्तुते। पूर्वापकारणयोर्विषयनिश्चयमाभावात् इत्यतश्च स्वार्थमन्तानुमेनाधि- १०
 तमेऽपि शक्तिवन्ते निश्चयानुपपत्तेरनुमानस्य वाक्यत्वमिति चेत्, न, यद-कारणशक्त्योत्पत्त्यविवेक-
 निश्चयप्रसक्तः । अथात्र तादृशपरपरोत्पत्तेर्विप्रलम्भमिमिश्रणाभावात् प्रत्यक्षत्वादि हत्यपेक्षयो-
 क्तात्ते नान्यप्रसक्तिः । तयोपमानमन्तयां धैर्यव्याप्तताले स्वार्थोपलब्धमाभावात् तद्वर्तमाने तद्वर्तमाने तद्वर्तमाने
 धर्मनितितं नान्—अन्यथा तनुकाहुत्त्वोत्पत्त्यविवेकनिश्चयः न्यान्—देशान्तर्य—सादृश्ययोर्भावात् ।
 तादृश्यनिश्चिता य न तद्वर्तमाने न्यान्, उपलब्धते य तद्वर्तमाने । तं धान्यशक्त्यदिनां विवेक- १५
 निश्चयनकादाद्यप्यमन्तः पूर्वमन्तान् । तादृश्यनिश्चिता हि धान्यतत्पत्तिन एव तादृश्ये निवर्त-
 माना उपलब्धते भविष्यन्तां वा ताम्नापर्वयोत्पत्ति न कदाचिद् धान्यनिवृत्तिः न्यान् तद्वर्तमाने तयो-
 तादृश्यता । न ताम्नापोहपादिनां धान्यनिश्चिनां तादृश्यं पशुभूतमन्त, ताम्नाप्यवाद्यमन्तः ।
 एवविज्ञानजनन एव इत्याः तादृश्यमुंच्यन्त इति चेत्, न, ततो विवेकानिश्चये कदाऽऽलोक-मन्त-
 कतादीनामपि तादृश्यमेवविज्ञानजननयेनातीत्येकव्यतिश्चयस्तेष्वपि न्यान् । न य तेषां तत्रा- २०
 प्रतिभाततात्तातापि यन्तन्त, यतः किमिति तेषां तत्राप्रतिभातनम् इति निमित्तमभिधानीयम्,
 धैर्यात्वं तद्विनिश्चयमिति चेत्, न, अनन्तरकाले तादृश्यान् तत्र प्रतिभातप्रसक्तः । विलक्षणानां य

प्राप्तिः, ननु ईश्वरोपलब्धः ॥ दिवान्तर्गत्यमाश्रित्यतः, आद्यास्तत् कालान्तर्गतम्, यद्वा उभयान्तर्गत्यमिति विचार्याः ।

तत्र न तापश्च देशनिरन्तरं यथोक्तान्तिनिमित्तम्, संयुक्ताहुत्योस्तद्भावेऽपि भ्रान्तेरभावात् ।
 कैवल्यनिरन्तरं च लघुपूर्वसिद्धेयं न चातो भ्रान्तिनिमित्तम्, इत्यर्थे तद्भावेऽप्यभावात् ।
 नाप्युभयं तद्विनिमित्तम्, संयुक्ताहुत्योः पूर्वापरक्षणयोरेपि तद्भावेनोभयतद्भावेऽपि अभावादि-
 ह्याप्तरेतत्त्वान्तिकारणमावात् किं न यथागुभयं विकल्पोत्पत्तिः ॥ शङ्करिणोऽभ्यासादेरभावात् ।

१-मन्त्रावाप्त भा० हा० । २-पञ्चविंश द्वा-वा० वा० । ३ तद्वेद्यो-वा० वा० वि० । ४ तस्य तन्त्रि-
भा० मा० वा० वा० विना । ५-य दान्ति भा० । ६ तद्विमुक्तम् वा० वा० । ७-ध्याद्वेदे वा० वा० ।
८-शरणे मेद्दः भा० मा० वा० वा० विना । ९-ता नाम मेद्दः स्यात् यावता नाममेद्दस्येतद्वा-वा० वा० ।
१०-वाम् घटा-मा० । ११-त मे-भा० । १२-स्याप्र-वा० वा० । १३-अथ नि-भा० मा० वा० वा० विना ।
१४ कस्यापि भा० । १५-पाटलद्वय-आ० वा० वा० । १६-पादप्र-मा० मा० । १७-धृतिवि-वा० वा० ।
१८-दृश्यमिति निमि-मा० मा० । १९ म यथान्व-वि० विना । २०-वान् मा० मा० । २१-मुच्यत इ-भा०
मा० वा० वा० विना । २२-कानिश्चयो क-वा० वा० । २३ अतारुण्यं मा० मा० वा० हा० । अभ्याहृत्य-वा०
वा० । २४ दधस्तु वि० । २५-त्यम्ब वेष्ट-वि० । स्वसी वेष्ट-आ० । २६ तद्वेद्य प्रियपर्यं भा० हा०
वि० । तद्वेद्य महाप्रियपर्यं वा० वा० । २७ सख्यो-वा० वा० । २८-आहोभिन् मा० मा० वा० वा०
२९ कालनैरन्त्यमिति विकल्पाः वा० वा० विना । ३० काले नै-मा० मा० विना । ३१-वाम्
३२-धृति पथ वा० वा० ।

त्पत्तिरिति चेत्, ननु कोऽयमभ्यासः यद्भावाद् यथानुभवं निश्चयानुत्पत्तिः? दर्शनस्य पुनः पुनः
 कृत्पत्तिरिति चेत्, ननु संत्वादेः क्षणिकत्वादेरमेदे तदनुभवस्य पुनः पुनरनुत्पत्तिरेव क्षणिकत्वदर्श-
 नावृत्तिरिति कथं न दर्शनावृत्तिलक्षणोऽभ्यासः? अनुभवाभ्यन्तरभावी विकल्पोऽभ्यास इति चेत्,
 ननु तद्भावाद् विकल्पोत्पत्त्यभावे यथानुभवं कस्मान्निश्चयानुत्पत्तिः? इति प्रश्नः निश्चयभावानि (त्रि)-
 ५ 'क्षयानुत्पत्तिः' इत्युत्तरे कथं सङ्गतं स्यात्? अन्यक्षयदर्शिनो चानित्यविकल्पोत्पत्तेस्तद्भावाऽस्ति-
 द्रव्य । न च क्षणिकत्वप्रतिपादकगमाऽऽहितसंस्कारस्यानित्यविकल्पावृत्तिरभ्यासः, तदागमानु-
 सारिणां तदुत्पत्तावपि यथानुभवं विकल्पाभावात् । दर्शनपाटवमपि सत्त्वादिविकल्पोत्पत्तेर्यावमी-
 यते पाटवाऽपाटवलक्षणविरुद्धधर्मद्वयस्यैकत्रायोगात् शब्दानित्यत्वनिज्ञासायां प्रकरणादीनामपि
 भावात् । सर्वात्मना चेत् स्वलक्षणस्यानुभवस्तथैव निश्चयोत्पत्तिः स्यात्, तदनुत्पत्तेन सर्वात्मनाऽ-
 १० नुप्रयो भावस्येत्यवसीयते । अतो नानाफलत्वममेदेऽप्युपाधि-तद्गतोः शब्द-विकल्पयोरविरुद्धम् ।
 भेदपक्षेऽप्येकार्यवृत्तिस्तयोर्घटत एव, तद्वारेण शब्द-विकल्पयोरैकस्मिन् धर्मिणि वृत्तेः
 सामानाधिकरण्यादिव्यवहारसिद्धिः । न चोपाधि-तद्गतोरुपाधौपकारकभावात् सर्वात्मनो-
 पाधिद्वारेणाप्युपाधिमतः प्रतिपत्तेः शब्दादेरेकफलत्वम्, उपकार्योपकारकप्रतीत्योरन्योन्याविनाभाव-
 रथाभावात् तद्भावे वा कथञ्चित् सर्वस्यापि परस्परमुपकार्योपकारकभावाद् एकपदार्थप्रतिपत्तौ तदा-
 १५ धारादिभावेनोपकारकभूतस्य भूतलादेस्तत्कार्यभूतसन्तानान्तरयतिष्ठानस्य वा ग्रहणम्, ततोऽपि
 तदुपकारिणः तत्सादृश्यपरस्य तदुपकारिण इति पारम्पर्येण सकलपदार्थशेषात् सर्वैः सर्वदर्शी
 स्यात् । अथ सम्यग्धयादिनः स्यादयं दोषः—तस्य सम्यग्धिभ्यः सम्यग्धस्य व्यतिरेकेऽनयस्याप्रसङ्ग-
 इत्येकोपाधिद्वारेणाप्युपाधिमतः समस्तोपाधिसम्यग्ध्यात्मकस्यैवावगमात् सम्यग्धिनो धर्मकलाप-
 स्यादेषस्यापि ग्रहणप्रसङ्गिः, सम्यग्धिग्रहणमन्तरेण सम्यग्धप्रतिपत्तेरभावात् बहुलिङ्गप्रतिपत्तौ
 २० तत्संयोगप्रतिपत्तिवत् । सम्यग्धिष्वेकसम्यग्धानभ्युपगमवादिनामस्माकं नायं दोषः, नहि प्रारम्भो-
 पत्तौ भाव्यमन्तरेणापरः कार्यकारणभावादिकेकः सम्यग्धोऽस्माभिरभ्युपगम्यते येन समस्तावगमात्
 सर्वैः सर्वदर्शी स्यात्, असेदत् । यतो न सम्यग्धयादिनः समस्तोपाधिसम्यग्धानामुपाधिमतोऽ-
 व्यतिरेकेऽपि तदेकोपाधिसम्यग्ध्यात्मकस्यैव तस्य ज्ञानात् सम्यग्धिनोऽद्वैतस्योपाधि(धे)रपि ग्रहणम् ।
 सम्यग्धाभावादिनोऽपि यद्युपकारकप्रतिपत्तायपि नोपकार्यस्यावगतिरेकसम्यग्धाभावात् तदा कथं
 २५ हेतुधर्मानुमानेन रूपादे रसतो गतिः उपकार्यविशिष्टस्योपकारकस्याप्रतिपत्तेः? प्रतिपत्तौ कथं न
 भयन्मतेन सर्वैः सर्वविद् भवेत्? न चोपाधि-तद्गतप्रतीत्योरितरेतराभ्यर्थ्योत् तत्प्रतीत्यभावात्तुपाधि-
 तद्भावाभावात्, युगपदप्यक्षे तयोः प्रतिभासनात् । क्रमप्रतिभासेऽपि न तत्प्रतिपत्त्योरितरेतरा-
 भ्यायम्, वृत्तावयविशिष्टस्य दृष्टादृश्यक्षेण प्रतीतस्य प्रत्यासत्ताद्वादिविशेषणविशिष्टस्य तस्यैवाप-
 सायात् । शब्दप्रतिभासेऽपि गोदादाद् गोत्वमाश्रोपाधेरयमास(मात)स्य शुक्रदादाद् तदुपाधि-
 ३० विशिष्टस्य तस्यैवायमासनात् तत्प्रतीत्योरितरेतराभ्यर्थ्यम् । न च शुणग्रहणमन्तरेण गुणिनो गत्या-
 देरग्रहः तद्ग्रहे च गुणाग्रह इति चोद्यायकादाः, गोदादाद् विशेषण-विशेष्ययोर्युगपदेव प्रतिपत्तेः ।
 परस्यापि च समानोऽयं दोषः परस्परविशिष्टोपकार्योपकारकप्रत्यययोरन्योन्यापेक्षेत्यात् । अतरेदशये
 न रसदिकेककालस्य रूपादेरनुमानं स्यात् । अथोपकारकादिप्रतिपत्तेरेवेतरत्नानाविनामैवित्येवात्र

१ ननु युक्तोऽयम-भा० हा० वि० । न युक्तोऽयम-भा० बा० । २ यद्भा-भा० मा० । ३-नपत्ति इ
 ४-भा० । ४-निः चेत् भा० हा० वि० । ५ सत्त्वादे इह-भा० । सत्त्वाद्दृश-भा० बा० । ६-पाटव-
 बा० बा० । ७ तद्भा-भा० बा० । ८-प्रश्ने निश्चयानुत्पत्तिरित्युक्तः कथं बा० बा० । ९-मायानुत्पत्ति-
 रित्युक्तं भा० हा० वि० । १०-नां वा-वि० रिता । ११-फलम्-भा० बा० । १२-ममेदं अभ्युपा-भा० बा० ।
 १३-मनोपाधि-भा० बा० । १४-रकभूतला-वि० । १५-भूतं भा० हा० वि० । १६-पाम् सर्वद-भा० मा०
 रिता । १७-मनः समस्तोपाधिमतः समस्तोपाधिसम्यग्-भा० मा० । १८-रसतः बा० बा० । १९-हण दा-
 मन्तरेण-भा० मा० बा० बा० रिता । २०-मान् सर्वद-भा० बा० । २१ ना इह भा० मा० । २२-हण दा-
 बा० बा० । २३-माना इ-भा० बा० । २४-कार्यविशिष्ट भा० । २५-प्राप्त्यती-हा० वि० । २६-तद्भावे
 यु-भा० बा० । २७-मानस्य भा० बा० । २८ वा भा० बा० भा० । २९ तद्ग्रहे भा० मा० रिता ।
 ३०-शुल्लभ-भा० बा० रिता । ३१-क्षान्दानेऽभ्युपगमवादनपक्षे इहा भा० बा० । ३२-परेरेक-भा० बा०
 ३३-भावस्या-भा० । ३४-स्वाद्य दोष भा० बा० भा० । स्यात्त चादोष-भा० बा० ।

दोषद्वयसङ्गात् । नन्वेवं परस्परविशिष्टत्वाविशेषेऽपि यदि कार्यबुद्धिः कारणतुल्यनपेक्षा कारण-
बुद्धिरप्यनतपुद्गलनपेक्षेति न ह्यादेः समानकारकव्यापगतिः स्यात् । तपि योपकारकस्यादर्श
नोपकारकस्यैतद्विशिष्टत्वात् तद्वत्तु योपकारकस्यैतद्विशिष्टत्वेनादर्शितिरिति परस्वापीदं योषं
परमानम् ।

अथ स्विकल्पप्रत्यक्षधारिणां व्याख्यं दोषः उपाधिनिमित्तस्थोत्तमिमतो निश्चयादुपाधि-तद्वतोऽप्य
परस्परतत्त्वपेक्षतायात् । निर्विकल्पकप्रत्यक्षधारिणां तु सर्वोपाधिनिमित्तस्थनिर्देशावच्छेदकतामाशङ्क्य-
यिना तदुपमेयानुसृत्य ता निर्विकल्पकाप्यक्षेपान्यनिर्देशस्त्वलक्षणप्रवृत्त्याभ्युपगमाभावात् दोषः, शङ्क-
हेतुः । एकलोपाधिप्रत्यक्षलक्षणप्रादिषो निर्विकल्पकस्याभावात्प्रतिषादनात् पुनरपि प्रतिषेदविषय-
भावात्त्याह । तद्वदेवं भिन्ननिमित्तयोरेकविषयत्वाविरोधात् कथं न कश्चित् सामानाधिकरण्याद्व्यवृत्तात् ?

विशेषणविशेष्यमात्रयोऽपि बाह्यपरनुसन्नाधित एव । न च विशेषण-विशेष्ययोः परस्परकार-
कभूतत्वेनाऽसमानकालयोस्तेज्जायानुपपत्तेस्तथाभूतविकल्पाधय एवार्थं व्यवहार इति घनव्यू,
उपकार्योपकारयोः वितानुपपत्तोरिव समानकालत्वाविरोधान् वैकल्यानित्यपक्षस्य च निविकल्यान्
'निषेक्यमात्राया' ।

लिट्-भट्टनादियोगोऽप्यनन्तधर्मात्मकत्वात्पञ्चधाधित एव । न च कान्त 'नटमादी लट्' इति
 स्त्री पुं-नपुंसकोऽर्थे इभाषयमे विरुद्धम् विरुद्धधर्माभ्यास्तस्य भेदप्रतिपादकत्वेन त्रिविध्यमात्रं शब्द-
 स्तधर्माभ्यासितस्य च धरतुनः प्रतिपादितमात्रम् । न च कानादेय शब्दादेर्भेदकारित्वस्यैवैक्यता
 भासतामप्यङ्गः, प्रतिनियमोपाधिविनिर्दिष्टपरमुप्रतिभासस्य प्रतिनिधत्तयोऽनामविशेषविभिन्नस्य
 स्थापितत्वात् । 'गोत्रादिपितृत्वात्मानन्दियोगोः स्त्रीनाद्याः, न च सामायेन्द्रराशि स्तमायादी
 पिघन्ते, अथ च जातिभेदः सामान्यमिति नेत्यसि स्त्री पुं-नपुंसकान्तिद्वयस्यैवैक्यताहप्यविना इभा-
 षा' इत्येव दोषोऽनेकधर्मात्मकत्वस्यनुपगमादिनो नैव ज्ञानं प्रत्यागर्हयति, गोत्रादेरपि सिद्धस्य शब्द-
 पादयत्तात् एवमुनि सर्वैक्यज्ञानभ्युपगममात्रं येन तेऽप्यप्यसामान्यभूतलिङ्गत्रयसमर्थेण जानादि
 शब्दप्रवृत्तिर्न स्यात् । अत एव दारादिपदेषु पद्व्यवहृता यन्-रोक्तादिषु धे-च-वृत्तादिभिरपि,
 यथानियमनन्तधर्माभ्यासिते धरतुनि कल्पविद्यमानं देनविच्छादेन प्रतिपादनादिगोचरम् ।

[प्राणादरमणस्य निरगमम्]

सामान्यविशेषात्मकवस्तुना दण्डनिष्ठविषयान्ते यः देशात्जातिपक्षे यद् दण्डम् 'यद् दण्डं तद् देशे १५
प्रतिभाति तन् तस्य विषयः' इत्यादिप्रयोगस्यसाधुत्वेन प्रकाशयमानानुगतात्तादृशित्वम्-अथ न
प्रतिभाति निर्विकल्पक-वयिकदण्डकाप्यसाधुनिष्ठप्रत्ययस्यैषु वज्रिदपि दिशान्ते वज्रपेन वर्णा-
हृत्यसत्ताकादहत्या दाहपीकाद्यर्थविषयसमर्था आतिः, प्रतिभासमानादप्यनपेक्षितवार्तात्तत्त्वं न दण्ड-
विशेषः लक्षितलक्षणयाऽपि जाति-स्वभावयोः सम्बन्धभावात्, आदेशेऽपि तस्य प्रत्ययसिद्धादपि
पशुमांसयोः न वर्णाः प्रवृत्तिः' इत्यादि सद्यः प्रतिक्षिप्तम् अनभ्युपगमादेव । अति आदि-सूत्रम् १०
वाक्यभेदेऽभ्युपगम्यते धनं प्रत्यक्षे दाहदे वा जाति-स्वभावयोः स्वयन्तद्विभाजोऽप्यस्यसामान्यता
मात्रं सम्बन्धप्रतिपत्तिः स्यात्—

“द्विष्टासादृश्यानिवृत्तिर्नैव रूपप्रवेदनात्” ।

व्यापात्— दिव्य सामान्यविशेषात्मकं दत्तुं तत्प्राप्तं प्रतिपत्तिं प्रतिपत्तिं दे दत्तं प्रथमोदयं दत्तं

[illegible]

वेन जाति-व्यस्त्योः सामग्रीमेदात् प्रत्यक्षादियुजो प्रतिभासनाद् वैशद्याऽपैशद्यायभासमेदुल्ल' इति प्रतिपादितम् । 'क्रमेण योगपधेन वा मानन्त्याद् व्यक्तीनां प्रत्यक्षेऽप्रतिभासनात् तासां जाता तेन सम्बन्धवेदनम्' इत्यादिकमप्यसाकमदूषणं यथाप्रदर्शितव्यम्युपगमयादिनां न प्रतिस्माधानमर्थेति ।

शब्दार्थयोस्तु साक्षात् तदुत्पत्ति-तादात्म्यलक्षणसम्बन्धमन्तरेणापि सम्बन्धः परेणानुप-
५ गन्तव्यः अन्यथा 'यत् सत् तत् सर्वं सन्निकम्, अक्षयिके क्रम-योगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधान्, संशय शब्द' इति, 'यत् किञ्चित् सत् तत् सर्वमक्षयिकम्, क्षयिकेऽर्थक्रियायुपलब्धेः, संशय इति' इति साधनप्राप्तयोः स्वपरामिप्रतार्थमूचकयोः स्वलक्षणासंस्पर्शान्येन भेदाभावाद् साधन-
तदभाससम्बन्धस्यानुपपत्तिप्रसक्तिः । अथान्यतरसाधनप्राप्तयस्य पारम्पर्येण स्वात्मप्रतिपत्तिर-
व्याद् निमित्तस्तरनिष्ठमपि पाच्य-पाचकयोः सम्बन्धान्तरं हेतुफलभावविलक्षणं सामर्थ्यमर्थं
१० परेणाभ्युपगम्यते भवति । न च शब्दस्य कचिद् व्यभिचारदर्शनात् सैवैकाऽन्याभासादप्रामाण्यकृतता मुक्तिमती, प्रत्यक्षाभ्यापि तथाभावप्रसक्तेः । अपि च, अन्यविशयाभ्यामप्यशब्ददर्शनाद् विनाश-
यामपि कचिद् व्यभिचारान् सार्वत्रिकानाभ्यासात् कैयं नियशाविशेषतयुक्तं अपि ते श्रुः । अथ

"सुनिवेचितं कार्यं कारणं न व्यभिचरति" [ ]

इति व्यापार विरतामूचकं शब्दविशेषाणां न निरूप्यते तर्हि येनैव प्रतिपद्येन शब्दविशेषो
१५ विनाशविशेषव्यवहार एवार्थविशेषप्रतिपादकोऽस्तीति नाभ्युपगम्यते । अथ एतामिधित्तार्थ-
प्रतिपादनसमिपकत्वाद्यर्थपरि प्रापशोऽभिधानवृत्तिदर्शनाद् निधिनामित्तार्थान् पुष्पानां
तिरिक्तानां दूरा वृत्तिमिमांसेऽपि तेषां प्रामाण्यं नाभ्युपगम्यते इति न तदवयवेन बाह्येऽप्येव
प्रामाण्यमपि, भेदेयमप्रामाण्ये सार्वत्रिकारोपेऽप्यप्रसक्तिः । तथाहि—यैज्जातीयान् कचिन्
व्यभिचरन्तानामुपे हर्षं तादात्म्येन सार्वत्रा सार्वत्र तथाभूतमेव भवतीति निमित्तप्रापेयपि पराये
२० विरतो भवेत्यवये, तादात्म्यिणामपीनोऽनन्तप्राप्त्युपायदर्शनेऽप्येकदा प्रपारिप्रमत्तैनापि तत्र
सर्वप्रमाणं कथं कार्यहेताव्यवस्थितिसंनिधिविषयमं प्रामाण्यं परेणाभ्युपगम्यते मुक्तम् । तथा, यद्यपि
वृत्तं दूरात्तत्र भूत्वा भेदोत्पन्नमन्यथापि कचिन् कदाचित्तत्तामनयाऽव्याघ्रया दर्शनात् विनाश
दूरात्तत्रावये विरतीति कार्यं प्रेक्षापूर्वकारिणो निजगुणं वेतो भवेत् । यतो 'हेता न ह्यान् विनाश
य' इत्येव कचिद् विरोध इति 'प्राप्तोऽयम् विनाशात्मानम्' इति स्वभावहेतोर्गण्यव्यभिचारविनाश
२५ प्रामाण्यमूचकः कदा विरतीति । अथ हेतामन्य माताभावेऽपि भवतो मातृव्य निवृत्तायना
दभेदोत्पन्नमन्यथा प्रामाण्यम् मातृव्यमात्रं, कार्येणापि कारणताये भवता कार्येणाभावायना
दुत्पन्नमन्यथाऽप्यपि कार्यव्यवस्थानं प्रामाण्यं विनाश इत्यनुमानस्य प्रामाण्यम् । भेदेऽपि पादस्य पादस्य
३० नैव भेदमन्ये विरतीत्यन्यथापि मातृव्यमन्ये भोक्तृत्वमात्रे भवन्तुत्तारविमुक्तयो व्यवस्था
वददा ये कार्यव्यवस्थे मरुदुपगमदन्त तादात्म्यो विरतीति सम्बन्धनिमित्तं प्रामाण्यं कार्यं प्रतिपद्यते ।

३० अथान्यतरसाधनप्राप्तयस्य पारम्पर्येण स्वात्मप्रतिपत्तिरव्याद् निमित्तस्तरनिष्ठमपि पाच्य-पाचकयोः सम्बन्धान्तरं हेतुफलभावविलक्षणं सामर्थ्यमर्थं परेणाभ्युपगम्यते भवति । न च शब्दस्य कचिद् व्यभिचारदर्शनात् सैवैकाऽन्याभासादप्रामाण्यकृतता मुक्तिमती, प्रत्यक्षाभ्यापि तथाभावप्रसक्तेः । अपि च, अन्यविशयाभ्यामप्यशब्ददर्शनाद् विनाशयामपि कचिद् व्यभिचारान् सार्वत्रिकानाभ्यासात् कैयं नियशाविशेषतयुक्तं अपि ते श्रुः । अथ

१-यान्तराभा-
२-यान्तराभा-
३-यान्तराभा-
४-यान्तराभा-
५-यान्तराभा-
६-यान्तराभा-
७-यान्तराभा-
८-यान्तराभा-
९-यान्तराभा-
१०-यान्तराभा-
११-यान्तराभा-
१२-यान्तराभा-
१३-यान्तराभा-
१४-यान्तराभा-
१५-यान्तराभा-
१६-यान्तराभा-
१७-यान्तराभा-
१८-यान्तराभा-
१९-यान्तराभा-
२०-यान्तराभा-
२१-यान्तराभा-
२२-यान्तराभा-
२३-यान्तराभा-
२४-यान्तराभा-
२५-यान्तराभा-
२६-यान्तराभा-
२७-यान्तराभा-
२८-यान्तराभा-
२९-यान्तराभा-
३०-यान्तराभा-

वेऽपि प्रत्यक्षादिना प्रतिपत्तुमशक्तेः प्रामाण्यसिद्धेः । नापि स्वसंवेदेनमात्रात्, तस्यापि प्राद्य-प्राद्य-
 काकारत्वात् यथातत्त्वमभ्युपगम्यमानानुभूयमानत्वेन स्वतः पञ्चाप्यपस्थितत्वात् कुतस्तत्त्वव्यवस्था-
 पत्र्यम् । अथ प्रतिभासोपमत्वे सर्वभाषानामिति न किञ्चित् तस्यमिति न कुतश्चित् तद्व्यवस्था-
 ऽस्माभिरभ्युपगम्यते येन तद्व्यवस्थादृश्यं दूषणं युक्तं भवेत्, अतश्चनोतत् । शून्यताया निषेधमा-
 गत्यात् । तस्मान् प्रमाणव्यवहारिणा यदि प्रत्यक्षादिकं प्रमाणमभ्युपगम्यते तदा शब्दोऽपि यद्विरथं ५
 प्रमाणतयाऽभ्युपगन्तव्यं, प्रामाण्यनिवन्धनस्य सामान्यविशेषात्प्रत्यक्षव्यापारप्रतिबन्धस्य परस्परया
 तत्रापि सद्भाषात् तत्रैव च द्वाप्याप्त्युपादेरिष्य नियमेन प्रतिपत्ति-प्रवृत्ति-प्राप्तिलक्षणव्यवहारदर्शनात्
 गुणदोषयोधोमयत्वापि समानत्वात् । न चास्माभिर्मामांसैरिष्यापीदृशेयः शब्दार्थयोः सम्बन्धोऽभ्यु-
 पगम्यते येन 'विकल्पनिर्मितस्य तस्य नृत्तादिक्रियादेरिष्य कथमपीदृशेयत्वं स्यात् । स्वतः एव शब्द-
 स्यार्थप्रतिपादनयोग्यतायां सद्भाषादर्शिनोऽपि साधार्पप्रतिपत्तिश्च स्यात् ततोऽनर्थकः सद्भाषा, १०
 स्यामादिकसंस्मरणमिष्यञ्चकृत्योपयोगकृत्यनायां च सद्भाषास्य यथेष्टं शब्दानामर्थेषु सद्भाषा न
 स्यात्, न तद्विषयञ्चकृत्यमिष्यनियमेनाभिष्यञ्चकृत्योपलब्धिं जनयति प्रदीपादिषि घटस्य, शब्दाभि-
 व्यक्तिसाधुर्नयत् सम्बन्धमिष्यक्तिसाधुर्नयमपि प्रसज्येत, ततश्च सद्भाषात् सम्बन्धमिष्यक्तिप्रति-
 नियमार्थायात् तद्विषयितार्थप्रतिपत्तिनियमस्याप्यभावा इति सर्वसाधुवाचकात् सर्वस्यार्थस्य प्रति-
 पत्तिः सद्भाषा प्रसज्येत, ततः सद्भाषाकरणं विषयितार्थप्रतिपत्त्यर्थं न भवेत्, न ऐकान्तनित्येषु शब्देषु १५
 तत्सम्बन्धे वा तात्पर्यादिव्यापारः सद्भाषा वा कदाचिद्विषयञ्चकः कदाचिन्न इति युक्तमुपपद्यमानं,
 तदर्थस्यापि सामान्यस्य नित्यत्वे तस्यस्यः प्रसङ्गः, तत् पुनः सामान्यं व्यक्त्या क्वचित् कदाचिद्
 व्यज्यते न वेति व्यक्ताव्यक्तत्वमार्थमिष्यं नित्यत्वेकान्तमतिपर्यन्ते, सामान्यानां च सर्वगतत्वे
 शब्दतत्सम्बन्धवद्विषयिष्यक्तिसाधुर्नयमान्गम्यते, इदमस्यां व्यक्ती यन्ते नेतरस्याम् इति विशेषाभावात्
 कुतः समवायिनियमः स्यात्, संस्थानादिष्यतिरिक्तं सामान्यं क्वचिद्व्यनुपलब्धमानं कथं शब्द- २०
 सद्भाषाविययो भवेत् येन तत् तच्छब्दाभिषेयं स्यात्' इत्यादिकमपि दूषणमसम्भवात्तुपाति स्यात् । न
 च समानासमानपरिणामात्मकव्यक्तीनामान्नित्यात् तिर्यङ्सामान्यस्य वैकल्यं सर्वव्यक्तिव्यापिनो

कीनां प्रत्यक्षेणैव प्रदीपस्यः परेण, अनुमानेन प्रहणेऽनवस्थेनरेतराद्यवदाप्रसङ्गात् । न च द्वाभे-
 दप्रभाषिता विकल्पेन तत्सामर्थ्यवलोद्भातेन स्वव्यापारोत्प्रेक्षितव्यतिरेककारेण द्वाभेदव्यापारानुसारिणा
 लौकिकानां प्रत्यक्षमिमानविपर्ययेन स्वितेन प्रतिपत्त्यप्रहणादेर्दोषपक्षेऽनुमानप्रवृत्तिर्भविष्यति,
 तज्जनकः वा दर्शनं तथाविधविकल्पे संस्थापारारोपकत्वेन विकल्परूपतामात्रं पूर्वोक्तकार्यजनकार्यः ३०
 वस्तुमानप्रवृत्तिनिमित्तम्, विकल्पस्यैव प्रामाण्यप्रसक्तः । तथाहि-प्रत्यक्षे निर्विकल्पके सत्यपि यत्रैव
 यथोक्तो विकल्पस्तत्रैव प्रवृत्त्यादिष्यव्यवहारकृतत्वेन तस्य प्रामाण्यं मान्यत्र, अनुमानविकल्पे च प्रत्य-
 क्षाभावेऽपि प्रवृत्त्यादिष्यव्यवहारविधायकत्वेन प्रामाण्यमित्यन्यथ-व्यतिरेकाभ्यां विकल्पस्यैव प्रामाण्य-
 मिति प्रत्यक्षाऽनुमानप्रमाणद्वयपादिना स्थापितमाहको विकल्पः प्रत्यक्षं प्रमाणमभ्युपगन्तव्यः । तत्र
 यथा व्यक्तीनामान्नित्येऽपि प्रत्यक्षतः प्रतिबन्धप्रतिद्विस्तथा सद्भाषाविययत्वमपि तासां तत एव ३५

- १-इनामा-भा० मा० । २-पगत्यं हा० । ३-व्यतया भा० मा० विना । ४-या निषेधमा-भा०
 मा० । ५-माष्यत्व-वि० । ६ तस्यऽनुत्पादि-भा० हा० । तस्याऽवृत्त्यादि-वि० । तस्य नित्यादि-भा०
 बा० । ७-सम्बन्धमिष्यञ्चकृत्यसम्बन्धमिष्यञ्चकृत्योप-भा० मा० । ८-माप्यात् तद्विषयितार्थप्रति-
 नियमार्थायात् तद्विषयितार्थप्रतिपत्ति-हा० वि० । ९-स्यार्थप्र-भा० मा० बा० विना । १०-सद्भा-
 ततो वा कदाचिद्वेति भा० हा० वि० । सद्भाषाततो कदाचिद्-भा० बा० । ११-यनिमित्तं नित्य-वि० ।
 १२-शब्दसम्बन्ध-भा० बा० । १३-शब्दवि-भा० मा० । १४-भूतस्थानमभ्युपगमेऽपि तयो-भा० मा०
 विना । १५-व्यपन्नं प-भा० । १६-सद्व्यवस्था-भा० मा० । १७-क्षतिर-भा० बा० । १८-रूपत्वे-
 रनु-भा० मा० । १९-व्यपारोप-भा० हा० वि० । २०-नयानुमा-भा० मा० विना । २१-वृत्तिनिमि-
 त्तकल्प-भा० बा० । २२-प्रतिबन्ध-भा० मा० बा० विना ।

वेन जाति-व्यक्त्योः सामग्रीमेदात् प्रत्यक्षादिवृद्धौ प्रतिभासनाद् वैशद्याऽवैशद्यावमासमेदस्तत्र इति प्रतिपादितम् । 'क्रमेण यौगपद्येन वा आनन्त्याद् व्यक्तीनां प्रत्यक्षेऽप्रतिभासनात् तासां जात्या तेन सम्बन्धवेदनम्' इत्यादिकमप्यस्माकमदूषणं यथाप्रदर्शितवस्त्वभ्युपगमवादिनां न प्रतिसमाधानमर्थेति ।

शब्दार्थयोस्तु साक्षात् तदुत्पत्ति-तादात्म्यलक्षणसम्बन्धमन्तरेणापि सम्बन्धः परेणाभ्युप-
५ गन्तव्यः अन्यथा 'यत् सत् तत् सर्वं क्षणिकम्, अक्षणिकं क्रम-यौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात्, संश्र शब्दः' इति, 'यत् किञ्चित् सत् तत् सर्वमक्षणिकम्, क्षणिकेऽर्थक्रियानुपलब्धेः, संश्र च्चिनिः' इति साधनवाक्ययोः स्वपराभिप्रेतार्थसूचकयोः स्वलक्षणासंस्पर्शित्वेन मेदाभावात् साधन-
तदाभासव्यवस्थानुपपत्तिप्रसक्तिः । अथान्यतरसाधनवान्यस्य पारम्पर्येण स्वलक्षणप्रतिवन्धादित-
रसाद् विशेषस्तर्ह्येतिमपि पाच्य-चाचकयोः सम्बन्धान्तरं हेतुफलभावविलक्षणं सामर्थ्यप्राप्तं
१० परेणाभ्युपगतं भवति । न च शब्दस्य क्वचिद् व्यभिचारदर्शनात् सर्वत्राऽनाभ्यासादप्रामाण्यकल्पना युक्तिमती, प्रत्यक्षस्यापि तथाभावप्रसक्तेः । अपि च, अन्यविधक्षायामन्यशब्ददर्शनौद् विवक्षा-
यामपि क्वचिद् व्यभिचारात् सर्वत्रानाभ्यासात् कथं विवक्षाविशेषसूचका अपि ते स्युः ? अथ
"सुविधेचितं कार्यं कारणं न व्यभिचरति" [ ]

इति न्यायाद् विवक्षासूचकत्वं शब्दविशेषाणां न विरुध्यते तर्हि येनैव प्रतिपन्नेन शब्दविशेषो
१५ विवक्षाविशेषसूचकस्तत् एवार्थविशेषप्रतिपादकोऽसौ किं नाभ्युपगम्यते ? अथ स्वामिधितितार्थ-
प्रतिपादनशक्तियैक्यादन्यथापि प्रायशोऽभिधानवृत्तिदर्शनाद् विचित्रामिसन्धिवात् पुरुषाणां
विसंवादाशङ्कया वक्त्रमिमात्रेऽपि तेषां प्रामाण्यं नाभ्युपगम्यते इति न तद्व्यायेन दाहोऽप्यर्थे एषां
प्रामाण्यप्रसक्तिः, नन्वेवमप्रामाण्ये सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसक्तिः । तथाहि-येज्जातीयात् क्वचिद्
कदाचिद् यथाभूतं दृष्टं तादृशदेय सर्वदा सर्वत्र तथाभूतमेव भवतीति निरुपमिमात्रेऽप्यपि पक्षेपु
२० नियमो नोपलभ्यते, इत्यनादिसामग्रीतोऽनलप्रादुर्भावदर्शनेऽप्येकदा मण्यादिप्रभवत्वेनापि तस्य
समीक्षणात् कथं कार्यहेतावप्यव्यभिचारित्वनियन्धनं प्रामाण्यं परेणाभ्युपगन्तुं युक्तम् । तथा, यद्यपि
यदुल्लंघ्यते भू(चू)तस्योपलम्भस्तथापि क्वचित् कदाचिदुत्तात्मतयाऽप्याद्यस्य दर्शनात् शिशाया
वृक्षस्वभावमेव विभर्तीति कथं प्रेक्षापूर्वकारिणो निःशङ्कं चेतो भवेत् ? यतो 'लैता च स्यात् शिशाया
च' नैषात्र कश्चिद् विरोध इति 'वृक्षोऽयम् शिशायात्वात्' इति स्वभावहेतोरेवमप्यभिचारनियन्धन-
२५ प्रामाण्याभ्युपगमः परस्व विधीयते । अथ संभावस्य भावाभावेऽपि भवतो भावस्य निःस्वभावात्-
पक्षेरेवमभिचारलक्षणं प्रामाण्यम् तादात्म्यात्, कार्यस्यापि कारणभावे भवतः कार्यत्याभावापत्तेस्त-
दुत्पत्तिस्वर्कपाठ्यमिचारनियन्धनं प्रामाण्यं विधत् इत्यनुमानस्य प्रामाण्यम् । नन्वेवं यादृशं यादृश-
भूतं स्वस्तन्ताने विपक्षज्ञानमुत्पन्नं तादृशभूतमेव धोतुसन्ताने ज्ञानमुत्पादयितुं कामो भवन्मुपात्-
यन् परीर्य याऽनुमानं तदभ्युपगच्छन् शब्दानां यद्विषये सम्बन्धनिमित्तं प्रामाण्यं कथं प्रतिक्षिपेत् ?

३० अथानुमानस्यापि प्रामाण्यमप्यभिचारप्रतिपत्तिरप्य नाभ्युपगम्यते कुतस्तर्हि तत्पक्षव्याख्या ?
न प्रत्यक्षात्, तथापि स्तार्थाव्यभिचारित्वस्य प्रामाण्यनियन्धनस्यासम्भवात् भयदमिमात्रेण आगम-

१-सनाद् वैशद्यावमासमेदस्त-भा० मा० विना । २-५० २१४ पं० १० । १-धानमरता-
वा० वा० । ४-सर्वथा ना-शा० हा० वि० । सर्वदा ना-वा० वा० । ५-ना तत् वि-वा० वा० । ६-कथं
विपक्षविपक्षविशेषोपलब्धका-वा० वा० । ७-यापि यातमनोमिधान-वा० वा० । ८-न च इत्यनेन
वा० वा० । ९-प्र० ५० पं० १३ । १०-"न चेवंचादिनः द्विद्विदुमानं नाम, निरभिप्रायणीनामपि बहुत कार्यमभावा-
निरमोपलम्भम्, यदि कादादिकमप्यभिचितं क्वचिदुपलब्धस्य तदभावे प्रायशोऽनुपलब्धस्य साधारणतयाऽप्ये-
वंभवत् । 'अस्मादीये वन मवेदिनमन्वानीयात् तादृश' इति कुलमभिव्यक्त्याऽपि धूम-धूमकेत्यादीनामपि व्याप-मन्व-
मन्वः क्वचिद् निमित्तम् । 'इष्ट, विपक्षत्याग' इति एतादृशदेवि क्वचिदेव दर्शनात् प्रेक्षायां द्विद्वि नि पाठं येन
मन्वः ?"-(अष्टम्यां) अष्टम्यां ५० ७३ पं० १६-५० ७३ पं० २ । नन्वेवं प्रामा-वि० । नन्वेवं प्रामा-भा०
६० वा० वा० । ११-यथा ज्ञाती वि० । १२-चात्रियं नि-भा० । १३-हुल्ल-भा० । १४-शरीरं भू-
वि० । १५-शरीरं भू-रा० । १६-यां निदा-भा० मा० वा० वा० । १७-यत्ता द स्या-भा० मा० वा० वा० ।
१८- । १९-स्वभावाभावेऽपि वा० । स्वभावेऽपि वि० । २०-रुपां दृष्ट-हा० वि० । २१-रुपां दृष्ट-भा० ।
२२-नन्वेवं यादृशं स्व-भा० । नन्वेवं यादृशं यादृशभूतम्-वि० । २३-यार्थं या-भा० मा० वा० ।
२४-यादृश-भा० वा० वा० वा० वि० । २५-यार्थं व्य-वा० वा० मा० वि० ।

प्राग-प्राद-
 तत्पञ्चम्या-
 तद्वचन्या-
 इत्याभिरनुपगम्यते येन तद्वचन्यालक्षणं दृष्टं युक्तं भवेत्, अगम्यतेतत् । शून्यार्था निषेत्तमा-
 गम्यात् । तस्मात् प्रमाणव्यवहारिणा यदि प्रत्यक्षादिकं प्रमाणमनुपगम्यते तदा शब्दोऽपि बहिरर्थे
 प्रमाणतयाऽभ्युपगन्तव्यः, प्रामाण्यनिवन्धनस्य सामान्यनिर्देशात्मकसामर्थप्रतिपन्नस्य परस्परया
 तत्रापि सत्तायात् तत्रैव च शब्दाद्यनुपादेरपि नियमेन प्रतिपत्ति-प्रवृत्ति-प्राप्तिश्लक्षणावधारदोनात्
 शुण्दोऽप्यर्थोऽभ्युपगम्यापि समानतयात् । न चास्माभिर्मामांनकैरिवाणीरूपेण शब्दार्थयोः सम्बन्धोऽभ्यु-
 पगम्यते येन विवक्षितमिति तस्य नूत्यादिक्रियादेरपि कथमपीरूपेण स्यात् । एत एव शब्द-
 स्यार्थप्रतिपादनयोग्यतायां सद्देताद्विभोऽपि शब्दार्थप्रतिपत्तिश्च स्यात् ततोऽनर्थकः सद्देता, १०
 स्वाभाषिकसम्बन्धाभिप्यङ्कतपोपयोगवत्त्वनायां च सद्देतस्य यद्येवं शब्दानामर्थेषु सद्देतो न
 जनयति प्रदीपादिरपि घटस्य, शब्दाभि-
 ततश्च सद्देतात् सम्बन्धाभिप्यङ्कितप्रति-
 त्वस्यैवावकाशं सर्वस्यार्थस्य प्रति-

[illegible]

यथोक्तो विकल्पस्तत्रैव प्रवृत्त्यादिव्यवहारकतृत्वेन तस्य प्रामाण्यं नान्यत्र, अनुमानविकल्पे च प्रत्यक्षमाद्येऽपि प्रवृत्त्यादिव्यवहारविधायकत्वेन प्रामाण्यमित्यन्यथ-व्यतिरेकाभ्यां विकल्पस्यैव प्रामाण्य-मिति प्रत्यक्षाऽनुमानप्रमाणप्रत्ययादिना व्याप्तिप्राप्तौ विकल्पाः प्रत्यक्षं प्रमाणमभ्युपगम्यताम् । तत्र यथा व्यक्तीनामानन्देऽपि प्रत्यक्षतः प्रतिबन्धतिष्ठिस्तथा सदेतद्विषयत्वमपि तासां तत एव ३५

१-द्वन्मा-मां० मां० । २-परायं हा० । ३-म्यतया मां० मां० विना । ४-या निषेधमा-मां० मां० । ५-माषप्य-वि० । ६ तस्यऽनुत्यादि-भा० हा० । तस्याऽनुत्यादि-वि० । तस्य नित्यादि-भा० बा० । ७-सम्बन्धाभिष्यञ्च-सम्बन्धाभिष्यञ्च-तोष-मां० मां० । ८-मायात् तद्विषयितार्थमति-नियमाभावात् तद्विषयितार्थमतिपक्षि-हा० वि० । ९-स्यार्थम-मां० मां० बा० विना । १०-सङ्के-ततो या कदाचिद्वि-भा० हा० वि० । सङ्केततो कदाचिद्वि-भा० बा० । ११-यनिमित्तं नित्य-वि० । १२-द्रष्टव्यम्य-भा० बा० । १३-द्रष्टवि-मां० मां० । १४-भूतस्थानभ्युपगमेऽपि तयो-मां० बां० विना । १५-व्यपन्नं ए-भा० । १६-सम्बन्धाभि-मां० मां० । १७-क्षतिर-भा० बा० । १८-क्षयत्ते-रनु-मां० मां० । १९-क्षयपराय-भा० हा० वि० । २०-स्थानुमा-मां० मां० विना । २१-क्षयत्ते-सकृद्वि-भा० बा० । २२-प्रतिसम्बन्ध-मां० मां० बा० विना ।

पञ्चानन्दस्य तत्र सामान्यप्रतिपत्तेः । न च 'यदि दादेनैवासात्तर्थाः स्वरूपेण प्रतिपाद्यन्ते तदासां सार्वथा
मतिर्पञ्चपात् प्रवृत्तिर्न स्यात्' इति युक्तम् । प्रत्यक्षेऽप्यस्य दृष्टव्यस्य सामान्यत्वात् । तथाहि-जगत्प्र-
त्यक्षेण यदि भीलादिः शरीरमना प्रतिपद्यः किमर्थं तत्र प्रवर्तते ? तथापि प्रवृत्तौ प्रवृत्तेरनिरति-
प्रवर्तते । 'अथाप्रतिपक्षं विच्छिद् क्वमस्ति यदर्थं प्रवृत्तिः' इत्यादिकमपि प्रत्यक्षेऽपि सामान्यम् ।
तथापि हि दादयन् एषं वक्तुम्-यदर्थं क्रियायै प्रत्यक्षेण प्रतिपद्येऽपि भीलादिके प्रवर्तते तदा तदेवार्थः
सर्वप्रक्रियासमाप्ता न प्रत्यक्षप्रतिभातं नीलादिकम् तत्सर्वप्रक्रियासमर्थरहितत्वात् । अथ तदपि
नीलादिकमर्थक्रियासमं तप्यपि तदर्थक्रियार्थी तदादानाय प्रवर्तते, ननु दादप्रतिभासेऽप्येतत्

१०

तथाहि-यदि तत्रापि नीलाद्याकारः पीताद्याकारतया श्रुयते चित्रपत्ररूपानेन तदा पीताद्याकार-
प्रयासो न नीलाद्याकारः, अथ नीलाद्याकारतया पीताद्याकारो श्रुयते तदा नीलाद्याकार प्रयासो
कुतश्चिन् एकाः ? तथा, तत्प्रतिभासेऽपि ज्ञाने नीलाद्याभासो यदि पीताद्याभासतया संवेद्यते तदा
पीताद्याभासमेव तद् ज्ञानं न नीलाद्याभासमित्यादिकल्पनया ॥ चित्रप्रतिभासेर्मेकं ज्ञानम् । तथा, १५
(१) कल्प च ज्ञानपरमा-
अधानेकनीलपरमा-
प्रमतिभासादेकं यदि-
संवेदेने एकस्यापिरो-
दनेन भविष्यतीत्येक-२०

स्यापभासिना दर्शनदादप्रतिपक्षस्यार्थस्यैकत्वं । 'मित्रविज्ञानप्रतिभासिनोर्न विशेषणविशेष्यभावः एकविज्ञानप्रतिभासिनोरपि युगपत् स्वातन्त्र्येण
द्वयोः प्रतिभासनात् घट-पटपोरिय भासो युक्तः । तदुपपन्नं प्रतिभासने विशेष्यरूपता विशेषणरूपता
या वैयर्थ्या, द्वयोः प्रतिभासनाभावात् न विशेषणविशेष्यभावः क्वचिदपि ज्ञाने प्रतिभाति' इति तदपि
निरस्तम् । अनेकनीलपरमाणुप्रतिभासज्ञाने तत्सर्वसंवेदेने योऽप्य सामान्यत्वात् । न च नीलपरमाणूनां २५
तत्प्रतिभासपरमाणूनां वा परस्परविधिकानां प्रत्यक्षे स्वसंवेदेने च प्रतिभास इति नाप्य बोधः, तत्र
परमाणुवारिमाण्डस्यादेः बहिरन्तर्भाप्रतिभासनात् स्थूलसूक्ष्मसंघटनविकल्पाय स्वायामपि बहिर-
न्तर्भा संवेदेदकाकारविनिर्भासपतः प्रतिभासनात् । परमाणुकर्णं बहिरन्तर्भा संवेदनं वा प्रत्यक्षं प्रति-
ज्ञानान् कर्णं सर्वसंवेदमात्मनो न प्रतिजानीते । दादये हि वक्तुम्-संवेदेने संवेद्यं सकलं विषयी-
करोति-देना-काल-स्वभावविग्रहेष्वपि भाषेण संवेदनस्य निष्कृतात्वात्-किन्तु कुतश्चिन्मध्यमयोः ३०
घटेनोपि कल्पानामप्यमशक्तिः यतो यथार्थसंवेद्यं प्रत्यक्षेण विषयीकृतमपि न निश्चिन्वन्तीति ।

१-समैर्न भा० भा० । १-समनेर्न बा० बा० । १ यदि दादे-भा० । १-दा तस्य भा० भा० मि० ।
४-पक्षात् बा० बा० । ५ घृ० १११ पं० १ । ६ नीलतो स-बा० बा० । ७ प्रवर्तते भा० भा० ।
८-पक्ष विच्छि-भा० भा० । ९ घृ० १११ पं० २ । १०-यामृतप्रत्या-भा० भा० मि० । ११-भावे-दे-
भा० । १२ घृ० १११ पं० ४ । १३ घृ० ११० पं० ११ । १४ कथं मिश्रिय-बा० बा० मि० । 'कथं
मिश्रियगोचरे न प्रवृत्ता' वि० सं० । १५-साये दृष्टव्यताप्यसायो दृष्टरूपतया भुनाप्यसायो
दृष्टमेव बा० बा० । १६ दृष्टमि० भा० । १७ घृ० ११५ पं० ७-१० । १८ ज्ञाने नी-भा० भा० बा०
बा० मि० । १९-समेकज्ञानं-भा० भा० मि० । २०-ज्ञानं न नीलाद्यं वेदेने-बा० बा० । २०-घ-
द्वाप्यनेक-भा० बा० । २१-पञ्चाद्येक-भा० हा० मि० । २१-दने बा० बा० । २२-साया द-बा० बा० ।
२३-णाद-भा० भा० बा० मि० । २४ ज्ञाने भ-मि० । २५-कल्पभासि-भा० भा० बा० बा० मि० ।
२६-घ तद्व-भा० भा० बा० मि० । २७ तादृषाया प्र-बा० बा० । २८-रते ला० । २९ घृ० ११४
पं० २२-२३ । ३० याऽप्य स-भा० हा० । याऽप्य स-नी० । ३१ संहत-भा० भा० । संज्ञि-
न वि-बा० बा० । ३१-बहिरन्तर्भा संवेद-भा० हा० बा० । ३२-बहिरन्तर्भा संवेद-मि० । ३३-दनसंवे-भा०
हा० । ३४-भाव प्र-भा० भा० मि० । ३५-मपि निश्चि-क- बा० ।

प्रत्यक्षयुजेस्तथाप्रतिभासामावात् सर्वज्ञत्वमयुक्तमिति चेत्, परमाणुपारिमाण्डव्यादेरप्यप्रतिभासं
 समानं संप्रदयाम् । यदपि 'कार्पनिकः शब्दार्थयोः सम्बन्धः न नियतः' इति, तदप्ययुक्तम्; प्रति-
 नियतसङ्केतानुसारिणो नियताच्छब्दात् प्रतिनियतार्थप्रतिपत्तिदर्शनात् । तेन 'न शब्दस्वरूपं नियता-
 र्थप्रतिपत्तिहेतुः, तस्य सर्वार्थान् प्रत्यविशिष्टत्वात्' इति न वक्तुं युक्तम् नियतसङ्केतसहस्रतस्य शब्दस्य
 ५ सर्वार्थान् प्रत्यविशिष्टत्वासिद्धेः । कार्यगम्यं हि वस्तुनां नियतत्वम् अन्यद् वा-यदा च नियतं तत्ता-
 र्थमुपलभ्यते तदा तस्य नियतत्वं व्यवस्थाप्यते, यदा चान्यथा तदाऽन्यथात्वमिति 'कुनः पुनरेतत्
 स्वरूपं शब्दादेः' इति पर्यययोगे 'स्वहेतुप्रतिनियमः' इत्युत्तरं न्यायविदः सर्वत्र युक्तियुक्तम् दृष्टानु-
 मितानां नियोग-प्रतिषेधानुपपत्तेः । 'प्रतिपत्तिधर्मस्तु नियमहेतुः कार्पनिक एव स्यात्' इति, एत-
 दप्ययुक्तम्; अयोधिताकारप्रतिपत्तेस्तत्त्विककार्यधर्मव्यवस्थापकत्वात्, शब्दार्थसम्बन्धप्रतिपत्तेस्त्व-
 १० बाधितप्रतिपत्तिर्हेतुं साधितमेव; बाधितत्वे वा तत्प्रतिपत्तेस्तत्प्रभवशब्दज्ञानस्याप्रामाण्यप्रसक्ति-
 विपरीतप्रतिबन्धग्राहिज्ञानप्रभवानुमानोभासेऽस्यैवम् (स्येव) । तत् सौगतदर्शनमेव ध्याग्न्यविजृम्भितम् ।
 यदपि 'शब्देभ्यः कल्पना बहिरर्थासंस्पर्शिन्यः प्रसूयन्ते, ताभ्यश्च शब्दाः' इति, तदप्यबाह्यः शब्दज-
 नितविकल्पानां बहिरर्थाऽसंस्पर्शित्वासिद्धेः इन्द्रियजज्ञानस्येव तासां तत्प्राप्तिहेतुत्वादिति प्रतिपादि-
 तत्वात् । परसन्तानयतितथाभूतविकल्पजनकत्वं तद्विकल्पादृष्टापि शब्दानां प्रत्येति, न पुनः प्रत्य-
 १५ क्षाद्युपलभ्यमानबहिरर्थाचकत्वमिति विपरीतप्रज्ञो देयानांप्रियः । न चार्थाभावेऽपि शब्दप्रतिभा-
 सस्याऽप्रच्युतेन शब्दस्य बाह्यार्थयोचकत्वम्, विकल्पेऽप्यस्य समानत्वात्—'विसदृशसङ्केतस्य भोत-
 स्तच्छब्दसङ्गावेऽपि तथाभूतविकल्पास्तत्पत्तेः शब्दभावेऽपि च कुतश्चित् कारणात् तथाभूतविकल्प-
 प्रतिभासाप्रच्युतेश्च । अथ समानसङ्केतस्य भोतस्तत्तत् समुत्पद्यत एव, शब्दभावे तु यद् विक-
 ल्पकज्ञानं तादृशभासं कारणान्तरप्रभवं न प्रच्ययते; तद् अतादृशमेवेत्यतो न व्यभिचारः । नैवेद्यं
 २० तद् बाह्यार्थाभासिशब्दे प्रतिभासेऽपि समानम्—'यो हार्थाभावेऽपि शब्दः प्रतिभासः स तत्प्रति-
 भासमानो न भवति' इत्यादेः प्राक् प्रदर्शितत्वात् । यदपि 'शब्दाद् बाह्यार्थाप्यसापिज्ञानोत्पत्त्यादि-
 तत्प्राप्ति-पर्ययज्ञानव्यवहारसङ्गावेऽपि बाह्यार्थासंस्पर्शित्वाद् विकल्पानां न सर्वोत्तमानाऽधमग्रहणद्वयोः'
 तदप्यसङ्गतम्; प्रत्यक्षवदर्थसंस्पर्शित्वेऽपि सर्वोत्तमान् अग्रहणस्य प्रतिपादितत्वात् । यदपि 'अप्रति-
 भासेऽप्यर्थस्य शब्दात् भ्रान्तेः प्रवृत्तिः,' तदप्ययुक्तम्; भ्रान्ताऽभ्रान्तप्रवृत्त्योर्पि शेषसङ्गावात्-यत्र
 २५ ह्यर्थप्रतिनिर्णयजायते प्रवृत्तौ तत्र भ्रान्तिः प्रवृत्तेर्व्यवस्थाप्यते अन्यत्र त्वभ्रान्तिरिति कस्य विज्ञानस्य
 प्रामाण्यमभ्युपगच्छता नाऽप्रतिभासेऽप्यर्थस्य प्रवृत्त्यादिव्यवहारः कदाचनोप्यभ्युपगम्यं युक्तः ।
 प्रतिबन्धस्तु तद्विलिख्यादे शब्दस्याप्यर्थप्रतिबन्धनिवन्धनः; तत्र संवादोऽस्तीति प्रत्यक्षवत् तत्र
 तस्य प्रामाण्यं युक्तम्, न च प्रतिबन्धः परपक्षे सम्भवतीति प्रतिपादयिष्यते, स्वसंवेदनमात्रं च
 परमार्थस्तत् तत्स्वरूपं निरस्तप्रतिबन्धादिपदार्थं यथा न संभवति इत्येतदपि प्रतिपादयिष्यते । शेष-
 ३० स्यत्र पूर्वपक्षग्रन्थः प्रतिपदमुच्चार्य न प्रतिविहितः ग्रन्थगौरवभयात् दिग्मात्रप्रदर्शनपरत्वाच्च प्रया-
 सस्य । इति स्थितमेतत्—'समयपरमत्यवित्थरं' इति ॥ २ ॥

१ पु० २३५ पं० ११-पु० २३६ पं० ११ । २-तार्थान्-बा० बा० विना । ३ तेन श-बा० बा० ।
 ४-तथादिति नि य वक्तुं बा० बा० । ५ पु० २३६ पं० १३ । ६ अन्यथा बा० बा० विना । ७-ति तत् कु-
 वि० । ८-सत्प्रत्याय-बा० बा० विना । ९-तार्थान् नियो-बा० बा० । १० पु० २३६ पं० १४ । ११-बाधि-
 काकार-मा० मा० । १२-रथं प्रसा-मा० मा० । १३ तत्रेता तत्र-आ० हा० वि० । तायेनाऽतत्र-मा०
 मा० । १४-ग्राह्यास-मा० मा० बा० बा० विना । १५-सत री-बा० बा० । १६ पु० २३६ पं० १० ।
 १७-नर्त्यय बा० बा० । १८ तद्विकल्पादृष्ट-बा० बा० । १९-ति य-मा० । २०-च्युते न मा० मा०
 बा० बा० । २१ विशामहेत-मा० हा० वि० । विशाब्दमहेत-बा० बा० । २२-नुपपत्तेः बा० बा० ।
 २३-कल्पना-मा० मा० । २४ नवेवद् वा (नवेनद् वा) बा० बा० । २५ शाब्दप्र-मा० मा० बा० बा०
 वि० । २६ पु० २३७ पं० १ । २७ पु० २३७ पं० ५ । २८ वृत्तेर्वि-मा० मा० बा० बा० वि० ।
 २९-नो जा-मा० मा० वि० । ३०-वृत्त एव बा० बा० मा० । ३१-मात्र-मा० मा० बा० बा० वि० ।
 ३२ प्रतिबन्धास्तु हा० वि० । प्रतिबन्धास्तु मा० मा० । प्रति विद्यास्तु बा० बा० । ३३-एवमक-वि० ।
 ३४-एवमात्रम् । हा०-मा० मा० बा० बा० । ३५ पु० १६९ पं० ८ ।

तृतीयगाथाव्याख्या ।

[द्रव्यास्तिकनयनिरूपणम्]

[१ सद्द्वैतप्रतिपादकः शुद्धद्रव्यास्तिकनयः]

अथैव कृष्टपियोऽप्यन्नेपातिनो योगित्वा(ता)प्रतिपादनार्थः प्रकरणाख्यः प्रतिपादिताः
 ता च विशिष्टतमान्य-विशेषात्मकननुपायभूतार्थप्रतिपादनमन्तरेणानः प्रकरणाप्र शब्दजन इति ५
 प्रकरणाभिषेयं योगितोपायभूतमर्थम्—

निर्धयव्ययणसंग्रह-विम्वेसपत्थारमुल्लथागरणी ।

दृश्यद्विओ य पञ्चपणओ य सेसा यियप्ता मिं ॥ ३ ॥

इत्यनया गाथया निर्दिशति । अग्न्याश्च नमुदावार्थः पाननिकर्यश्च प्रतिपादितः ।

अथयथायन्तु-तरणिं स्वंगाराण्यं येन तत्र नीर्यम्-आदशाद्रम् नदाभागे वा तत्रः-नन् १०
 कर्षन्ति उत्पद्यमानायादयन्ति तस्यामाद्याम् नीर्यकामामकर्मोदयाह्वेति "दृष्ट्यायं दृष्टुं"

[ ] मीधंकराणां पथ्यमम्-आद्यागादि अर्थमनस्य तदुपदिष्टवम्-नम्य
 वदद्वाह-विशेषां द्रव्य पर्यायां वामाग्य-विशेषाद्वाह्याप्यवमिषेयं। तयोः प्रगन्तारः-ईर्ष्यादिने देन
 नम्यरादिना वदद्वाहिकेन न प्रगन्तारः-नम्य वमद-व्यवहारप्रगन्तारस्य मृदुलज्यावत्तणी अत्यवना
 प्राता वा द्रव्यास्तिकीः-कृतिमंथने द्रव्यम्-मनेति वायम्-नम्य 'अग्नि' इति मविर्भू इत्यास्तिकः। १५
 "मद शुभा" [अ० २, पा० १, सू० ४ पाणि० १५० वृ० १६० अं० १६५] इत्यत्र 'शुभा वा' इति संज्ञां
 विभागात् मीधस्यैवतकादित्यात् वा द्रव्य-आगतिकतादयोः वामाग्य, द्रव्यमेष वा १५० ईर्ष्यादि इत्यत्र
 धिकाः द्रव्ये वा स्थितौ द्रव्यस्थितः। परि वामगताम् अपनम् अया-पर्यायो विशेषः नम्यना वना वा,
 नम्यने नम्यः मीति। पर्यायनम्यः ईर्ष्य छान्दोग्येन्द्रमयात् 'पर्यायागतिकः' इति वनस्य 'पर्यायनम्य' इत्युत्तमं

[illegible]

प्रत्यक्षगुहेस्तथाप्रतिभासामावात् सर्वमत्वमयुक्तमिति चेत्, परमाणुपारिमाण्डल्यादेरप्यप्रतिभासनं समानं संप्रश्यामः । यदपि 'काल्पनिकः शब्दार्थयोः सम्बन्धः न नियतः' इति, तदप्ययुक्तम् । प्रतिनियतसङ्केतानुसारिणो नियताच्छब्दात् प्रतिनियतार्थप्रतिपत्तिदर्शनात् । तेन 'न शब्दस्वरूपं नियतार्थप्रतिपत्तिहेतुः, तस्य सर्वार्थान् प्रत्यविशिष्टत्वात्' इति न वक्तुं युक्तम् । नियतसङ्केतसहकृतस्य शब्दस्य सर्वार्थान् प्रत्यविशिष्टत्वासिद्धेः । कार्यगम्यं हि धस्तूनां नियतत्वम् अन्यद् वा-यदा च नियतं तत्कार्यमुपलभ्यते तदा तस्य नियतत्वं व्यवस्थाप्यते, यदा चान्यथा तदाऽन्यथात्वमिति 'कुनः पुनरेतत् स्वरूपं शब्दादेः' इति पर्यनुयोगे 'स्वहेतुप्रतिनियमः' इत्युत्तरं न्यायविदः सर्वत्र युक्तियुक्तम् दृष्टानुमितानां नियोग-प्रतिषेधानुपपत्तेः । 'प्रतिपत्तिधर्मस्तु नियमहेतुः काल्पनिक एव स्यात्' इति, एतदप्ययुक्तम् । अयोधिताकारप्रतिपत्तेस्तत्त्विककार्यधर्मव्यवस्थापकत्वात्, शब्दार्थसम्बन्धप्रतिपत्तेस्तत्त्विक-
ध्यान्यविवृज्झितम् ।

नितविकल्पानां बहिरर्थाऽसंस्पृशित्यासिद्धेः इन्द्रियजननेत्येव तासां तत्प्रतिहेतुत्वादिति प्रतिपादितत्वात् । परस्मान्तनयतिताभूतविकल्पजनकत्वं तद्विकल्पादृष्टवपि शब्दानां प्रत्येति, न पुनः प्रत्यक्षपलभ्यमानबहिरर्थवाचकत्वमिति विपरीतप्रबो देवानांप्रियः । न बाधार्थमावेऽपि शब्दप्रतिभासस्याऽप्रच्युतेन शब्दस्य बाधार्थवाचकत्वम्, विकल्पेऽप्यस्य समानत्वात्—'यिसदृशसङ्केतस्य धोतुस्तच्छब्दसङ्गावेऽपि तथाभूतविकल्पानुत्पत्तेः शब्दाभावेऽपि च कुतश्चित् कारणात् तथाभूतविकल्पप्रतिभासाप्रच्युतेद्य । अथ समानसङ्केतस्य धोतुस्तत्तत् समुत्पद्यत एव, शब्दाभावे तु यद् विकल्पकज्ञानं तादृगवभासं कारणान्तरप्रभवं न प्रच्यवते; तद् अतादृशमेवेत्यतो न व्यभिचारः । नन्वेवं २० तद् बाधार्थमासिद्धान्दे प्रतिभासेऽपि समानम्—'यो बाधार्थमावेऽपि शब्दः प्रतिभासः स तत्प्रतिभासमानो न भवति' इत्यादेः प्राक् प्रदर्शितत्वात् । यदपि 'शब्दाद् बाधार्थाप्यधसायिज्ञानोत्पत्त्यादितत्प्रति-पर्यवसानव्यवहारसङ्गावेऽपि बाधार्थासंस्पृशित्याद् विकल्पानां न सर्वोत्तमानाऽर्थग्रहणद्वयः' तदप्यसङ्गतम् । प्रत्यक्षवदर्थसंस्पृशित्वेऽपि सर्वोत्तमानां अग्रहणस्य प्रतिपादितत्वात् । यदपि 'अप्रतिभासेऽप्यर्थस्य शब्दात् भ्रान्तेः प्रवृत्तिः' तदप्ययुक्तम् । भ्रान्ताऽभ्रान्तप्रवृत्त्यर्थोपसङ्गात्वात्-यत्र २५ धर्मभासिनोपजायते प्रवृत्तौ तत्र भ्रान्तिः प्रवृत्तेर्यवस्थाप्यते अन्यत्र त्वभ्रान्तिरिति कस्य विज्ञानस्य प्रामाण्यमनुपगच्छता नाऽप्रतिभासेऽप्यर्थस्य प्रवृत्तादिव्यवहारः कदाचनोपभ्युपगन्तुं युक्तः । प्रतिपन्धस्तु तद्विसंवादे शब्दस्याप्यर्थप्रतिपन्धनिबन्धनः; तत्र संवादेऽस्तीति प्रत्यक्षवत् तत्र तस्य प्रामाण्यं युक्तम्, न च प्रतिपन्धः परपक्षे सम्भवतीति प्रतिपादयिष्यते, स्वसंवेदनमात्रे च परमार्थसत् तत्त्वैक्यं निरस्तप्रतिपन्धादिपदार्थं यथा न संभवति इत्येतदपि प्रतिपादयिष्यति । शेष- ३० स्वयं पूर्वपक्षग्रन्थः प्रतिपदमुद्यम्यं न प्रतिविहितः ग्रन्थगौरवमयात् दिग्मात्रप्रदर्शनपरत्वाच्च प्रयासः । इति स्थितमेतत्—'समयपरमत्ववित्थरै' इति ॥ २ ॥

१ पु० २१५ पं० २१-पु० २३६ पं० ११ । २-तार्थाग्र-भा० बा० विना । ३ तेन श-भा० बा० । ४-त्यादिति नि य वक्तुं बा० बा० । ५ पु० २३६ पं० १२ । ६ अन्यथा बा० बा० विना । ७-ति तत् कु-वि० । ८-सुतरन्याय-भा० बा० विना । ९-तार्थाग्र-नियो-भा० बा० । १० पु० २३६ पं० १४ । ११-बाधि-काकार-भा० मा० । १२-स्यं प्रसा-भा० मा० । १३ तत्रेना तत्र-भा० हा० वि० । तत्रेनाऽतत्र-भा० मा० । १४-नाभ्यास-भा० मा० बा० बा० विना । १५-स्तन सा-भा० बा० । १६ पु० २३६ पं० १० । १७-नश्येय बा० बा० । १८ तद्विकल्पादृष्टा-भा० बा० । १९-ति य-भा० । २०-च्युते न भा० मा० बा० । २१ विदसदृश-भा० हा० वि० । विदसदृश-भा० बा० । २२-नुपपत्तेः बा० बा० । २३-कल्पना-भा० मा० । २४ नन्वेवद् वा (नन्वेवद् वा) बा० बा० । २५ शब्दप्र-भा० मा० बा० बा० विना । २६ पु० २३६ पं० ११ । २७ पु० २३६ पं० १२ । २८ वृत्तेर्वि-भा० मा० बा० बा० विना । २९-नो जा-भा० मा० विना । ३०-वृत्त इय बा० बा० मा० । ३१-माभ्यु-भा० मा० बा० बा० विना । ३२ प्रतिपन्धान्तु हा० वि० । प्रतिपन्धान्तु भा० मा० । प्रति विवास्तु बा० बा० । ३३-त्यव्यक्त-वि० । ३४-पदमात्रम् । हा-भा० मा० बा० बा० । ३५ पु० १९५ पं० ८ ।

योऽन्यव्यवस्थापकत्वायोगात्? यच्चाऽनवष्टयो देशः प्रतिभाति नासौ भेदकः अतिप्रसङ्गात् । तत्र देशभेदाद् भावभेदः समस्तीति नासौ प्रत्यक्षप्राह्यः ।

नापि कालभेदात् प्रत्यक्षतो भिन्नं घटु प्रत्येतुं शक्यम् सन्निहितमात्रवृत्तित्वात् तस्य । तथाहि-यदा आद्यं दर्शनं मृत्पिण्डमुपलभते न तदा भाविनं घटम्, तदप्रतीती तदपेक्षया न स्ववि-
५ चयस्य भेदं प्रत्यक्षं प्रत्येतुं समर्थम् प्रतियोगिग्रहणमन्तरेण 'ततो भिन्नमिदम्' इत्यनवगतेः । तत्र हि दर्शने मृदः स्वरूपं प्रतिभातीति तदधिगतियुक्ता; तत्राऽप्रतिभासमानं तु भाविघटादिरूपं भविष्यतीति नात्र प्रमाणमस्ति; नापि तस्माद् 'भेदः' । अथ उत्तरकालभावि दर्शनं भिन्नं घटं मृत्पिण्डाद् दर्शयती-
त्यभ्युपगमः सोऽप्युक्तः, यतः तदपि दर्शनं पुरःस्थितार्थप्रतिभासनाच्च पूर्वदृष्टार्थग्रहणज्ञमम्, तदग्रहणे च न तस्माद् भेदमादर्शयितुं क्षमं वर्तमानार्थस्य । तस्माच्च तेनापि भेदगतिः ।

१० अथ पूर्वदृष्टार्थस्य स्मृत्या ग्रहणात् वर्तमानस्य च दर्शनेन प्रतिभासनाद् भेदाधिगतिः नहि केवलं दर्शनं भेदाऽऽवेदकं किन्तु स्मृतिसचिवम्, असदेतत्; यतः स्मृतिरपि पूर्वमनुभूतमवैति न च पूर्वं भिन्नमवगतम्, तत् कथं साऽपि प्रतियोगिनं भिन्नमादर्शयितुं क्षमा? तत्र तथाऽपि भेदा-
धिगतिः । किञ्च, स्वरूपनिमग्नत्वाच्च भौवभेदमवगन्तुं सा समर्था । तथाहि-स्वर्गमाणेन वा रूपेण स्मृतिस्तमर्थमवतरत्, हृदयमानेन वा? न तावद् हृदयमानेन रूपेणार्थमवतरति स्मृतिः तस्य तत्रा-
१५ प्रतिभासनात् । नापि स्वर्गमाणेन रूपेण तमर्थमवतरति, स्वर्गमाणस्य रूपस्य तत्राभावात्-परिस्फुटं दर्शनाकृतं हि रूपं तस्य पूर्वमधिगतम् न च तत् स्मृतौ प्रतिभाति । तत्रार्थस्वरूपग्राहिणी स्मृतिः सम्भवतीति न ततो भेदग्रहः ।

अथोत्तरदर्शने स्मृतौ वा यदि पूर्वरूपं नाभाति तदा तदप्रतिभासनमेव भेदयेदनम् । तथा चाह-

"विशिष्टरूपानुमयाप्राप्त्येतोऽपि निराक्रिया" [ ] इति,

२० एतदप्यसङ्गतम् । यतः पूर्वरूपविविक्तता प्रत्यक्षप्रतिपत्तेः स्मृतेर्वा कुतोऽवगता? तादृक् स्मृतिश्च द्वयमपि स्वार्थनिर्माणं न पूर्वरूपमधिगन्तुमीशम्, तदनवगमे च न तद्विविक्तताधिगतिः । तदप्रतिभा-
सनमपि तदप्रतीतेरपेक्षितम् । तस्मात् 'पूर्वरूपमासीत्' इति न काचित् प्रतिपत्तिः प्रतिपत्तुं क्षमा ।

अथ भावरूपमेव भेदः तदप्रतिभासे सोऽपि प्रतिपन्न एव, तदप्यसत्, यतो न भावरूपमेव भेदः, प्रतियोगिनमपेक्ष्य 'ततो भिन्नमेतत्' इति भेदव्यवस्थापनात् । यदि च स्वरूपमेव भेदस्तदाऽऽ-
२५ स्यात्मापेक्षयापि भेदः स्यात् । परापेक्षया स्वर्वरूपभेदः नात्मापेक्षयेति चेत्, न, पररूपाप्रतिपत्तौ तदपेक्षया स्वरूपभेदो न प्रतिपत्तुं शक्य इति न पूर्वोत्तरकालभेदः पदार्थसम्भवी ।

अर्थ आकारभेदाद् भेदः समानकालयोर्नील-पीतयोरेषमासमानवपुर्वास्ति, यत्रापि देश-काल-
भेदस्तत्रापि तद्रूपेण स्वरूपे भेद एवोपलभ्यते न पुनः स्वरूपभेदादपरो भेदः सम्भवति अन्यस्यान्य-
भेदेन भेदायोगात् तस्मात् स्वभावभेद एवास्ति प्रतिभासनात्, इत्यप्युक्तम् । यतः स्वरूपभेदो

३० द्रव्योद्द्रष्टव्योत्तमानवपुर्वाः किं स्वत एव प्रतिभाति, उत व्यतिरिक्तप्रतिभासापेक्षया? तत्र न तावद् 'बोधात्मा पुरस्त्वयोर्नील-पीतयोर्भेदमपगमयितुं श्रमुः' तस्यापरोक्षनीलाद्याकाव्यतिरिक्तवपुर्वा-
शुखादिव्यतिरिक्ततोद्भाप्रतिभासमानत्वेनासत्त्वात् । तथाहि-यदिनीलादिः शुखादिधानः परि-
स्फुटं द्वयमाभाति न तद्व्यतिरिक्तो बोधात्मा स्वप्नेऽप्युपलभ्यत इति कथमसापत्तिः? अथ 'अहम्' प्रत्ययेन बोधात्माऽप्यसीयते, न; तत्र शुद्धस्य बोधस्याऽप्रतिभासनात् । स तत्तु 'अहं तुती कुःसी'
३५ स्थूलः सूक्ष्मः पा' इति शुखादि शरीरं वाऽऽलम्ब्यमानः प्रगूयते न तद्व्यतिरिक्तं बोधसत्त्वम्, तत्र तद्व्ययोऽप्यसौ स्वर्गणेन वाऽप्रतिभासमानवपुर्वाद्यः कथं भावान् व्यवस्थापयितुं श्रमुः? नहि दत्ता-
विराणं कस्यचिद् व्यवस्थापकं युक्तम् । भवतु वा व्यतिरिक्तो बोधः प्रकाशमानवपुर्वाऽप्यसौ

१ प्रमेयक-टु- १० द्वि-१-१० । २ भेद अ-वा- वा- भा- मा- १- नस्य द-मा- मा- भिन्ना ।
४-दामेद-भा- ६- । दायेक- भा- मा- । भावे मे वा- वा- । ५ वा भावा-भा- ६- १० ।
-पानुमया भा-वा- वा- । ७ तोऽप्यनि-वा- वा- । ८-ता या दृक् वा- वा- । अत्र 'ता दृक्' इति
शब्दः । ९-दनधिग-भा-मा- वा- वा- । १०-दनुम वा- वा- । ११-रूपे मे-२- १० । १२-वार्धरा
वा-भा- मा- । १३ प्रमेयक-टु- १० प्र- १०- १ । १४ बोधामपु भा- ६- १० । १५-शरीरं वा-
१० । "दृष्टि-क-प्रत्यय-न-उद्भव-न-पुरःस्थित-व्यतिरिक्त-व्यवस्थापकम्" प्रमेयक-टु- १० प्र- १० । १६ तत्र
वा- ६- १० । १०-वर्तने वा- वा- १-रूपेण वा- १० । १८-सं- भवति । भवतु भा- मा- ।

स्वरूपनिर्मातृत्वात् नीलादेर्भेदस्य ग्राहको युक्तः न हि बोधकाले नीलादिकमामातीति तस्य बोधो ग्राहको भवेत् नीलादेरपि बोधं प्रति ग्राहकतापत्तेः ।

अथ बोधात्मा पुरःस्थेषु नीलादिषु प्रत्यक्षतां प्रति व्याप्रियमाण उपलभ्यत इति ग्राहकः नीलादिस्तु तद्विपर्ययाद् ग्राह्यः, तदप्यसत् । व्यापारस्य तद्व्यतिरिक्तस्यानुपलम्भेनासत्त्वात्—न हि प्रत्यक्षमात्रमानील-सुखादिकरूपोपाध्यात्मन्यो व्यापार उपलभ्यते; उपलम्भे वा तस्य तत्राप्यपरो ५ व्यापारो बोधस्याभ्युपगन्तव्यः पुनस्तत्राप्यपरो व्यापार इत्यनयस्या । अथ स्वत एवासौ व्यापार उपलभ्यते; नन्येयं तस्य स्वातन्त्र्येणोपलम्भाद् व्यापारताऽनुपपत्तिः, न हि बोधावभाससमये स्वतन्त्रतनुपलम्भमानः पदार्थबोधव्यापार इति युक्तम्, बोधस्यापि तद्व्यापारतामसङ्गात् । बोधपरतन्त्रत्वाद् व्यापारस्तद्व्यावृत्तिरिति चेत्, न। समानकातावभासिनस्तस्य धारतन्त्रायोगात् । न हि स्वरूपेण बोधकाले प्रतीयमानतनु तत् परतन्त्रं भवितुं युक्तम्, बोधस्यापि व्यापारपरतन्त्रतापत्तेः । अतिप्रप्र-१० रूपस्तु व्यापारः सुतरां न परतन्त्रः, न हि स्वविषयं तथाव्यवहारमात्रं लोके प्रसिद्धम् । तस्मादुभयव्याप्यसत् परतन्त्रम् । तत्र कस्यचिद् व्यापारः । किञ्च, अस्मादपि व्यापारः किमर्थं व्याप्रियते न वा इति कश्चनाद्वयम् । यदि न व्याप्रियते कथं तस्मिन् सत्यप्यर्थस्य ग्राह्यता बोधस्य च ग्राह्यता ? अथ व्याप्रियते तदा तत्राप्यपरो व्यापारोऽभ्युपगन्तव्यः तत्राप्यपर इति सैधानयस्या । अथ व्यापारस्य स्वरूपमेव व्यापारः। ननु नीलादेरपि व्यावृत्तिकाले स्वरूपमस्तीति तत् तस्य व्यापारः स्यात् १५ तस्माद् बोध-नील-व्यापारलक्षणस्य त्रितयसंस्कालमुपलम्भात् कर्तृ-कर्म-क्रियाव्यवहृतिः सम्प्र-

मायोगात् । न हि मिश्रेर्नात्मनाऽप्रतीयमानो बोधोऽर्थान् मिथान् प्रतिपादयितुं समर्थः, शशविषाणा-२० देरपि व्यत्ययापकारप्रसङ्गात् । मिश्रस्तु बोधात्मा प्रत्ययान्तरेण किं प्रतीयते, उत स्वात्मनैव ? यदि 'प्रत्ययान्तरेण' इति पक्षः, सोऽनुपपन्नः; परतन्त्रपि प्रत्ययान्तरमन्येन प्रत्ययान्तरेण भिन्नं प्रत्येतव्यम् तद्व्यन्येनैवत्यनयस्याप्रसक्तिः स्यात् । अद्यात्मनैव, तदा स्वरूपनिर्मातृत्वात् नीलावभासं गिनसि तत् कुतो भेदसंविता ?

अथ स्वत एव नीलादेर्भेदेद्वयम्, तदपि न युक्तम् । यतो यदि स्वत एव नीलादयः प्रकाशान्ते २५ तदा स्वप्रकाशान्ते प्रयोज्यन्ति; स्वप्रकाशादेव च नीलादेर्नीलस्वरूपं स्वात्मनि निमित्तं न पीनरूपरसस्पर्शं पीनस्वरूपं च स्वस्वरूपावभासं न नीलरूपसंस्पर्शं, तत् कुतः परस्परताऽसंवेदनात् स्वरूपनोऽपि भेदसंविता । भेदो हि द्विषो द्वयसंवेदने सति विदितो भवेत्, नीलस्वरूपे वा परतो 'नीलं न पीनमाभाति तथापि सत्येकतापत्तेः । अथ अप्रतिमानमेव भेदेद्वयम्, ननु नीलस्वरूपप्रतिभासे नीलं विदितम् पीतादिकं त्यनयभासमानं तत्र नास्तीति न शक्यं पञ्चम्, नास्तीत्यावेदने च कुतो ३० भेदेतिद्विः स्वरूपमात्रस्य प्रतिभासनात् ?

पि० त्रि० ने० इति इत्यत्रात्मनि बोधोऽस्ति तद्व्यतिरिक्तस्यानुपलम्भेनासत्त्वात् तद्व्यापारतां स्वरूप-

धानपर्यवसानाद्य

धानान्तरेण

तुल्यात्मा-३५

तथा नागभूयत इति भेदवद् भवेद्व्यापि प्रत्यक्षतोऽप्रतिद्विः, यतो नीलादिप्रतिभासस्य भेदाऽदेरनमेयाऽभेदेद्वयम् । अथ नीलादीनामात्रस्वरूपावेदनमेव भेदेद्वयमिति परेषापि पक्षे दाक्यत एव,

१-स्यामील-भा० हा० वि० । २-तुकापत्तेः भा० हा० वि० । ३-दार्थः बो-भा० मा० । ४-पा-
शक्त-भा० हा० वि० । ५-परस्य तद्व्या-वि० पं० । ६-अनुपपन्न-भा० मा० हा० बा० । ७-प्र-
पं० । ८-रस-भा० हा० वि० बा० । ९-गामाऽप्र-भा० बा० । १०-आत्मा प्र-भा० हा० वि० ।
११-व्यपरेजेत्यन-भा० हा० वि० । १२-सञ्ज्ञितं वा० बा० । १३-स्पर्शं तत् कुतः भा० हा० वि० ।
१४-स्पर्श-भा० बा० । १५-नीलं पी-भा० बा० । १६-तिनाये-भा० वि० । १७-इतिद्विः स्वरूप-
तिद्विः स्वरूपमात्र-भा० हा० वि० । १८-स्या नात्र भे-भा० मा० । १९-कवे वि-भा० वि० ।
२०-भेदेति-भा० मा० वि० । २१-भेदादे-भा० बा० ।

अथापि स्यात् न प्रमोऽनादेर्नोच्छेदः किन्तु नित्यस्य ब्रह्मणः किमपि सा स्वभावः, आदौ सित्त्वं
अस्यथा ? न तावत् स्वभावः ब्रह्मणस्तद्विपरीतविद्यास्वभावात्, तर्पणान्तराद्ये तस्यास्तत्ततः सद्भावे
नोच्छेदः ईतप्रत्यक्षम् । अथ मतम्-अब्रह्मणमपि सा कथमप्यान्तरम् ? न चाऽनित्यस्य सर्वप्रमा-
नस्यापराजानामब्रह्मणिकृत्यदीयानां, तदयुक्तम् । तस्याऽब्रह्मणस्वभावा अविद्या तत्त्वब्रह्मणस्वभावाया
विद्याया निरपेक्षेता, सा तु नित्या ब्रह्मणि, न च ब्रह्मणोऽन्योऽस्ति यस्य तस्याऽब्रह्मणं ब्रह्मणि प्रत्यक्ष- ५
सम्भवा विद्यया निरपेक्षता, ब्रह्मणि तु युगपद् ब्रह्मणाऽब्रह्मणे विप्रतिपक्षे अविरोधे वा न विद्यया
तस्याऽब्रह्मणस्यावृत्तिः । यस्य त्वन्यथाप्रदोऽविद्या तस्य ब्रह्मणः तद्वत्स्वभावात्वे उक्तं दृष्टान्तम्-
तत्त्वभावात्वे तद्वदनिवृत्तिः, अर्थान्तरात्वे द्वैतापत्तिः । नित्यपूर्वदत्त्वे च ब्रह्मणः कस्यान्यथात्वमद्वैति
याव्यम् तद्वतिरिति स्यादप्यन्योऽसत्त्वान्, तस्य च विद्याणमापत्त्या तद्विपरीताऽविद्यास्वभावात्ता
विद्वद्भयमेतसमाधेनायोगान्, अविरोधे विद्यया भाविद्यायावृत्तिः । १०

[illegible]

एष कल्पतापविरोधि चोद्यम् तत्र जीवानामिति सूच्यते । ननु तेषामपि न ब्रह्मलोभ्यान्-३५
रता, रतापम् । न परमार्थतः कल्पनिवृत्तम् भेदलोभे ततो न प्रविविचते, ननु कल्पनापि कल्प
विदिकानां तावत् ब्रह्मणः तस्य विद्यानभावादेव ईश्वरविशेष्या(यस्य)नीत्येतात्, नापि जीवानाम्
कल्पनायाः । आह तेषामवशात् इत्येतेत्यप्यसहस्य-कल्पनाभे जीवविनाशः तद्विभागे सति
कल्पना इति ।

अत्र मातृपादिनोऽभिधीयते—“यन्मुनेः शब्देन दोषः शान्ते मातृत्वं वस्तु वाच्यमनिरूपे १०
 शान्त्यर्थमात्रादयतीति, मातृमात्रे तु निरनेतराद्यदोषप्रसङ्गः । यदि मातृपाः कथञ्चिदुत्तराणि—

[illegible]

१। "नानुक्तं न कदाचिद् भवति । एतन्मते निर्वृत्ता विद्वन्मुक्ता इत्यर्थः"

५।१।३४२६८ दिनेश्वर चर्च - भा. भा. १ ए. १६ पृ. १५०. ३)

१०. बला द-वि. द. १-बलाद्वय-क. १०. १०. बलाद्वय-क. १०. १०-बलाद्वय-क. १०.
११-बलाद्वय-क. १०. १०. बलाद्वय-क. १०. १०. बलाद्वय-क. १०. १०-बलाद्वय-क. १०.
१२. बलाद्वय-क. १०. १०. बलाद्वय-क. १०. १०. बलाद्वय-क. १०. १०-बलाद्वय-क. १०.
१३. बलाद्वय-क. १०. १०. बलाद्वय-क. १०. १०. बलाद्वय-क. १०. १०-बलाद्वय-क. १०.
१४. बलाद्वय-क. १०. १०. बलाद्वय-क. १०. १०. बलाद्वय-क. १०. १०-बलाद्वय-क. १०.

सोऽखिलभेदमैतियोगी मुख्यतमेव वेदे दर्शितः—“स एषैवेति नै” [पृ० ३, पा० ९, मं० २६]
 इत्यादिना सप्रतियोगित्वाद् भेदप्रपञ्चं नियतं यत्ताऽऽत्मनापि प्रतीयते, यतः श्रोतव्यादीनाम-
 भावे न ध्वणादीनामुपपत्तिः, स ॥ तथाभूतोऽप्यस्यमानः स्वविषयं प्रविष्टापवद्यामोपघाताय
 उदके द्रव्यविशेषचूर्णरजः
 मुपनयति एवं ध्वणादिभिः
 यतोऽविषयैव परमात्मनः
 यथा न परमात्मस्वरूपता येषां घटादिभेदे श्रोतः परमाज्ञातैव
 भवत्यवच्छेदकव्यावृत्तौ तैत्रेतात् स्यात्—ध्वणादिभेदविषयत्वादिप्राप्तमापः कथं वा अविशेष
 अविषयं नियतं यति? उक्तमत्र यथा रजसा रजसः प्रज्ञातः एवं भेदातीतप्रत्यक्षध्वन मननं स्थानाऽध्व-
 नात्तां भेददर्शनयितोपिप्रादादिप्राया अप्यविद्यानियतं करम् । तथा च तत्रैविति तत्रायं निदर्शना-
 न्युक्तानि—“येषां पदः पथो जल्पति स्वयं च जीवति, यथा विषं विगन्तं हामयति स्वयं च
 दास्यति” [एवं ध्वणादिषु द्रव्यम्] ।

स्वादेतत् क्षमेदस्य तारिषकात्रे श्वेदस्यासत्पता, अतएवपुत्रा मायः कथं स्वप्नमितापनम् !
यथा पाण्यादिभायेन तन्निद्रमावत् 'धूमः' इति श्रुतीताह न तारिषकी वृत्तप्रतिपत्तिः ।

अत्राभिर्धृति—नार्यं नियमाः—असत्यं न किञ्चिन् सत्यं कार्यं जनयति यथो मायाकादन्तर्हिना १५
माया प्रतीतिर्भयस्य च निमित्तं तथा देवा कादीनाम्, तर्हि(क)नह भवेन्—देगाकादि स्वक-
पेण तत्त्वं तत्पुण्यसंहारम्, अभेदादिगतम् भेदस्य तत्पुण्यस्यमायां कार्यं साधोपायान् नैव
दोषा, हेतुं स्वकपेण देवाकादयः येन तु कपेण गमकास्तद्व्याप्यम् । तथादि—कादिर्कपेण नैव
गमकाः तद्य देवामसत्यम्—कार्योपयोगादिना तु स्वकपस्यमाया व्ययो । किञ्च, अभेदस्युपा-
योऽपि न व्यकपेणाऽस्तत् यतो भवेत्याद्य कथम् तत्र प्रतीतिविद्यागुह्यं व्याप्यमपिपुण्यमायाः १६
यथा देवाकादयः 'कचोऽतोऽयम्' 'गवयोऽयम्' इत्यविद्याकपेणैव कादीनां गमकाः । हेऽप्याहुः—
"न देवाकादयः कादिभेन कादीनां गमकाः, पर्यं देगागवयादयोऽपि न गवयभेन गंगगव-
यादीनाम्, अपि तु नाकपान् एवंकपा भवयादयः सायाः, सर्वप्रतिपत्तुयाया अपि देवाका-
दयः पुण्यसमर्थेन यणांतां सायाः न तु तेषां सर्वभेन सर्वप्रतिपत्तुयायम्, देवादिर्कपेण
च सायाहृ एदीतत्तमयातां पुनरप्यस्यमानाः समर्थं सायास्यि समप्यप्रत्याहृ यथैव पुण्य- १५
प्राप्तां बालादिषु प्रवृत्तिः" [ ], तेषां न तस्यमायावर्तने, तेषां विद्यायां बाला दि

[illegible]

१-प्रतियोगीमुख्य-रा. २-प्रतियोगीमुख्य-भा. ३-प्रतियोगीमुख्य-आ. भा. । ४-य ते विद्वत्-रा.
भा. । ५-वृद्धा. रा. भा. ६-भा. ७-भा. ८-भा. ९, भा. १०-भा. ११-भा. १२-भा. १३-भा. १४-भा. १५-भा. १६-भा. १७-भा. १८-भा. १९-भा. २०-भा. २१-भा. २२-भा. २३-भा. २४-भा. २५-भा. २६-भा. २७-भा. २८-भा. २९-भा. ३०-भा. ३१-भा. ३२-भा. ३३-भा. ३४-भा. ३५-भा. ३६-भा. ३७-भा. ३८-भा. ३९-भा. ४०-भा. ४१-भा. ४२-भा. ४३-भा. ४४-भा. ४५-भा. ४६-भा. ४७-भा. ४८-भा. ४९-भा. ५०-भा. ५१-भा. ५२-भा. ५३-भा. ५४-भा. ५५-भा. ५६-भा. ५७-भा. ५८-भा. ५९-भा. ६०-भा. ६१-भा. ६२-भा. ६३-भा. ६४-भा. ६५-भा. ६६-भा. ६७-भा. ६८-भा. ६९-भा. ७०-भा. ७१-भा. ७२-भा. ७३-भा. ७४-भा. ७५-भा. ७६-भा. ७७-भा. ७८-भा. ७९-भा. ८०-भा. ८१-भा. ८२-भा. ८३-भा. ८४-भा. ८५-भा. ८६-भा. ८७-भा. ८८-भा. ८९-भा. ९०-भा. ९१-भा. ९२-भा. ९३-भा. ९४-भा. ९५-भा. ९६-भा. ९७-भा. ९८-भा. ९९-भा. १००-भा.

५. "पटारिउ प्रीनेउ पटावावावो ववा । आवावे सुप्रगीदने लुम्वेन हल्लवे" ॥

६४५०. क०. व. ३०. १००४१-४८५०.

[illegible]

“मद्वेनेमहास्ततोऽहङ्कारस्तस्माद् गणश्च योऽहङ्कारः ।

तस्मादपि योऽहङ्कारः पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥ [साङ्ख्यका० २२]

अथ च ‘मद्वेन’ इति मुख्यमिधानम्, बुद्धिश्च ‘घटः’ ‘पटः’ इत्यभ्यवसायलक्षणा । महद्धारस्तु ‘मद्वे’ तुभगाः ‘अद्वे’ दर्शनीयः’ इत्याद्यमिधानस्वरूपः । मन्स्तु सङ्ख्यलक्षणा—तद्यथा—कश्चिद् घटः क्षणोति—‘प्रामान्तरे भोजनमसि’ इति, तत्र तस्य सङ्ख्या स्यात्—‘यास्यामि’ इति, ‘किं’ तत्र ५ दधि स्यात्, उतस्विद् दुग्धम्’ इत्येवं सङ्ख्यवृत्ति मन इति । तदेवं मुख्यद्वहङ्कार-मनसां परस्परं विशेषोऽवगन्तव्यः । महदादयः प्रधान-पुरुषौ चेति पञ्चविंशतिरेषां तत्त्वानि । यथोक्तम्—

“पञ्चविंशतितत्त्वस्यैव यत्र तन्नाशमे रतः ।

शिखी मुण्डी अती घाऽपि मुच्यते मात्र संशयः” ॥ [ ] इति ।

महदादयश्च कार्यभेदाः प्रधानात् प्रयत्नेमाना न कारणाद्व्यन्तभेदिनो भवन्ति योऽहङ्कारमिमता १० एष कार्यभेदाः किन्तु प्रधानरुपात्मान एव त्रिगुणादिना प्रवृत्त्यात्मकत्वात् । तथाहि—प्रज्ञामकं कारणम् कार्यमपि तदात्मकमेव, येषां कृष्णैस्तनुमिषास्वः पटः कृष्णः, त्रुहेः शुक्रः उपलभ्यते एवं प्रधानमपि त्रिगुणात्मकम् । तथा, युद्धजहङ्कारनमात्रेन्द्रियमूलात्मकं व्यक्तमपि त्रिगुणात्मकमुपलभ्यते तस्मात् तद्वत् । किञ्च, अविद्येदे(किं) । तथाहि—‘इमे तस्यादयः’ ‘इदं च महदादिकं व्यक्तम्’ इति पृथक् न शक्यते कर्तुम् । किन्तु ये गुणास्ताद् व्यक्तम् यद् व्यक्तं ते गुणा इति । मंधा, उगपमपि १५ विषयः भोग्यस्वभावत्वात् । सामान्यं च स्वयंपुरुषाणां भोग्यत्वात् ऐश्वर्यायम् । अचेतनात्मकं च त्रुल-दुःख-मोहोऽवेदकत्वात् । प्रसवधर्मि च । तथाहि—प्रधानं बुद्धि जनयति, साऽप्यहङ्कारम् । सोऽपि तन्मात्राणि—इन्द्रियाणि चैकादश—तन्मात्राणि महाभूतानि जनयन्तीति । तस्मात् त्रिगुणा-दिरूपेण तद्वत् एव कार्यभेदाः प्रवर्तन्ते । यथोक्तम्—

“त्रिगुणमपिदेकि विषयः सामान्यमपेक्षितं प्रसवधर्मि ।

व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीततत्त्वा च पुमान्” ॥ [साङ्ख्यका० ११] इति ।

२०

अथ यदि तद्वत् एव कार्यभेदाः कथं शक्ये व्यक्ताऽऽवयवोर्बलैर्लक्षणोपपत्त्यनम्—

“देतुमइतित्यमप्यापि संतिप्रयमनेकमाधितं द्वित्रम् ।

सापयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमवयवम्” ॥ [साङ्ख्यका० १०]

इति त्रियमाणं शोभेत ! [अत्र त्रयमर्थः—“देतुमन् कारणयद् व्यक्तमेव । तथाहि—प्रधानेन १५

१ “अद्विः प्रधानमविद्वद्वे । अथा अम्यत्तम् बहुधात्मकम् माता इति एवम्” —माटल० ५० ११ पं० १० ।

२ “महान् बुद्धिः सतिः प्रज्ञा संयतिः कदापिः विजिः रयतिः आगुषि इति इतः द्विरवयवम् इति एवम्” —माटल०

५० ११ पं० ११ । ३ “अम्यत्तत्वात् बुद्धिः”—साङ्ख्यका० १३ । ४ “तस्मात् महतः अहङ्कारेण मनसि, एतद् इमे

पदोवा—नैवतः तेजसाः मृतादिः अभिमानः अस्तिता इति । यदुपलब्धिः, पराविपरीततत्त्वमपि भेदेन विभक्तिं अस्तीति

बुद्ध्या सामर्थ्यं तद् तत्कालम् आध्यात्मिकार-द्वारकर्णद्वयमहमेव उपलब्धिपतिरिति तद्वत्कारणा विमुक्ता बुद्धिः प्रकृत-
स्यामेव अ-हङ्कार इत्यभिधीयते—माटल० ५० ११ पं० १३-१० । ५ अभिमानेऽहङ्कार—साङ्ख्यका० १४ एव

माटल० ५० ४१ पं० १५ । ६ “मनः संलक्ष्यम्”—साङ्ख्यका० १० । ७ “किं तत्र दृश्येति स्मृत्, एवम्

इति”—तत्त्वार्थ० पत्रि० ५० ११ पं० १८ । ८ “अती मुण्डी शिखी”—माटल० ५० १८ पं० २, एवम्

सं० १ १० १५ ५० ११ २० पं० ८, तत्त्वार्थ० पत्रि० ५० १० पं० ४, “तथा येषां तद्विपरीतं तद्वत्तत्त्वम्” इति

निर्दिश्य भोरोऽवे वमुद्वतः—साङ्ख्यका० तत्त्वार्था० ५० ११ पं० ४ तत्र अन्वये एव—“एव बुद्धयमेव १० ।

अती मुण्डी शिखी वदति”—व्याख्या० टिप्प० ५० १४ पं० १० । ९ “एव तस्मात्तु यत्तत्त्वम् एव तद्वद्विपरीतं तत्त्वमेव

भवति”—माटल० ५० १५ पं० १४ । १० “द्वैतं तु द्वय”—तत्त्वार्थ० पत्रि० ५० १० पं० ११ । ११ “मिथः,

अम्यत्—अविशेषि व्यक्तम् ।” “अती गुणः इति व्यक्तम्” इति मिथेयुः व चर्तने—माटल० ५० १० पं० ११ । “मिथः,

अविशेषि”—तत्त्वार्थ० पत्रि० ५० १० पं० ११ । १२ “मिथः, द्वयमेव तद्वत्तत्त्वम् च विद्वत्—तत्त्वार्थ० पत्रि०

५० १० पं० १३ । १३ “अविशेषः”—माटल० ५० १० पं० ७ । “अहङ्कारेण”—तत्त्वार्थ० पत्रि० ५० १० पं० १४ ।

१४ “गुण-पुरुष-मोहान् च येतद्वि”—माटल० ५० १० पं० ८ । १५—एवे—अ-५० १० । १६ “एव तद्

तद्वत् एव कार्यभेदाः तत्र वचं एवे”—तत्त्वार्थ० पत्रि० ५० १० पं० १५ । १७—“अहङ्कारेण”—माटल० ५० ११ पं० ११ ।

तत्त्वार्थ०—तत्त्वार्थ० पत्रि० ५० १० पं० १० । १८ ५० १८ पं० ११ । १९—“अहङ्कारेण”—माटल० ५० ११ पं० ११ ।

तत्त्वार्थ० पत्रि० ५० १० पं० १० । १९ अन्वये भवो मन्त्राणां तद्वत् तद्वत्तत्त्वम् इति ।

दिविदिष्टादयंविशेषप्रतिपत्तिर्नासत्या। अलीकं अहिदंशादयः सत्यमरणहेतवस्तत्त्वविद्धिश्चाहना
एव-यथा-सत्याद्दंशाद् मरण-भूच्छादिकार्यं तथाकल्पितादपि, न तयोर्विशेषः तस्मादयथा दंशादेर-
सत्यात् सत्यकार्यनिष्पत्तिस्तथा भेदविपर्ययात् श्रवण-मनन-ध्यानाऽभ्यासादेरसत्यादपि क्षेमप्राप्तिः।

नन्वेवम् अभेदे व्यवस्थिते कथं सुख-दुःखोपलम्भाव्यवस्था कथं वा यद्-मुक्तव्यवस्थेति?

५ नैव दोषः, समारोपितादपि भेदात् सुखादेर्व्यवस्थादर्शनात्—यथा—द्वैतिनां शरीरे एक एवात्मा सं-
गतो वा शरीरपरिमाणो वा; तस्य समारोपितभेदनिमित्ता व्यवस्था दृश्यते—‘पादे मे वेदना’ शिरसि
वेदना’ इति, न च घटव्यम्—पादादीनामेव वेदनाधिकरणत्वात् तेषां च भेदाद् व्यवस्था युज्येति,
यतस्तेषामवशत्वेन कथं भोक्तृत्वम्? भोक्तृत्वे वा सुरगुरुमतानुप्रवेशः आत्मनः सद्भावेऽपि कर्मफलस्य
सुखादेरनुपलम्भात्। तत्रैतत् स्यात्—अद्वैतपक्षे यथैकभेदाधितस्यात्मनः कालान्तरे भोगानुस-
१० न्धानम् तथा देहान्तरोपभोगस्य भेदान्तरे अनुसन्धानं भवेत्, एतदपि न किञ्चित्, यतो द्वैतिना-
मपि पादादिप्रदेशो न प्रदेशान्तरवेदनामनुसन्धास्यति। तथा, मणि-रूपण-वर्षणादिषु प्रतिविम्यानां वर्ण-
संस्थानान्यत्वं दृश्यते भेदाभावेऽपि, मुक्त-संसारिव्यवहारोप्युपपद्यते अमेदपक्षेऽपि। तथा हि—
द्वैतिनामप्यात्मा कल्पितैः प्रदेशैः सुखादिभिर्युज्यमानः कश्चित् सुखादियोगाद् वन्धः (जः) कश्चित्
१५ तद्वियोगाद् मुक्त इति दृश्यते, यथा मलीमसादौ मुखं मलीमसम् विमुक्तं विमुक्तम् दर्पणरहितं च
गम्यमानं तदुपाधिदोषासंयुक्तम्। तत्रैतत् स्यात्—कल्पना प्रतिपत्तुः प्रत्ययस्य धर्मो न वस्तुव्यवहार-
व्यवस्थानियन्धनम्, न खलु घस्तुनि पुरुषेच्छामनुबन्धते, न धोषचरितात् कार्यं दृश्यते, नोपचरि-
तामित्यो भाणवकः पाकादिष्व(पु)पयुज्यते, एतत् परिहृतं भ्रान्तीनामपि सत्यहेतुत्वं प्रदर्शयतिः—
“प्रतिसूर्ये च कालपनिकः प्रकाशक्रियां कुर्वन् दृष्ट एव” [इति ‘संप्रमेकं सत्,

[२ सांख्यमतप्रतिपादकः अशुद्धद्रव्यास्तिकनयः]

अनुष्ठानं प्रव्यापिकं व्यवहारनयमतायां यलम्यी एकान्तनित्यचेतनाऽचेतनयस्तुद्रयप्रतिपा-
कसाह्यदर्शनाधितः । अत एव तन्मतानुसारिणः साह्यः श्राद्धः—

“भंशोपशक्तिप्रचितात् प्रधानादेय पेयलात् ।

२५ कार्यभेदाः प्रयत्नन्ते तद्रूपा एव भावतः ॥” [तत्त्वसं० का० ७]

यद् अशेषामिर्नन्ददादिकार्यप्राप्तजनिकामिरात्मभूताभिः शक्तिभिः प्रथितं युक्तं सत्य-रजय-
तमस्रां साम्यावस्थालक्षणं प्रधानम् तत् एव महदाद्यः कार्यमेतद् अथर्वत इति कथिष्यामि ।
‘अध्यानादेव’ इत्यवधारणं काल-पुरुषादित्यवच्छेदायम् । ‘देवैरालम्’ इति यद्यनं सेधभरणाद्गोचर-
स्मिन्नेभ्यनित्यकल्पकार्यम् । ‘अर्थवैतन्ते’ इति साध्यान् पारङ्गम्यं पीतवृषभम् इत्यर्थः । तथादि-तैत्तिरीयम् ।

[illegible]

11-साधारण-सं. ११९-१०१

“प्रवृत्तेर्महास्ततोऽहङ्कारस्तस्माद् गणय्य पौण्ड्रकः ।

तस्मादपि षोडशकान् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि" ॥ [सादृश्या० २२]

अत्र च 'महान्' इति पुञ्यभिधानम्, युद्धिश्च 'घटाः' 'पटाः' इत्याद्यप्यस्य परलक्षणा । ईदृक्कारस्तु
 'महं' सुभगाः 'अहं' दशनीयाः इत्याद्यभिधानस्वरूपेण । मनस्तु सङ्कल्पलक्षणा—तद्यथा—यस्मिन्
 पटुः शृणोति—'प्रामात्यरे भोजनमस्ति' इति, तत्र तस्य सङ्कल्पः स्यात्—'यास्यामि' इति, 'किं' तत्र
 दधि स्यात्, उतस्मिन् दुग्धम् इत्येवं सङ्कल्पवृत्तिर्जन इति । तदेवं पुञ्यहङ्कार-मनसां परस्परं
 विरोधोऽवगन्तव्यः । महदादयः प्रधान-पुरुषा येति पञ्चविंशतिरेषां तत्त्वानि । पथोक्तम्—

"पञ्चविंशतितत्त्वस्यो यत्र तत्राद्यमे रतः ।

शिखी मुण्डी अटी याऽपि मुच्यते नात्र संशयः" ॥ [ ] इति ।

महदादयश्च कार्यमेधाः प्रधानतः प्रयत्नमाना न कारणादत्यन्तमेदिनो भवन्ति योज्यापमिमता १०
इय कार्यमेधाः। किन्तु प्रधानरूपात्मान एव श्रेष्ठ्यादिना प्रत्यक्षमवस्थाप्यम् । तथाहि—यदात्मकं
कारणम् कार्यमपि तदात्मकमेव, येषां हृण्येस्तन्तुभिरारब्धः पटा हृण्यः, तैलेः गुहः उपलभ्यते एवं
प्रधानमपि त्रिगुणात्मकम् । तथा, बुद्ध्याद्भारतन्मात्रेन्द्रियभूतात्मकः व्यक्तमपि त्रिगुणात्मकमुपलभ्यते
तस्मात् तद्वत् । किञ्च, अविद्येकं (किं) । तथाहि—‘इमे सत्यादयः’ ‘इदं च महदादिकं व्यक्तम्’ इति
पृथक् न शक्यते कर्तुम् । किन्तु ये गुणास्तद् व्यक्तम् यद् व्यक्तं ते गुणा इति । तेषां उभयमपि १५
विषयः भोग्यस्वभावतया । सामान्ये च तत्प्रेषुकराणां भोग्यतया पेष्यस्वीयम् । अचेतनात्मकं
च भुङ्क्ष्व-दुःख-मोहोऽंशेदकतया । प्रत्ययमपि यः । तथाहि—प्रधानं बुद्धिं जनयति, ताऽप्येदह्कारम्,
तोऽपि तन्मात्राणि—इन्द्रियाणि ऐकाद्या—तन्मात्राणि महाभूतानि जनयन्तीति । तस्मात् श्रेष्ठ्या-
दिरूपेण तद्वत् एव कार्यमेधाः प्रयत्नमे । यद्येतन्म—

“त्रिगुणमपिदेकि विषयः सामान्यमप्येतर्गं मगपधर्मि ।

व्यस्यं तथा प्रधानं तद्विषयतत्त्वया च पुमान्" ॥ [शाद्वक्य० ११] इति ।

कथं यदि :

इति श्रियमाणं = " = " = " = दि-मघाज्ज्ञ २५

१ "मृदुतिः प्रपानमधिगृह्यते । मृदा भव्यवत् सृष्टुषांशवत् मृदा इति वदंति" -वाल्मीकिः ॥ ११ ॥ १० ॥

१ "महात् बुद्धिः मतिः प्रज्ञा संवित्। दयातिः विविः रघुतिः। आशुति हरिः। ह। दिव्यदर्भ हति वद'रा"-महर्षः

पृ० ३६ पं० १२ । ३ "अप्यवगायो बुद्धिः"—आह्वयका० २३ । ४ "तस्माद् नन्दनः आह्वयः कथयते, नन्दनं नन्दे

पर्यायः—सैवतुः सैत्रागः भूतारिः अश्विमानः अक्षिता इति । अमुकपदार्थे, परार्थित्वात्संज्ञामिदमेवं विहन्ति अस्मदीये

मुद्रया समर्थं तत्तु शास्त्रम् आधत्ताऽहम्-दशरथस्यैवमहमेन उपासितमिति-तुमुद्रया शिषुना भूषितं इत्यत्र-

रखावेन ४१-हंसार हत्यमिधायिते-साठर. पृ. १६ पं. ११-१७। ५ अमिमगेरुहृर "माहृरह. १४ ल

गाढर. पू० पृ० सं० १५। ६ "मनाः संशयवत्"—सातृषा० २७। ७ "ति एव पुनरपि साहू, हन्विरे
हन्वि रीतिं" भाष्ये—अपि ३० अ० ४ सू० ३। ८ "सोऽस्मीति श्रुतिः"—भाष्ये—उक्तं ३० अ० ४ सू० ३।

[illegible]

सं. १ को. १० पू. १११ प्र. ०. ०. ८, तारखी-०३. १०. ०. ०. ८, "तुम्हाला काय समजते? तुम्हाला काय समजते?"

निदिश्य श्रीशिवं शम्भुम्—शक्तिपत्तौ तत्रैवैवम् । ११० ४ तत्रैवैवम् ११० ४ ।
 श्रीशिवं शम्भुम्—शक्तिपत्तौ तत्रैवैवम् । ११० ४ तत्रैवैवम् ११० ४ ।

पत्नी सुषमा सिन्हा बरपेट्टी—पद्मविभूषण, जन्म ४. १४. १८. १९०१, १. 'विद्या' कृष्णमठ, बरपेट्टी, बंगाल प्रान्त, बंगाल, भारत
भारती—मराठमठ, ४. १९. ४४. १९४१, ३०. 'सुदीप' मठ—पद्मविभूषण, जन्म ४. १०. १८. १९०१, १३. 'विद्या' कृष्णमठ, बरपेट्टी, बंगाल प्रान्त, बंगाल, भारत

[illegible]

अभिदेवि-तपस्वती दक्षिणे पृष्ठे १० र्द्वारे ११ । १२ "विष्णुः प्रकल्पितो भूत्वा यः शिवः" इति।

३० १० १० ११ । ११ "५५" (५५) - ५५ १० १० ०० । ५५ १० १० ०० । ५५ १० १० ०० । ५५ १० १० ०० ।

१४ "गुण-पुष्प-मोदक-सौख्य"-सङ्ग्रहः दृ० १० पं० ८ । १५-हाथे-अ० द० दि० : १६ "गङ्गा-सु-

[illegible][illegible][illegible]

॥ ५० ॥

हेतुर्नानि बुद्धिः, अद्वन्द्वो हेतुर्नान्, पञ्च तन्मात्राणि एकादश चेन्द्रियाणि हेतुर्नानि अद्वन्द्व-
 येन, भूतानि तन्मात्राः । न त्वेवमन्यकम् पुनश्चित् तस्यानुपपत्तेः । तथा, व्यक्तमित्यम् उपतिष्ठते
 क्त्वात्, तद्विपर्ययाद् न त्वेवमन्यकम् । प्रधान-पुरुषौ द्विभिर्भुवि चान्तरिक्षे च सर्वत्र व्यतिष्ठत
 यथा घनेन(नि) न तथा व्यक्तं घनेति इति तद्व्यापि । यथा च संसारकाले प्रयोदशविधेन बुद्धि-
 ५ द्द्वन्द्वेन्द्रियतन्मात्रेण कारणेन संयुक्तं सूक्ष्मशरीराधितं व्यक्तं संसारि न त्वेवमन्यकम् तस्य विमुक्त-
 मक्षित्यव्यायोगात् । बुद्धद्वन्द्वपादिभेदेन चानेकविधं व्यक्तमुपलभ्यते नाभ्यक्तम् तस्यैकदेशे राक्ष-
 १० मीक्षित्यव्याप्यात् । आधितं च व्यक्तम्—यद् यस्यादुपपत्ते तस्य तदाधितव्यात्, न त्वेवमन्यकम्
 अकारित्यात् तस्य । 'नयं गच्छति' इति कृत्या लिङ्गं च व्यक्तम् । तथादि—प्रत्ययकाले भूतानि
 तन्मात्रेषु नीरन्तेः तन्मात्राणि इन्द्रियाणि चाद्वन्द्वे, सोऽपि बुद्धीः साऽपि प्रधाने । न त्वेवमन्य-
 १५ कम् अकारित्यात् तस्य । सारययं च व्यक्तम् शब्द-रस-रूप-रस-गन्धाम्भेरवयवैर्मुक्तव्यात्, न
 त्वेवमन्यकम् तस्य शब्दादीनामनुपपत्तेः । अपि च, यथा पितरि जीवति पुत्रो न हन्यो भ्राता
 तथा घने सर्वत्र कारणावस्थायां परतन्त्रम्, त्वेवमन्यकम् अकारणाधीनव्यात् सर्वत्र तन्मि । न,
 २० परमाधेनमन्यकम् इति प्रवृत्तिविकारभेदेन तयोर्भेदविरोधात् । तथादि—सामान्यतन्मात्राणां
 २५ इन्द्रियिभ्यो एव प्रवर्तते विहायः, सार-रज-तमसां च(तु)क्त्वाऽनुपपत्तिविरोधात् तयोर्भेद-
 ३० इन्द्रियभेदेन न विरोधश्च इति कारणात्मनि कार्यमस्तीति प्रतिज्ञानं भवति । तेष्वेव पुनो ज्ञाने
 ३५ तन्मात्रेण न कार्यमिति । हेतुकरव्यवहारात् । तैत्तिरीयभाष्यम्—

"अगद्वन्द्वोऽनुपपत्तिप्रधानात् सर्वसम्भवाभावात् ।

अन्यत्र शब्दव्यवहारात् कारणभाषायां सन् कार्यम्" ॥ [सायणाका० १.] इति १५२

३. १५२-३ इति सूत्रम् ।

अथ न 'प्रमाणवत्त्वम्' इति प्रथमो हेतुः—प्रमाणवत्त्वमात्राणां—एवं सामर्थ्यः—यदि
 ५ इन्द्रियमनसि इत्येव, प्राक् कार्यं सामर्थ्यवत् तदा न तन् केनचित्कृतिवत्, यथा सामर्थ्यात् ।
 १० इत्येव—यद् अगम् तद् न केनचित् कियते, यथा नोपनिषत्, अगम्(च) प्रागुत्पत्तेः । परमेश्वर
 १५ इन्द्रियमनसि इत्येव, प्राक् कार्यं सामर्थ्यवत् तदा न तन् केनचित्कृतिवत्, यथा सामर्थ्यात् ।
 २० इत्येव—यद् अगम् तद् न केनचित् कियते, यथा नोपनिषत्, अगम्(च) प्रागुत्पत्तेः । परमेश्वर
 २५ इन्द्रियमनसि इत्येव, प्राक् कार्यं सामर्थ्यवत् तदा न तन् केनचित्कृतिवत्, यथा सामर्थ्यात् ।

३० इत्येव—यद् अगम् तद् न केनचित् कियते, यथा नोपनिषत्, अगम्(च) प्रागुत्पत्तेः । परमेश्वर
 ३५ इन्द्रियमनसि इत्येव, प्राक् कार्यं सामर्थ्यवत् तदा न तन् केनचित्कृतिवत्, यथा सामर्थ्यात् ।

४० इत्येव—यद् अगम् तद् न केनचित् कियते, यथा नोपनिषत्, अगम्(च) प्रागुत्पत्तेः । परमेश्वर
 ४५ इन्द्रियमनसि इत्येव, प्राक् कार्यं सामर्थ्यवत् तदा न तन् केनचित्कृतिवत्, यथा सामर्थ्यात् ।

५० इत्येव—यद् अगम् तद् न केनचित् कियते, यथा नोपनिषत्, अगम्(च) प्रागुत्पत्तेः । परमेश्वर
 ५५ इन्द्रियमनसि इत्येव, प्राक् कार्यं सामर्थ्यवत् तदा न तन् केनचित्कृतिवत्, यथा सामर्थ्यात् ।

यद्येवं शालिशीजमपि शालिकलाभिधेना तत्कलशून्यतत्प्रोपादेयं श्चान् कोद्रघयीतरम्, न चैवं भवति, तस्मान् तत्र तत् धार्यमस्तीति गम्यते ।

‘सर्वसम्भयाभावात्’ इति स्तुतीयो हेतुः—यदि हि अगदेय कार्यमुत्पद्यते तदा सर्वसात् रूप-
पांश्वादेः सर्वे स्वर्ण-रजतादिकार्यमुत्पद्येत, सर्वसिद्ध्युत्पत्तिमति आगे रूपादिकारणभावाभेदादि-
दृष्ट्याऽपिदिशेष्टत्वात् । पूर्व कारणमुखेन प्रसङ्ग उक्तः सम्प्रति तु कार्यद्वारेणेति दिशेयः । न च सर्वे ५
सर्वतो भवति, तस्मादयं नियमः ‘तत्रैव तस्य सद्भावात्’ इति गम्यते ।

स्यादेतत् कारणाणां प्रतिनियतेष्वेव कार्येषु शक्यः प्रतिनियताः तेन कार्यव्यागतेऽपि किञ्चि-
देव कार्यं कियते-न गगनामोहदम्—किञ्चिदेव बोधादानमुपादीयते तदेव समर्थं न तु सर्वम्
किञ्चिदेवं च कुतश्चिद् भवति न तु सर्वं संप्रसादिति, असदेतत्। अतः शक्यं अपि हेतयः कार्ये
कुर्यान्तः शक्यक्रियते च कुर्यान्ति नाशक्यम् ।

[illegible]

“कार्यस्यैवमयोगाच्च किं कुर्वन् कारणं भवेत् ।
ततः कारणभावेऽपि धीजिज्ञेसां च कल्पने ॥” [तत्त्वार्थ-० बर- १३]
इति पक्षमद्वैतमुक्तमर्थम् । अस्यार्थः—यत् यद्येनादेमुक्तमुपयाद् अतएवाप्येवमिह सर्वथापि कार्य
मयोगाच्च किं कुर्वन् धीजादि कारणं भवेत् । तेनार्थं तावदेव वक्तुम्—न कारणं धीजादि-इह
अविद्यमानकार्यतयात्, नगनाञ्जयम्, न र्थं भवति, तस्माद् निर्वयः इति त्रिंशद् भाग्युक्तं । ननु
कार्यमिति ।

इत्येतन् नु यदि नाम 'सन् वाच्यम्' इत्येवं सिद्धम्, 'प्रधामादेश मत्तद्विवाच्यमेतः सच नभे'
इत्येतन् नु कथं सिद्धिमाप्नुयति ? उच्यते—

१ माउरु = रु० १० पं० ९।

૧. “ઉર્વે જ્ય રાર્દો ભાગ્ય અવેશ્યતિ રમિશત્ । તાત્પર્યવિગમ્યેઃ સર્વેભિઃ સંવિત્,” ૪

८२५० • ६ • १० • ५ • १९ ।

१-रामनाथ दि-भा० हा० मित्रा । ४ प्रिन्सिपलसुभवाचार्ये पू० २०१ ५० २०१ । ५-०-१०-१० २०१०
 सुभवाचार्य दि-भा० हा० मित्रा । ४ प्रिन्सिपलसुभवाचार्ये पू० २०१ ५० २०१ । ५-०-१०-१० २०१०
 ५-०-१०-१० २०१० । ५-०-१०-१० २०१० । ५-०-१०-१० २०१० । ५-०-१०-१० २०१० । ५-०-१०-१० २०१० ।

[illegible]

११५०१९।

५. "भार्ययापि तं कुरु महीश्वरपतिविराजितं । विष्णुसंस्तुतं तं कुरु विद्वन्महत्कृत् ॥"

ए. ए. ए. ११३०-१०

१०. तस्य राज्ञः-भा. स. मित्रा । ११-श्रीधर स्थि-भा. स. मित्रा । १२ इ. इ. ५. ६. ७.

१३-कपडा-भां० हां० पिणः । १४-आदे न शिब-भां० हां० ट० मि० ६-झादे न खड्ग-भां० १-२-बावे दे०

तारणी • १ १५ तारुण्य भा • ४१ • मित्र •

[illegible][illegible]

प्रतिनियतघटरूपप्रतिपत्तिः स्यात् । ततश्च य एव कल्पयितुं प्रतिनियतद्वयदर्शनात् क्वचित् प्राति-
परिहारायां व्यवहारः स न स्यात् । न च तत्राऽमनो रूपस्य प्रतिभासो युक्तः अप्रतिभासने च
कथं न ततोः प्रतिभासमानरूपस्य विवेकप्रतिभासः ? न च भेदः कल्पनाजानविषयः अवाधितानुभव-
गोचरत्वात् । अत एव 'इतरेतराभावरूपत्वात् भेदः प्रत्यक्षविषयः' इति प्रयुक्तम् भावम्यरूपग्रहे
५ इतरेतराभावरूपस्य भेदस्य प्रतिभासनात् ।

अनुमानागमयोः स्वरूपस्य ॥ भेदविषयघनत्वात् भेदाधारता । एवं प्रमेयभेदनिश्चये प्रमाणादपि
प्रमेयस्य भेदो निश्चित एव भवतीति न प्रमाणनिश्चये भेदेऽवाधितत्वाद् भेदस्याभेदाम्युपगमो युक्तः ।

यदपि 'देश-कालाऽऽकारभेदैर्भेदो न प्रत्यक्षादिभिः प्रतीयते' इत्याहुर्लेम्, तदप्यसङ्गतमेव;
अभेदप्रतिपत्तायप्यस्य समानत्वात् । तथाहि-अभेदोऽपि पदार्थानां यदि देशभिदान् तदाऽनवस्था-
१० दिद्रूपणं समानम् । किञ्च, भिन्नदेशसम्बन्धितया प्रतिभासमानानां घट-पटादीनां सद्रूपतया
सर्वेषां प्रतिभासनात् तस्याश्च सर्वत्र सर्वदाऽप्रत्ययायादवाधितप्रत्ययविषयत्वेन पारमार्थिकत्वम्
घटादिभेदानां च प्रत्ययनाद् देशान्तराद् वाधितप्रत्ययगम्यत्वात् पारमार्थिकत्वमभ्युपगतम्,
तत्रैकदेशस्य घटादिभेदाभ्युपगतप्रतिपत्तिकाले धृत(त्) स्वरूपं तद्भेदपरिष्यक्त्यपुः परिरुद्धमप्यत्र प्रति-
भाति न तद् देशान्तरस्य घटादिभेदपरिगतमूर्तितया प्रतिभाति, तत्र तद्देशामासन्निधानेन प्रति-
१५ भासायोगात् तदप्रतिभासने च तत्परिष्यक्तताऽपि तस्य नाधिगतेति कथं देशान्तरस्य भेदानुगतत्वं
तस्य भातम् ? यदेव हि स्पष्टरूपगतं तद्भेदनिष्ठं तस्य रूपं तदेवाभ्युपगन्तुं युक्तम् अन्यदेशभेदानु-
गतस्य तद्देशानासंस्पर्शिनः स्वरूपस्यासम्भवात् सम्भवे वा तस्य हृदयसमाधिमभेदप्रसङ्गात्, तदेकैवे
सर्वत्र भेदप्रतिह- - - - -
परिगतमिति न

२० भेदाः प्रतिभासः

मामाति किन्तु यदा भेदान्तरमुपलभ्यते तदा तद्गतं सद्रूपत्वं मामातीत्यभेदप्रतिपत्तिः पश्चाद् भव-
तीति, एतदप्ययुक्तम् । यतो भेदान्तरप्रतिभासेऽपि तत्क्रोडीकृतमेव सद्रूपत्वेमिति न पूर्वभेदसंस्-
र्शितया तस्याधिगतिः, पूर्वभेदस्याऽऽसन्निहिततयाऽप्रतिभासने तत्परिष्यक्त्यपुः सद्रूपस्यापि दर्शना-
तिक्रान्तत्वात् कथमपरापरदेशभेदसमन्वयितसद्रूपत्वावगमः सम्भवी ?

२५ अथ प्रत्यभिहानादन्यपि सद्रूपत्वं भिन्नदेशभेदेषु प्रतीयते तदा वक्तव्यं केयं प्रत्यभिहा ?
यदि प्रत्यक्षम् तत् कुतस्तद्व्यसेयं सद्रूपत्वमपरापरदेशघट-पटादिष्वेकं सिद्ध्यति ? अथाक्षमापा-
रादुपजायमाना प्रत्यभिहा कथं न प्रत्यक्षम् ? भेदप्राप्तिनो विकल्पव्यतिक्रान्तमूर्त्तिदर्शना-
स्याप्यक्षप्रमयत्वेनैवाऽप्यक्षत्वं भेदादिभिरप्यभ्युपगम्यते तदत्रापि समानम्, असदेतद् । यद्यपि
व्यापारसमासादितवपुरेया प्रतीतिः तथासति प्रथमभेददर्शनकाले अपरापरदेशभेदसमन्वयितसद्रू-
३० पपरिच्छेदोऽस्तु । अथ तदा स्मृतिविरहाद्यैकत्वावगतिः, यदो त्वपरादेशभेददर्शनमुपजायते तदा
पूर्वदर्शनाऽऽहितसंस्कारप्रयोज्यप्रभवस्मृतिसहकृतमिन्द्रियमभेदैर्दृशमुपजनयति, तदप्यसद् । यतः
स्मृतिसहायमपि लोचनं पुरः सन्निहित एव घटादिभेदं तत्क्रोडीकृतसद्रूपत्वे च प्रतिपत्तिं जन-
यितुमशक्यं न पूर्वदर्शनप्रतिषेधे भेदान्तरे, तस्याऽऽसन्निधानेनाऽतद्विषयत्वात् गन्धस्मृतिसं-
कारिलोचनवत् 'सुरभि द्रव्यम्' इति प्रतिपत्तिं गन्धवद्भवे । तच्च सद्रूपत्वमतिपत्तिरत्र भेदे स्फुट-
३५ यपुः प्रतिपत्तिमभिसंयते । अथेन्द्रियवृत्तिर्न स्वरूपसमवायिनी करणत्वात् इति नासी

१-निश्चिते वि० सं० । २-त्वाद्भेदस्याभ्युप-वा० वा० । ३-४० २०३ पं० १९-४० २०४ पं० २० ।
४-तत्रैक-आ० । ५-काले त्वरूपं तद्भेद-वा० वा० । ६-यत् सद्रूपत्वं त-भा० मा० । ७-स्वपटादि-
भा० मा० वा० वा० । ८-द्वयत्वस-आ० । ९-छदेशाप-भा० मा० । १०-पत्यं नामा-हा० वि० ।
११-तयमामाति न मा० मा० । १२-पत्वभिन्नदेश-भा० मा० । १-पत्यं देश-आ० हा० वि० । ११-दं कु-
धा० हा० वि० । १४-स्मृतिसहकारिवि-भा० मा० । १५-दा च प-भा० मा० । १६-ददर्शनमुप-भा०
मा० । १७-दे न क्रो-आ० । १८-पन्नमे-भा० मा० वा० वा० । १९-तस्य सति-भा० मा० वि० ।
२०-सहायलो-भा० मा० । २१-पत्तिग-भा० मा० वि० । २२-तत्र स-वा० वा० हा० वि० ।
२३-पन्नमिग-भा० । २-पत्तिमति-भा० हा० वि० वा० वा० ।

प्रतिगन्धानविधायिनी पुरुषन्तु कर्तुंया इष्टुतिगमयायी तेन यधुया परिगतेऽर्थं तद्वि-
 तपूर्वभेदात्मतागुणनरादृश्यं संघाम्यति, तद्व्यसत्, यतः सोऽपि न स्वतन्त्रतथैकत्वं प्रतिपनुं
 शक्यः किन्तु द्वावेकत्वपरः द्वौनो च ॥ १॥ ~~तद्व्यसत्, यतः सोऽपि न स्वतन्त्रतथैकत्वं प्रतिपनुं~~
 भेदकोटीष्टनसम्प्राप्तेरभेदप्रमाणमिति न ॥ २॥ ~~तद्व्यसत्, यतः सोऽपि न स्वतन्त्रतथैकत्वं प्रतिपनुं~~
 निरपार एवात्मा अभेदमादकः स्यात् तत्र ॥ ३॥ ~~तद्व्यसत्, यतः सोऽपि न स्वतन्त्रतथैकत्वं प्रतिपनुं~~
 दभेदप्रतिपत्तिर्भवेत्, न च स्वरूपमन्वयेशोऽसौ तद्व्यादकः स्वरूपस्य सदिरर्थे प्रामाण्यानुपपत्तेः ।
 श्रुतिनार्थाप्यस्तस्य हि स्वरूपम्, न चाभेदः पूर्वापरस्यसाधित इति न स्वरूपस्यापि तत्र प्रवृत्ति-
 युक्तिमती । न च मध्यभिन्नानसत्त्वपेशोऽसौ तत्र प्रवर्तते इति कस्मात् सद्गता, मध्यभिन्नानस्य
 देशभिन्नप्रपट-पटादिपरिचयः तद्व्याभेदायमभेदोत्पत्तेन निषिद्धतात् । न चात्मनोऽपि व्यापित्यं सिद्धम्,
 तस्य पूर्वं निषिद्धतात् । तत्र देशाभेदाभेदः सम्प्रापस्य कुतश्चित् प्रमाणादयगन्तुं शक्यः । ॥ १० ॥

नापि पूर्वापरकालसम्बन्धित्वं सम्प्रापस्याभेदः प्रत्यक्षविषयः । तथाहि-प्रत्यक्षं पूर्वापरविकल्पा-
 यन्मार्गमात्रपरिच्छेदस्यभावं न कालान्तरपरिवर्तिमुद्घोतयितुं प्रभुरि(शु ६)ति न तद्व्यस्योऽभेदः ।
 अथशमाप्रपरिगतमेव ध्वन्युरूपं शृण्व इति तदेवास्तु । तथाहि-उपलम्भः शेषोप्यते उपलब्धिश्च
 ॥ ११ ॥ ~~तद्व्यसत्, यतः सोऽपि न स्वतन्त्रतथैकत्वं प्रतिपनुं~~
 तमलि स पदाहृतपूर्वापरनिर्माणः क्षणभेदस्यपदारमासादयति, न हि पूर्वापरकालस्यापितयोऽप्यु-
 माणो र्भाषोऽभेदस्यपदेशमात्रं भवति । कालान्तरव्यापितामनुभवन्तो हि भाषा 'नित्याः' 'अभेदिनो २०
 पा' इति स्वपदेशमात्रममासादयन्ति । न च तत्रावशप्रत्ययः प्रवर्तते, भाविभूतकालतायामनुमान-
 इष्टुयोरेव व्यापारदर्शनम् । तथाहि-'इदं पूर्वं दृष्टम्' इति स्वरूपस्यस्यति जनस्तथास्थिरावस्था-
 द्दर्शनात्, भाविकारस्थितिमधिगच्छत्यनुमानात् दर्शनपथमवतरतोऽर्थस्येति न परिरुद्धत्ववैतनप-
 रिच्छेदाः कालभेदः । न हि भूतावस्था भाविकालता या स्फुटदृशा विषय इति कथमप्यक्षगम्योऽभेदः ?
 ननु क्षणभेदोऽपि न स्वविशेषित इति कथं तद्व्यापः ? असदेतत् । यतोऽभेदविपर्ययः क्षणभेद २५
 उच्यते, कालान्तरमिति विपर्यये च मध्यक्षणसंक्रमेण श्रुता प्रत्यक्षेण कथं न क्षणभेदोऽधिगतः ?
 अथ यदि नामाव्यवहारीभेदं नाधिगच्छति तद्व्यापितमनुमानं भुं प्रत्याययिष्यति । तथाहि-स्थिरा-
 यस्यामयोऽनुपलभ्य वर्षादिस्थितिमधिगच्छति व्यवहारिणः 'यतो यदि ध्वंसहेतुरस्य न सञ्चि-
 दितो भवेत् तदा वर्षादिकमेव व्याप्यति' इति अतो यस्य सहेतुको विनाशस्तस्य तदेतुसन्निधानम-
 स्तरेण स्थितिगन्नाय इति कालभेदः यस्य तु मन्दरादेनांशहेतुर्न विद्यते स तस्यैव स्थितिमनुभवतो ३०
 त्वमवयवस्यभेदोऽनुमानायसेयः, असदेतत् । यतो यन्नाव्यवशं न प्रवृत्तम् नापि प्रवर्तते नापि प्रवर्ति-
 ॥ ३१ ॥ ~~तद्व्यसत्, यतः सोऽपि न स्वतन्त्रतथैकत्वं प्रतिपनुं~~
 रकाशमाप्यपि दर्शनं ताकाशमेवार्थमधिगन्तुं प्रभुर्न (शु न) पूर्वसत्तापगादीति कथं तद्व्यभेदाद्य- ३५

१-न न च प्र-भा० मा० भिन्ना । २-हणप्रयणमिति भा० मा० । ३-इ० २८६५० २५ ।
 ४-इ० ११४५० १२ । ५-तत्र दे-वा० वा० भिन्ना । ६-भेदात् सम्प्रापस्य-भा० मा० भिन्ना । ७-दायदाः
 भा० मा० भिन्ना । ८-न परि-भा० हा० भि० । ९-यतमु-भा० मा० । १०-यस्तुस्वर-भा० मा० ।
 ११-धाप्युप-शा० हा० भि० । धागुप-वा० वा० । १२-प्री वाप्य-भि० भिन्ना । १३-मात्रमिति स्थि-
 भा० मा० भिन्ना । १४-णस्याप-भा० मा० । १५-क्षणाभेदः ॥ धाप्य-वा० वा० । क्षणभेदा वाप्य-भा० ।
 क्षणभेदात् स वाप्य-हा० भि० । १६-या श्रु-वा० वा० । १७-मायो भेदव्यपदेशभावं न भ-भा० ।
 १८-पूर्वट-भा० मा० । १९-तु भेदमर्थानां प्र-भा० मा० । २०-ते अभेदेन न तत्रा-भा० मा०-ते भेदेन
 न तत्रा-भा० हा० भि० । २१-भाप्य-भा० मा० भिन्ना ।

प्रतिनियतगटरूपप्रतिपत्तिः स्यात् । ततश्च य एष कस्यचित् प्रतिनियतपदार्थदर्शनात् कश्चित् प्रति-
परित्यागायां व्यपहारः स न स्यात् । न च तत्राऽसन्नो रूपस्य प्रतिभासो युक्तः अप्रतिभासने च
कथं न ततः प्रतिभासमानरूपस्य विशेषप्रतिभागः ? न च भेदः कदाचान्नावयिष्यः अर्थाध्यानुभव-
गोचरत्वात् । अत एव 'इतरेतराभावरूपत्वात् भेदः प्रत्यक्षविषयः' इति प्रयुक्तम् भावस्वरूपग्रहे
५ इतरेतराभावरूपस्य भेदस्य प्रतिभासनात् ।

अनुमानागमयोः स्वरूपस्य तु भेदनिबन्धनत्वात् भेदाधरता । एवं प्रमेयभेदनिबन्धने प्रमाणादपि
प्रमेयस्य भेदो निश्चित एव भवतीति न प्रमाणनिबन्धने भेदेऽवाधितत्वाद् भेदस्य भेदाभ्युपगमो युक्तः ।

यदपि 'देश-कालाऽऽकारभेदभेदो न प्रत्यक्षादिभिः प्रतीयते' इत्याहुतेम्, तदप्यसङ्गतमेव
'अभेदप्रतिपत्तावप्यस्य समानतात् । तथाहि-अभेदोऽपि पदार्थानां यदि देशभिदात् तदाऽनवस्था-
१० दिदृष्टं समानम् । किञ्च, मिश्रदेशसम्बन्धितया प्रतिभासमानानां घट-पटादीनां सद्रूपतया
सर्वेषां प्रतिभासनात् तस्याथ सर्वेषु संपेदाऽप्रत्यक्षायादधाधितप्रत्यक्षविषयत्वेन पारमार्थिकत्वम्
घटादिभेदानां च प्रत्यक्षत्वाद् देशान्तराद्वा याधितप्रत्यक्षमप्यत्वाद् पारमार्थिकरूपमभ्युपगतम्,
तैर्भेददेशस्य घटादिभेदाध्यक्षप्रतिपत्तिं काले धृत(त्) स्वरूपं तद्भेदपरिष्यकवपुः परिरुद्धमप्यक्षे प्रति-
भाति न तद् देशान्तरस्य घटादिभेदपरिगतमूर्तिनया प्रतिभाति, तत्र तद्देशानामसन्निधानेन प्रति-
१५ भासायोगात् तदप्रतिभासने च तत्परिष्यकताऽपि तस्य नाधिगतेति कथं देशान्तरस्य भेदादुपगतं
तस्य भातम् ? यदेव हि स्पष्टदृग्गतं तद्भेदनिष्ठं तस्य रूपं तदेवाभ्युपगन्तुं युक्तम् अन्यदेशभेदानु-
गतस्य तद्देशानां स्वरूपानिः स्वरूपस्यासम्भवात् सम्भवे वा तस्य दृश्यस्वभावाभेदप्रसङ्गात्, तदेकत्वे
सर्वेषु भेदप्रतिहतेरनार्थकं जगत् स्यात् । दर्शनपरिगतं च तद्देशभेदकोडीकृतं सद्रूपं न भेदान्तर-
परिगतमिति न तदस्ति । यदि तु तदपि भेदान्तरपरिगतं सद्रूपमाभाति तथासति सकलदेशपरिगता
२० भेदाः प्रतिभासन्ताम् । अथ न प्रथमदेशभेदप्रतिभासकाले देशान्तरपरिगतमेतदसङ्गिहसद्रूपम्
माभाति किन्तु यदा भेदान्तरमुपलभ्यते तदा तद्गतं सद्रूपं त्वमाभातीत्यभेदप्रतिपत्तिः पश्चाद् भव-
तीति, एतदप्ययुक्तम् । यतो भेदान्तरप्रतिभासेऽपि तत्कोडीकृतमेव सद्रूपत्वेमिति न पूर्वभेदसं-
शितया तस्याधिगतिः, पूर्वभेदस्याऽसिद्धितयाऽप्रतिभासने तत्परिष्यकवपुः सद्रूपस्यापि दर्शना-
तिक्रान्तात्वात् कथमपरापरदेशभेदसमन्वयिसद्रूपत्वावगमः सम्भवी ?

२५ अथ प्रत्यभिज्ञानादन्यपि सद्रूपत्वं मिश्रदेशभेदेषु प्रतीयते तदा यत्कथं केयं प्रत्यभिज्ञा ?
यदि प्रत्यक्षैम् तत् कुतस्तदयस्यैव सद्रूपत्वमपरापरदेशघट-पटादिष्वेकं तिष्ठति ? अथास्तस्या-
राहुपजायमाना प्रत्यभिज्ञा कथं न प्रत्यक्षम् ? भेदप्रादिषो विकल्पव्यतिक्रान्तमूर्त्तिर्विशददर्शन-
स्याप्यक्षप्रभवत्वेनैवाऽप्यक्षत्वं भेदादिभिरप्यभ्युपगम्यते तदप्रापि समानम्, असदेतत् । यद्यक्ष-
व्यापारसमादादितयपुरेया प्रतीतिः तथासति प्रथमभेददर्शनकाल एवापरदेशभेदसमन्वयिसद्रू-
३० पपरिच्छेदोऽस्तु । अथ तदा स्मृतिविरहाच्चैकत्वावगतिः, यदो स्वपरदेशभेददर्शनमुपजायते तदा
पूर्वदर्शनाऽऽहितसंस्कारप्रयोधप्रभयस्मृतिसहकृतमिन्द्रियमभेददर्शानुपजनयति, तदप्यसत् । यदा
स्मृतिसहायमपि लोचनं पुरः सचिहित एव तत्तत्तिष्ठे तत्तत्तिष्ठे तत्तत्तिष्ठे च प्रतिपत्तिं जन-
यितुमलम् न पूर्वदर्शनप्रतिपक्षे भेदान्तरे, धर्मस्मृतिर्देह-
कारिलोचनयत् 'सुरभि द्रव्यम्' इति प्रतिपत्तिं मेदे स्फुट-
३५ यपुः प्रतिपत्तिमभिसन्वये । अथेन्द्रियवृत्तिन स्वरणसमवायानां / ५८५५५५५५ इति नास्ती

१-निश्चिते वि० प० । २-त्वाद्भेदस्याभ्युप-वा० वा० । ३-पृ० २७३ पं० १९-पृ० २७४ पं० २७ ।
४-तत्रैक-आ० । ५-काले त्वस्वरूपं तद्भेद-वा० वा० । ६-यत् सद्रूपत्वं त-मा० मा० । ७-स्वपटादि-
भा० मा० वा० वा० । ८-दृश्यत्व-आ० । ९-लदेशाव-भा० मा० । १०-पत्यं नामा-हा० वि० ।
११-पयमाभाति न भा० मा० । १२-पत्यमिश्रदेश-भा० मा० । १-पत्यं देश-आ० हा० वि० । १३-सं कु-
आ० हा० वि० । १४-स्मृतिसहकारिणि-भा० मा० । १५-द्वा च प-भा० मा० । १६-ददर्शनमुप-भा०
मा० । १७-दे न को-आ० । १८-पक्षमे-भा० मा० वा० वा० । १९-तस्य सति-भा० मा० वि० ।
२०-सहायलो-भा० मा० । २१-पत्तिग-भा० मा० वि० । २२-तत्र स-वा० वा० आ० वि० ।
२३-पक्षमिति-भा० । २४-पत्तिमिति-आ० हा० वि० वा० वा० ।

तत्कथयता तस्यापि प्रतिभासनात् । न च स्वसंवेद्येन ज्ञात्मानं स्थायितानुपयासयति, अतीताऽनागतकथयताश्चैव न प्रसक्तः । अतीताऽनागतप्रत्यक्षपरिच्छेदः स्यात् । न चातीताऽनागतावस्थां स्वसंवेद्येन न प्रतिभाति तत्प्रत्यक्षं न तु पुनस्तथावभासत इति वक्तुं क्षमम्, यत्तत्तद्वत्त्वाऽनवगमे तस्यापि तत्ता तस्याप्यनवगमात् । वर्तमानवशा हि स्वसंवेद्येन प्रतिभातीति तत्परिच्छेदमेवात्मस्वकथं तद्विषयः भूत-प्रतिपद्यमानं तु तत्राप्रतिभासने तद्वत्प्रत्यक्षमेवात्मस्वकथं न स्वसंवेद्येनापि तद्वदप्रतिपत्तिः ।

अथ प्रत्यभिज्ञा पदार्थानां स्थायितालक्षणमनेवमवगमयति । ननु केयं प्रत्यभिज्ञा ? अथ 'स पञ्चायम्' इति विषयः, नन्वयमपि प्रत्यक्षम् अनुमानं वा ? न तावत् प्रत्यक्षम्, विकल्पकपञ्चायम् । नाप्यनुमानम्, अवगतप्रतिष्ठापितानुवृत्तत्वात् । न चाक्षम्यापारे सति 'स पञ्चायम्' इति पूर्ण-वर्तमानमुल्लिखन् प्रत्ययः समुपजायत इति कथं नाक्षयः इति वक्ष्यम्, अक्षार्णं पीर्णार्णं प्रवृत्तेः—१० पूर्णपरसम्बन्धविकले वर्तमानमात्रेऽप्येवं प्रवर्तत इति तदनुसारं पितृणां तत्रैव प्रवृत्तिमत् नाती-ताऽनागतयोरेति न तत्तत्तद्वदनम् । न च 'पूर्वदृष्टमिदं पदयामि' इत्यप्यवसायादतीतसमयपरि-च्छेदमावबेदनमिति युक्तम्, यतः 'वर्तमानमेव पदयामि' इत्युक्तत्वात् स्यात् दर्शने तस्य प्रतिभास-नात् पूर्वकपता न तु तत्र प्रतिभातीति—कथमप्यक्षोत्तेजं विमर्त ? इति—न तद्वत्सेया भवेत् । यदि न पूर्वकपताऽपि तद्वत्सेया तदा स्मृतिप्रसङ्गेनापि प्रतिभासताम् वैतो न पूर्वकपतैव स्मृति-१५ त्वेकते न वर्तमानतेति वक्तुं क्षमम् तयोरभेदात् । यदि पूर्वता-वर्तमानतयोर्भेदा भवेत् तदा वर्तमानतावभासेऽपि पूर्वकपता न प्रतिभाता इति स्वप्रतिपत्तीनां स्मृत्यपेक्षा भवेत् । पञ्चा नु वदेव वर्तमानं तत्रैव पूर्वकपत् तदा तद्वर्तने तदपि दृष्टमिति न स्मरणं कलबन् तत्र स्यात्—नहि दृष्टमनेन स्मृतिः कलबती, स्मृतिर्हि उपबहाराप्रवर्तकावेन मय्योजनः, दृष्टमाने कार्ये दर्शनमेव उपबहारमुपपन्नतीति किं तत्र स्मृत्या ? न च पूर्वकपता अभ्यक्षे न प्रतिभासत इति स्मृतिस्तत्र २० कारिका, यतः पूर्वकपताया अप्यक्षप्रतिभासे सज्जाय एव न सिद्ध्येत्, सज्जाये वा कथं तत्र निश्चयं (ता न) प्रतिभासेन ? अपि च, इदानीन्तनाक्षयप्रत्ययावभासिनी यदि न पूर्वकपता स्मृतिरपि कथं तामवभासयितुं क्षमा दर्शनविषयीकृत एव हि कथं स्मृतेः प्रवृत्त्युपलभ्याम् ? पूर्वकपता न सती अपि वैशाखीन्तनदर्शनावभासेति न स्मृतिगोचरमुपगम्युमीशेति न दृष्टमात्रमेव स्मृतिपथमुपयामि । अथ पूर्वदर्शनेन पूर्वकपता विषयीकृतेति स्मृतिरपि तां परामृशति, अन्यदेतन् । पूर्वकपतायाः पूर्व-२५ दर्शनेनाप्यपरिच्छेदान्, यतः सकलमेवाप्यक्षं वर्तमानमात्रावभासं परिच्छुटं संवेद्यत इति वर्तमान-तावभासमप्यक्षविषयः । ननु यदि पूर्वकपता नाप्यक्षगोचरः कथं स्वर्धने ? न तद्वदे स्मृतिव्यपञ्चा, मैतत् । दृष्टमेव हि सकलं नीलादिकं स्मृतिच्छिन्नमिति स्वयंमानं स्फुटं चाकारमपहाय नाम्ना काचित् पूर्वकपता स्मृती भाति अन्वयः वा संवेद्ये, केवलं स्वयंमानोऽर्थः 'पूर्वः' इति नाममात्रमनुभवति वर्तमानमेवैव (एव) 'पूर्वः' इति नाममात्रकरणम् । न च यथा स्फुटाव्यक्षप्रतिभासिन्वयि क्षयमेवे ३० तत्र अवबहाराप्रवर्तकमनुमानं कलबन् तथा पूर्वकपे दृष्टमानेऽपि वर्तमानदर्शने तत्र अवबहारा-कारितया स्मृतिः कलबतीति वक्तुं युक्तम्, यतो विबुधादावप्यक्षेऽपि प्रतिक्षणं पुनश्च स्मृतिप्रसक्तोऽ-नुवृत्ते पूर्वकपता न स्मृतिप्रसक्तः न कश्चिन् प्रतिभाति येन क्षयिकपञ्चायमुपबहाराव्यपञ्चयेऽपि प्रतिक्षणं स्मृतिर्भवबहारामुपपन्नतीति तत्र सज्जाय भवेत् । किञ्च, वर्तमानव्यपञ्चये दर्शनाद् यदि पूर्व-कपतायां स्मृतिर्भवेत् भाविकतायामपि भवेत् अभेदात् । तादृश—मिथवस्तुमि तत्त्वोपलब्धौ ३५ नास्तीति तत्र स्मृतिर्न भवेदिति युक्तम्, अभिवे नु पूर्वकपतेव भाविकपता दर्शनेनाऽनुभूतेति पूर्वकपतायामिव मरणावधिसकलमाविकपतायामपि स्मृतिर्भवन्तीति चेन्न बाधेन अभेदेनानुभूतमा-विरोधान् । न च पूर्वमनुभूतमपि पुनर्दर्शनोदये स्मृतिपथमुपयतीति पुनर्दर्शनमप्यत्र स्मृतिर्हेतुः, पूर्वदृष्टे निश्चितवरादाविदानीमनुभवाभावेऽपि स्मृतेर्दृष्टदर्शनात् । यदि पुनः स्मृतिरिदानीन्तना

१-रमि द्या-भा० अ० १ । २-सदास्वर्ध-भा० अ० १५ । ३-मे प्र-व-व-० । ४-मानमव-
भा० १ । ५-सु-भा० अ० ४-व-० । ६-सो पूर्व-भा० अ० ४-व-० । ७-यतो वर्तमानता स्मृति-
मपेक्षते प्राप्तिनी मेहानीतुदपनेति वपुम् अ० अ० । यतो न वर्तमानता स्मृतिमपेक्षा न च
पूर्वकपतैव स्मृतिमपेक्षते इति वपुम् ४-व-० । ८-सा धन प्रतिभासेनापि च ४-व-० ।
९-स्मृतिम-भा० अ० १ । १०-नि द-व-व-० । ११-नपेक्ष-भा० । १२-दर्शनात्-भा० ।
५०-६०-१०

उक्तप्रत्यया तस्यापि प्रतिभासनात् । न च स्वसंविदेव आत्मनः स्थायित्वमुद्भासयति, अतीताऽनागतसकलदशाद्येदनप्रसक्तः अतीताऽनागतजन्मपरम्परारिच्छेदः स्यात् । न चातीताऽनागतायस्थां तात्संवेदने न प्रतिभाति तत्सम्यग्धी न पुमांस्तत्रायभासत इति वक्तुं क्षमम्, यतस्तद्व्यस्याऽनयगमे तस्यापितया तस्याप्यनयगमात् । परंतमानदशा दि स्वसंवेदने प्रतिभातीति तत्परिष्कमेयात्मस्वरूपं तद्विषयः भूत-भाविदशानां नु तत्राप्रतिभासने तद्गृह्यतेत्येवात्मनोऽप्यप्रतिभासनेमिति न स्वसंवेदनादपि तदभेदप्रतिपत्तिः ।

अथ प्रत्यभिज्ञा पदार्थानां स्थायित्वालक्षणप्रभेदमयमवयति । ननु केयं प्रत्यभिज्ञा ? अथ 'स पयायम्' इति निर्वयः, नन्वयमपि प्रत्यक्षम् अनुमानं वा ? न तावत् प्रत्यक्षम्, विकल्परूपत्वात् । नाप्यनुमानम्, अयगतप्रतिपत्त्यल्लिङ्गानुद्भूतत्वात् । न चासन्त्यापादे सति 'स पयायम्' इति पूर्वा-परतामुक्तिस्तत्र प्रत्ययः समुपजायत इति कथं नाशङ्क इति वक्तव्यम्, अक्षरार्थां पीर्यपर्येऽप्रवृत्तेः—१० पूर्वापरसम्यगधिकले घर्तमानमात्रेऽप्येवं प्रवर्तत इति तदनुसार्यपि दर्शने तत्रैव प्रवृत्तिमत् नाती-ताऽनागतयोरेति न ततस्तद्वेदनम् । न च 'पूर्वदृष्टमिदं पद्यामि' इत्यप्यवसायादतीतसमयपरि-ष्वक्तभावयेदनमिति युक्तम्, यतः 'यन्तमानमेव पद्यामि' इत्युक्तेः तत्र स्यात् दर्शने तस्य प्रतिभास-मात् पूर्वरूपता नु न तत्र प्रतिभातीति—कथमप्यसोत्तेयं विभक्तिं ? इति—न तदपसेया भवेत् । यदि तु पूर्वरूपताऽपि तद्व्यसेया तदा स्मृतिमन्तरेणापि प्रतिभासतताम् यतो न पूर्वरूपतयै स्मृतिः—१५ भवेदने न घर्तमानतेति वक्तुं क्षमम् तयोरेवेदात् । यदि पूर्वता-घर्तमानतयोर्भेदो भवेत् तदा घर्तमानतायभासेऽपि पूर्वरूपता न प्रतिभाता इति स्वप्रतिपत्तौ सा स्मृत्यपेक्षा भवेत् । यदा तु यदेव घर्तमानं तदेव पूर्वरूपम् तदा तद्दर्शने तदपि दृष्टमिति न स्वरूपं फलपत् तत्र स्यात्—नहि दृश्यमाने स्मृतिः फलयती, स्मृतिर्हि स्वयद्वाच्यपरतत्वात् सप्रयोजना, दृश्यमाने चाप्ये दर्शनमेव स्वयद्वाच्यमुपपद्यतीति किं तत्र स्मृत्या ? न च पूर्वरूपता अप्यशे न प्रतिभासत इति स्मृतिस्तत्र २० सापेक्षा, यतः पूर्वरूपताया अप्यशसप्रतिभासे राज्ञाय पय न सिद्ध्यत्, सज्जति वा कथं तत्र साधनं (सा न) प्रतिभासेत ? अपि च, इदानीन्तनाशजप्रत्ययायभासिनी यदि न पूर्वरूपता स्मृतिरपि कथं तामपभासयितुं क्षमा दर्शनविषयीकृत एव हि रूपे स्मृतेः प्रवृत्त्युपलम्भात् । पूर्वरूपता तु सती अपि नैदानीन्तनदर्शनायभातेति न स्मृतिगोचरमुपगन्तुमीदृशेति न दृष्टमात्रमेव स्मृतिपथमुपयाति । अथ पूर्वदर्शनेन पूर्वरूपता विषयीकृतेति स्मृतिरपि तां परास्मृति, असदेतत् । पूर्वरूपतायाः पूर्व-२५ दर्शनेनाप्यपरिच्छेदात्, यतः सकलमेवाप्यशं घर्तमानमात्रायभासे पतिस्फुटं संवेदत इति घर्तमान-तामात्रमप्यशविषयः । ननु यदि पूर्वरूपता नाप्यशगोचरः कथं सत्यते ? न हादृष्टे स्मृतिरप्यपभा, नैतत् । दृष्टमेव हि सकलं मीलादिर्कः स्मृतिरहितमिति सत्यमाणं स्फुटं चाकारमपदाय नाम्ना काचित् पूर्वरूपता स्मृती भाति अन्यथा संवेदने, केवलं स्वयंभाषोऽर्थः 'पूर्वः' इति नाममात्रमनुभवति घर्तमानमपेक्ष(स्व) 'पूर्वः' इति नाममात्रकरणम् । न च यथा स्फुटाप्यशप्रतिभासित्वपि क्षणमेवे ३० तत्र व्ययहारप्रवर्तकमनुमानं फलयत् तथा पूर्वरूपे दृश्यमानेऽपि घर्तमानदर्शने तत्र व्ययहार-कारितया स्मृतिः फलयतीति वक्तुं युक्तम्, यतो विमुदादावप्यशेऽपि प्रतिक्षणं मुदगन्प्रतिभासोऽ-नुभूयते पूर्वरूपता तु स्मृतिमन्तरेण न कचित् प्रतिभाति येन क्षणिकव्ययदनुमयविषयत्वेऽपि प्रतिक्षणं स्मृतिव्ययहारमुपपद्यतीति तत्र सफला भवेत् । किञ्च, घर्तमानयस्तुनि दर्शनाद् यदि पूर्व-रूपतायां स्मृतिर्भवेत् भाविरूपतायामपि भवेत् भवेदान् । तथाहि—मिश्रयस्तुनि तस्योपलम्भो ३५ नास्तीति तत्र स्मृतिर्न भवेदिति युक्तम्, अमिश्रे तु पूर्वरूपतेय भाविरूपता दर्शनेनाऽनुभूतेति पूर्वरूपतायामिव मरणावधिसकलभाविरूपतायामपि स्मृतिर्भवन्ती केन धार्यत भवेदनेनानुभूतत्वा-विशेषात् ? न च पूर्वमनुभूतमपि पुनर्दर्शनोदये स्मृतिपथमुपयातीति पुनर्दर्शनसङ्गतं स्मृतिर्हेतुः, पूर्वदृष्टे गिरिशिखरादिविदानीमनुभवाभावेऽपि स्मृतेरद्वयदर्शनात् । यदि पुनः स्मृतिरिदानीन्तना-

१-रमिन् ह्या-ना० मा० । २-स्थास्तस्मै-ना० मा० विना । ३-ने प्र-वा० वा० । ४-मात्रमनय-
भा० । ५-रमु-ना० मा० वा० । ६-यां पूर्वा-मा० मा० वा० । ७ यतो घर्तमानता स्मृति-
मपेक्षते स्वप्रतीतो नैदानीन्तनरूपतेति वक्तुं मा० मा० । यतो न घर्तमानता स्मृतिर्भवेत् न-
पूर्वरूपतयै स्मृतिमपेक्षते इति वक्तुं वा० वा० । ८ सा घ न प्रतिभासयति च २० २०
१ स्मृतिप्र-मा० मा० । १०-ति द-वा० वा० । ११-नपेक्ष-२० । १२ दर्शनात्-२० ।
६० द० १०

- नुभवाभावेऽप्युपजायते तर्हि भाविदर्शनपरिगतेऽपीदानीन्तनदृक्कृतं स्पर्शभाजि स्मृतिरुदीयताम् ।
 अथापि पूर्वरूपता पूर्वमनुभूतेति इदानीन्तनदर्शनाभावेऽपि पूर्वतामात्रे स्मृत्युदयः । नन्वेवं पूर्वता
 मात्रमेव पूर्वदर्शनावगतम् नेदानीन्तनरूपव्यापितयापि तद् अवगतं स्यात् । तत्र पूर्वाऽपररूपतयो-
 रेकतावगमः सिद्धः । न च पुनर्दर्शने सति 'स एवायं मया यः प्राक् परिदृष्टः' इति प्रतिपत्तेरभेदा-
 ५ वगमः पूर्वाऽपरयोः यतः पूर्वाऽपराभ्यां प्रत्ययाभ्यां न पूर्वापररूपग्रहणम् सर्वस्य स्वकालावधिपदार्थ-
 स्वरूपग्राहकत्वाद् दर्शनस्य । न च तत्कालमाविस्वरूपं पूर्वं परं वा भवितुमर्हति, साम्प्रतिकरूपव्य-
 घहारोच्छेदप्रसक्तेः । न च 'साम्प्रतिकरूपं पूर्वं मया परिदृष्टम्' इति निश्चयो युक्तः तस्य वैतथ्य-
 प्रसङ्गात् । नन्वेवं पूर्वरूपता वर्तमाने रूपे कथमवशीर्यते 'इदं मया पूर्वं दृष्टम्' इति भेदसङ्गात् ?
 तर्ह्यभेदेऽपि कथं वर्तमानस्य रूपस्य पूर्वदृष्टत्वावगमः ? पूर्वदृष्टत्वात् इति न वक्तव्यम्, यतो दृष्टता
 १० पूर्वदर्शनगोचरीकृतं रूपम् तद्दर्शनं चेदानीमतीततयाऽसत् तद्दृष्टताप्युपरतेति नाऽसती वर्तमान-
 दर्शनपथमवतरतीति । न च तद्दर्शने प्रच्युते तद्दृश्यमानताप्युपरतेति न सा साम्प्रतिकदर्शनाव-
 सेया, दृष्टता तत्पक्षेति वर्तमानदर्शनावसेया, यतो यदि दृष्टता पदार्थानां तदाव्ये सन्निहिता तदा
 यथा नीलता सन्निहिता तदानीमनुत्पद्येऽपि पूर्वदर्शने प्रतिभाति तथा दृष्टतापि सकलतनुभूताम्-
 नुत्पद्येऽपि पूर्वदर्शने स्फुटव्युपि दर्शने प्रतिभासताम् न किञ्चित् पूर्वदर्शनस्मरणेन । एवं च येना-
 १५ प्यसावर्थः पूर्वासावगतः सोऽपि दृष्टतामवगच्छेत् । ततो 'नीलादिकमेतत्' इति पदयति 'पूर्वदृष्टम्'
 इत्येतद्ये स्मरणपदव्यवस्थिति न तु 'पूर्वदृष्टमेतत्' इत्येका प्रतीतिः । नेतु 'इदं प्रतिभासमानमतीतसमये
 मया दृष्टम्' इत्येवं स्मृतिरनुभूयते न च पूर्वदृष्टताऽनुभवव्यतिरेकेण दृश्यमानस्य स्मृतिः सम्भवे-
 यमाकारा, असदेतत्, यतो 'दृष्टम्' इति मतिः स्मृतिरूपमासादयन्ती तत्कालावधि दर्शनविषयम-
 प्यवस्थान्ती लक्ष्यते न तु (न तु) वर्तमानकालपरिगतमर्थस्वरूपमधिगच्छति, वर्तमानकालतां तु
 २० दर्शनमनुभवति पूर्वरूपासन्नतामिति न काचित् प्रतिपत्तिरिति वा वर्तमानं 'पूर्वं दृष्टम्' इत्येव
 गच्छति । तत्र प्रत्यभिज्ञाऽपि पूर्वापरयोरेकदमधिगन्तुं सगर्था ।

- अथ असद्दर्शनविरतावप्युपलभ्यते यज्ञोपलदिर्यो नरात्तरजेत्यभिधानं, नेतत् सौरम् ।
 महर्शानु(नाप)गमे मन्तारदर्शनमवतरतीति नात्र किञ्चित् प्रमाणमस्ति । तथाहि-न प्रत्यक्षं पर-
 दृग्गोचरमर्थमवगमयितुमलम् परदृष्टोऽनवगमः, तदनयोमे च तत्प्रतिभासितव्यसाध्यनगते ।
 २५ न च तद्विषयव्यवहारदर्शनान् परोऽपि 'इदमर्थज्ञानं पदयति' इत्यनुमानात् परदृष्टनां स्वदर्शनविष-
 यस्य प्रतिपद्यते ज्ञानः अनुमानेनाभेदाऽप्रतिपत्तेः । तदिदं सद्दर्शव्यवहारदर्शनानुदयमानादव्ये इद-
 दनुत्पत्तां परदृष्टिव्यवस्थापगमनुमीदं न पुनरभेदम्, यथा भूमान्तरदर्शनादनुत्पत्त्यनुमितिः पूर्वदृ-
 ष्तसदृशं दृष्टान्तरमप्यवस्थिति न पुनस्तमेव इदं विज्ञेयम् सामान्येनागव्यवस्थितेनात् । परि ३०।
 सद्दर्शव्यवहारदर्शनान् स्व-परदृष्ट्यामेवावगमस्तादा रोमाञ्चलक्षणतुल्यव्यवस्थापदार्थदर्शनात् हा-परगु(त्त)-
 ३० ताभेदानुमितिप्रसक्तिः । अथ पुलकोद्गमादीं तुल्येऽपि रान्तानभेदात् भेदः हा-परदृष्टीनेः ननु
 सम्मनेष्वि कुतो भेदः ? यद्यपरगमन्तिभेदान् तदाऽनवस्था । अथ रजगाथेद्वान् रान्तानभेदः तथा-
 यति तुल्यमर्थ स्वरूपभेदाद् भिद्यताम्, यथैव स्वरूपभेदात् हा-परगत्यतिवर्तिनः तुल्यम् भेदा-
 तथा कालभेदात् हा-परदृष्ट्यावर्धेयं हि न भेदः ? न च परस्परविहारेणोपलभ्यमानयोः हा-परगत्य-
 तिवर्तिनः प्रतीतिः, अर्थेनापि हा-परदृष्ट्याऽनुगमद्वयव्यवस्थितिविहारेणोपलभ्यमानयोर्भेदप्रसक्तिः । यतो
 ३५ ददा स्वदृष्टोचररक्षां न तदा परदृष्टिं प्रतिभाति यदा चापरगमये परार्थेद्वनमयनमिति न तदा
 स्वार्थेद्वनमिति कथं न भेदः ? अतो विच्छिन्नदर्शनगमावर्धेयं पुनर्दर्शने दृष्टिनाऽनगमनसिवात्तद्वर्त-
 न

१ पूर्वदृष्टम्-भा० ३।० । २ स्य च तत् नृ-भा० मा० ३।० । ३ पूर्वदृष्ट-
 मा० ३।० । ४ दृष्ट्यादिति दर्शं ४।० ३।० । ५ प्रत्ययने भा० । ६ नि न साप-
 ७।० । ८ नि ना साप-८।० । ९ नि साप-भा० । १० रवेनेव वा ये भा० । ११ माप-भा० ४।० ।
 १२ न नृ-भा० ४।० । १३ नि- १४ अर्थिदं प्रतीतिः ३।० । १५ अर्थिदं प्रतीतिः भा० ३।० । १६-
 १७ दृष्टं दृष्ट-८।० । १८ सार महर्शानुगमे च न ८।० । १९ नृ-भा० ४।० । २० दृष्टो-
 ४।० । २१ अर्थे तत्-भा० ८।० । २२-२३ यतो नृ-भा० ४।० । २४-२५ नृ-भा० ४।० ।
 २६-२७-२८-२९-३०-३१-३२-३३-३४-३५-३६-३७-३८-३९-४०-४१-४२-४३-४४-४५-४६-४७-४८-४९-५०-
 ५१-५२-५३-५४-५५-५६-५७-५८-५९-६०-६१-६२-६३-६४-६५-६६-६७-६८-६९-७०-७१-७२-७३-७४-७५-७६-७७-७८-७९-८०-८१-८२-८३-८४-८५-८६-८७-८८-८९-९०-९१-९२-९३-९४-९५-९६-९७-९८-९९-१००-

इय प्रतिभागतोदाद् भेदः । प्रत्यभिज्ञा एवेदाध्ययमायिनी प्रतिभागभेदेन व्याप्यमाना नूनपुनर्जा-
तवेदादिप्रिय सान्तेति न तत्प्रतिपाद्योऽभेदः पारमार्थिकः । न च यत्रोऽविच्छिन्नं दर्शनं
परिहर्यमपतरति तत्र प्रतिभासभेदाभावात् कथं पौर्वापर्यो(यं)भेदावगम इति यत्कथ्यम्, यतः
प्रतिभासमानतये पदार्थो न सत्ता । यदाह—“उपलब्धिः सत्ता सा घोषलभ्यमानवस्तुयोग्यता
तदाश्रया या ज्ञानवृत्तिः” [ ] इति । तत्र यदि शक्तिं दर्शनम् तथासति ५
तत्र ह्युपलब्धिप्रतिभासस्यार्थस्य क्षणभेद एषाऽवभाति न क्षणभेदावगमः । यतः शक्तिं दर्शनं
स्यकालनर्थमपगतुं क्षमम् न कालान्तरपरिष्कृतम्, तस्य तदानीमभावात् । न हि यदा यदासति
तदा तत् तत्कालमर्थमपगच्छति, सकलातीतपदार्थग्रहणमसङ्गात् । अतोऽविच्छिन्नदर्शनेऽपि
प्रतिफलमपरापरज्ञानप्रसयैरपगतस्याप्यर्थस्य भेदः । न च ह्येव प्रतिक्षणमपरापरा अर्थवस्तु-
(दंस्य)भिन्न एवेति यत्कथ्यम्, दृग्भेदादेय दृश्यमानस्यार्थस्य भेदसिद्धेः । तथाहि—यदेका दृक् १०
दृक्कालोपेधिमर्थवत्तां वेत्ति न तदा परा यदा धापरोत्तरकालमर्थमपगमयति न तदा पूर्वेति
न तत्प्रतिभार्थितयम्—यतो यतमानसंविदस्तीति तदुपलब्ध्यमानतयास्तु न तु पूर्वेदमुपलब्धमा-
नता—अतश्चोपलब्धभेदादुपलब्ध्यमानताभेदः । न च पूर्वाऽपरदर्शनोपलब्ध्यमानता भिन्नैव उपलब्ध-

नोऽभावे क्रमपारसंवेदनाभावादर्थक्रमस्याप्यभाव इति, यतोऽनेकत्वे सति यथा पूर्वाऽपरयोरेतयोः २०
क्रमस्तथा दर्शनयोरेत्यनेकत्वमस्तीति कथं न क्रमः ? न चानेकत्वं न प्रतीतिरित्ययः एकत्वप्रतिभाना-
भावप्रतिभासस्थानिकावप्रतिभासरूपत्वात् तस्य च संवेदनसिद्धत्वात् । न च कालमन्तरेण पौर्वा-
र्याभावाद्भेदव्यवहारमपिशिष्यत इति कथं क्रम इति पक्वं युज्यम्, यतो भेदादिशेषेऽपि दृश्यमान-
स्यमाणतया पौर्वापर्यसङ्गात्वात् क्रमसङ्गतिरित्येदं । यदा हेतुसन्निधानाऽसन्निधानान्यां क्रमा
कार्याणाम् तत्सन्निधानाऽसन्निधानेऽपि हेतुसन्निधानाऽसन्निधानात् इत्यनारिहेतुपरम्पर्यत भर्तृता २५
त्यभावविशेष एव क्रम इति न किञ्चित् कालेन तस्याप्यन्यदाकालेने कमेऽनपस्या, स्वतः क्रमे पदा-
र्थानामपि ख द्रव्य युक्तः । तदेवं क्रमेणोपलब्ध्यमानमपरापरस्वरूपमिति सिद्धः स्वभावभेदः ।
न च हेमिकेऽपि संवेदने युगपत् पदार्थज्ञातं प्रतिभाति न क्रमेणेति न क्षणभेदः यतोऽनेकक्षण-
स्थितिः कालाभेददृष्टेः नित्यत्वमुच्यते, न चानेकक्षणस्थितिर्युगपदवभाति, यतो यदेका क्षणस्थि-
तिर्यमासते यदि तदैव द्वितीयक्षणस्थितिरपि तद्विविक्ता प्रतिभाति तथासति क्षणद्वयस्य परस्पर ३०
विविक्तस्य युगपत् प्रतिभासनात् कथं नित्यतालक्षणाः कालाभेदः ? अथ तद्व्यवस्थितिरिक्ता क्षणान्तर-
स्थितिः प्रतिभासते, तत्राप्याद्यक्षणस्थितिरूपतया वा द्वितीया प्रतिभाति, यदा द्वितीयक्षणस्थितिरु-

१ यत्र वि-भां मां । २-विच्छिन्नं च दृ-कां वा हां मि । ३ यतो वि-भां हां मि ।
४-तिसकलपरा-भां हां मि । ५-तिसकलपरापरप्रमयैरय-कां वां । ६-वधितसर्वसत्तां वां हां
मि । ७-सिद्धम् वां कं । ८-नताभे-भां हां मि । ९-नताऽतस्वोपलब्धभेदादुपलब्ध्यमानभे-कां
वां । १०-तापरि-भां मां मि । ११-तो विच-भां हां मि । १२-परोपलब्ध्यमानस्य कां कं ।
१३-मानक-भां हां मि । १४-सि यथाऽनुम-कां कं । १५-ज्ञानतरंगभेदाया-जां हां मि ।
१६-न धापारसं-कां वां भां । १७-यमोऽनिर-कां मां मि । १८-यारेकस्य-कां हां मि ।
१९-तत्सत्सदभा-भां हां मि । २०-तदैव का-हां मि । २१-तयैवं का-कां वां । २२-शक्तिरस्य हां-
भां मां । २३-तद्रूपति-हां । तद्रूपति-कां वां । २४-नित्य कां मि । २५-सद न
भां मां । सद-भां हां मि ।

तिः । अथापि स्यात् न क्षणिकं दर्शनम्—येन तज्ज्ञेदात् तद्भावात्स्यापि भेदः—किन्तु तदपि कालान्त-
स्थितिमत् कालान्तरेण्युपक्रममर्थमवगमयति, असदेतत् ; यतः स्थिरं दर्शनमनेककालात् युगपदवभाष-
यति, आहोस्वित् क्रमेणेति ? तत्र न तावद् युगपदवभाषयति । तथाहि—यदा दर्शनं घटिकाद्व्याप्तमस्ति
गतमर्थमनुभवति न तदैव तदवभाषनसम्यग्निधनम्, तदनुमये च तस्य वर्तमानतापत्तेर्न कालान्तरात् ।

५ यदि च प्रथमदर्शनमेव भाविरूपतामवगच्छति तथासति ग्रहणविरता। किमिति न जानाति 'पदा-
स्तिष्ठति' इति ? न च तदा ग्रहणमुपरतमिति नावगच्छति, यतः तदर्थग्रहणमुदितमिति कथमेव ?
अथ पूर्वमुदितं तद् अथुना प्रच्युतमिति न श्रद्धाति मनु तदा ग्रहणाभाये कथं तत्कालत्वे परिपूर्णा-
भयति ? अथ यदा दर्शनं विरमति न तदा तद्रूपं प्रतिभाति किन्तु यदा तदुदितं विद्यते तदा भाति-
रूपपरिच्छेदः, तदप्यसम्भूतः यतस्तथापि तत्कालतैव तेन परिगृह्यते न भाविरूपम् भवति इति तदनु-
सन्धेयम् ।

१० सप्रधाने वा भाविरूपतानुपपत्तेः । यद्दि तद् दर्शनकाळे प्रतिभासमानमस्ति सारूपेण तदभासि
यन्मानतवेति तदपि प्रत्युपपन्नम् न भाविरूपम् ; भावित्वे वा तद्ऽसप्रधानेः कथमसत् प्रतिभासि
यत् । त्वत्प्रतिष्ठितमपि तद् भाति तथासति सकलभाविभायरूपपरम्परा प्रतिभासताम् । न च
देवसि सत्येन्यत्र भविष्यद्भूतस्य प्रतिपत्तिरस्तु । न च प्रतिभासमानाऽभ्यतिरिक्तं भाविरूपमभासि चमो
दिकं न तदभ्यतिरिक्तमिति न तद्गृहः ; दशोऽत्रापि यदि भाविरूपं यन्मानतया प्रतिभासि तथा-

१५) नति वर्तमानमेव तद् इति कथं कालान्तरस्यायिता ? नच वर्तमानं भाविरूपया दृग्ने। कर्णे भाविरूपमेव तद् भवति न च वर्तमानं किञ्चिन्नाम, तथा चाऽऽप्तमागमपि भाविरूपं वर्तमानतया प्राप्यते। प्रतिमासीति हेतुं दर्शने विपरीतव्यतिरेकश्चेत्, ततो विनाशतया यत् प्रतिभागेन परं तद् वर्तमानमेवेति कथं स्थापयितावशः। पर्यायपर्यायभेदः ?

अथ कस्मिन् जगताम्न रक्षायि दत्तं रक्षायितां मृत्युमश्नुते, जन्मेष्वपि सन्माननापहारादे

२०. कामान्तराभ्यामित्तिं प्रतिभाति, तद्वयमाशङ्कते तु न पूर्वकालनाप्रतिपत्तिरिति पराधाराभावात्।
इति तद्वयमाशङ्कते कामान्तराभ्यामित्तिं प्रतिभाति, तद्वयमाशङ्कते तु न पूर्वकालनाप्रतिपत्तिरिति पराधाराभावात्।
इति तद्वयमाशङ्कते कामान्तराभ्यामित्तिं प्रतिभाति, तद्वयमाशङ्कते तु न पूर्वकालनाप्रतिपत्तिरिति पराधाराभावात्।

५५. अत्रिः सन् प्रतिमानं त्वरेण मनुना न प्रतिमानि । तथाहि-एदयमानात् त्वेणान् तादृशं मित्रा-
 न्मित्रं, मित्रं वा इति कल्पनादयम् । परि मित्रम् तदा न तदुपादेयम् । अगमिष्ये मानि, तदपि
 एदयमानात् वा त्वरेणान्, त्वरेणानया वा एदयमानं मानीति यत्कथम् । तत्र परि त्वरेणान्मित्र-
 वा एदयमानं प्रतिमानि तदप्यत्रि त्वरेणानुमय एव, न यत्मानकवाधितानिनि त्वरेणानुमय-
 इति एदयमानात्कथम् । अथ एदयमानानया त्वरेणानुमयः तत्रापरि एदयमानानुमयमात्रेण कथम् न

२०. पुंल्लङ्कारः क ति सा ति लोपः सा प्रतिमागमाममृतिरस्तीति शक्यं दण्डम्, यदपि दि तत्र दृष्टि मयि
२१. १ वचनं द्वयं सौत्रं सपु पुनम् ।

तत्र च पुनरेकस्मिन् सप्त प्रत्ययेति वक्ष्यम्य वनः सा हि; तस्मात्पुन इति प्रतिपत्तय प्रतीयते।
इति वक्ष्यम्य वनः सा हि; तस्मात्पुन इति प्रतिपत्तय प्रतीयते।

[illegible][illegible]

अन्यथासंप्रभ मेदोपरतिप्रसक्तिः । नापि द्वितीयकल्पना, यतः तत्रापि पूर्वद्वयगुणा नास्तीति कथ-
मसती सा प्राद्विषा भवेत् । अथ पूर्वं तथा गृहीतमित्युच्यते तत्रापि किं वर्तमानं रूपं तथा गृही-
तम्, उतान्यत् । यद्यन्यत् कथमेकता । अथ तदेव, तत्रापि न प्रमाणमस्ति, पूर्वाऽपरदृशोरसं-
स्पृशन् प्रतिभासमेदान् प्रतिभास्यमपि भिन्नसि । नापि तृतीया कल्पना, यतः स्मृतिरेव पूर्वरूपतां
निरन्तरदर्शिनोऽयभासयति न दृगिति प्राप्तम्, तद्येमेव । तथाहि—यस्य स्मृतिर्नास्ति तदैवागतस्य
नास्ती मातादिपरिगतमर्थमप्यवस्थति । ननु च स्मृतावपि पूर्वरूपता यदि चकास्ति तथापि सत्येव
“उपलब्धिः सत्ता” [इति घचनात्, असदेतत्, यतः स्मृतिरपि न वर्त-
मानकालपरिगतमप्यतरति तमनघतरन्ती च त(न)त ईभिर्घं पूर्वं रूपमावृत्तयितुं समर्थेति न
स्याप्यमेदप्रदृशः । तस्मात् पूर्वद्वयगुणसिद्धिर्नास्ति स्मृतिरपि वर्तमानदृशो भिन्नविषयेव ।

अथ “तदेवेदम्” इति दर्शनसमानाधिकरणतया स्मृत्युत्पत्तेः पूर्वापरप्रामाण्यता, ननु किमिदं १०
सामानाधिकरण्यम् । यदि दर्शन-स्मृत्योरभिप्रायभासिता, तदयुक्तम्, प्रतिभासमेदात् । तथाहि—

१५

अनेनैव न्यायेन दर्शनस्याप्यमेदो निषेद्धव्यः । तथाहि—दर्शनमपि निरस्त्यद्विषयप्रतिभास-
मात्मानमेवोद्घोषयितुं समर्थम् तथैव पर्ययतितयात् न बहिरर्थम् नापि त(न)पान्तरसंवेदनम् ।
तद्वेदेने च न ततोऽभिन्नमात्मानमाप्यानुमन्तम् । न च ततो मेदावेदनमेवावेदवेदनम् विपर्ययेऽ-
प्यस्य समानत्वात् । तथाहि—मेदवादिनाऽप्येतच्छब्दयते धृक्-अन्यतोऽमेदावेदनमेव मेदवेदनं
संवेदनम् । किञ्च, स्वसंवेदनेऽन्यानुभासनमेव ततो मेददर्शनम् । तथाहि—यद् यथा प्रतिभाति २०
तत् तथाऽभ्युपगन्तव्यम्, यथा नीलं नीलरूपतया प्रतिभासमानं तथैवागुणगमविषयः बहिरर्थ-
मपान्तरसंवेदनविधिकतया च दर्शनं स्वसंवेदो प्रतिभातीति तथैव तद्व्यवहारविषयः अन्यथा सक-
लव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् । न च स्वदर्शनमेवाऽपरोक्षतया स्वयंपुत्रि प्रतिभातीति तदेव सद्भूत पर-
संविदावस्तु न निर्मान्त कथं ता (ता) सत्याः । कथं वा ततः स्वसंविदो मेदः । अनुमानेनापि
न तासामधिप(ग)तिः प्रत्यक्षाप्रवृत्ती तत्रानुमानानप्यनाराध तदवतारेऽपि न तद् वस्तुसत्तां साध-
यितुं क्षमम् व्यवहारमात्रेणैव तस्य प्रामाण्यादिति यत्कथ्यम्, यतो यदि स्वदर्शनं परदर्शनसंवि-
दादी(परसंविदादी) न प्रयतते परसंवेदनमपि स्वदर्शनादी न प्रयतते इति कथं स्वदर्शनस्यापि
सत्यता । अथ स्वदर्शनमपरोक्षतया स्वयंपुत्रि प्रतिभातीति सत्यम्, मन्वेधं परदर्शनमपि तथैव
प्रतिभातीति कथं न सत्यम् । नहि स्वद्विषयं प्रतिभासमाविधत्वा भावो अन्यत्रान्यथा प्रतिभास-
मनघतरन्तः स्वरूपेणाप्यसन्नो नाम । यथा च परसंविदादीनामसत्यत्वे न ततः स्वदर्शनस्य मेदः ३०
तिष्ठति तथाऽमेदस्यापीत्युक्तम् । परसंवेदने च प्रत्यक्षानवतारेऽप्यनुमानप्रवृत्तिरुपपन्नैव, संसन्नतो
निश्चितसंवेदेनप्रतिबन्धव्यापारव्याहारादेर्निर्ज्ञस्य परसन्ततावुपपन्नात् परसंवेदनप्रतिद्विगुमान-

१-तीया क-भां । २-पूर्वतया वां । ३-तत्र तथा तदे-भां । ४-ता तथा तथा-भां । ५-पि
प्र-भां वां । ५-म् नवेष्ट-भां भां । ६-म् नवेष्ट-भां भां । ७-तदेवा-भां भां । ८-तदपि न
तमनय-भां भां । ८-दमिशं सर्वक-भां भां । ९-दमिधपूर्वक-भां भां । १०-तदेवे-भां भां ।
तदेवसि-भां भां । १०-मात्र विज्ञान प-भां । ११-तद्वा माति वां भां । १२-भासेव मेदाय
रूप-भां । १३-भासे च मेदाय रूप-भां भां भां विं । १३ तत्र एव कथं-भां भां भां । तत्र
एवतयं-भां भां भां । १४ प्र० पु० पं० ४ । १५-पि ररा-भां भां । १६-दने च ततो-भां भां ।
-दने च न ततो-भां भां । १७-ने च न ततो भां भां । १७ किञ्चास्ये सं-भां भां । किञ्च स्वे सं-भां
भां । १८ नीलनी-भां भां भां । १९ बहिरर्थोन्तरान्तर-भां भां भिन्ना । २०-भांति वां भां भां
विं । २१-यं मास-भां । २२-पक्षिः भां भां । २३ यदि स्वदर्शनं संविदादी न प्र-भां भां ।
यदि परदर्शनं संविदादी ननु धर्मे-भां भां । यदि स्वदर्शनं परदर्शनसंविदादी न प्र-भां । य
स्वदर्शनपरदर्शनं संविदादी न प्र-भां । २४-क्षया वां भां भिन्ना । २४-क्षया धपु-भां । २५-या
अन्यथा वां भां । २६ स्वसंवेदो नि-भां भां । २७-द्वय-भां भां भिन्ना ।

निबन्धना युक्तैव, अतिसूक्ष्मेक्षिकया सन्तानान्तरप्रतिपक्षभावाभ्युपगमे स्वसंविन्मात्रस्यावभाष-
प्रसक्तेः ज्ञानाद्वैतवादस्य दत्त एव जलाञ्जलिः । तदेवं संविदो देशभेदो नावगन्तुं शक्यः ।

नापि काल(ला)भेदोऽवगमार्हः । तथाहि—यदा संविद् वर्तमाना भाति तदा न पूर्विका; तद-
नवभासे च न तदपेक्षया 'अभिन्ना' इत्यवसातुं शक्या । अथ पूर्वसंविद् हारणे प्रतिभातीति
१ प्रकाशमान-स्वयमाणयोः संविदोरभेदावगमः, अयुक्तमेतत् । यतः स्मृतावपि संविद् वर्तमाना न
प्रेष्यते पूर्वदर्शनमेव (न पच) स्मृत्यवधारता । सा हि पूर्वदर्शनमेवाध्यवस्यन्ती प्रतिभातीति कथ-
मप्रतिभासमानं वर्तमानसंवेदनं पूर्वसंविदाऽभिन्नमा (पूर्वसंविदात्मानमभिन्ना) दर्शयितुं प्रभुः ?
अपि च, स्मरणमपि स्वतन्त्रमुद्भासयत् तत्रैवोपरतव्यापारं प्रतिभाति, न तु तत्र पूर्व दर्शनं स्वरूपेण
चकास्ति प्रच्युतस्वरूपत्वात् तस्य । न चोपरतस्वरूपमपि पूर्वदर्शनं स्मृती प्रतिभातीति युक्तम्
१० चकासतो रूपस्य स्मृतावपायात् । चकासंद्रूपसम्भवे च वर्तमानं तद् दर्शनं स्यात् नातीतम् यत्
इदमेवातीतस्यातीतत्वं यत् चकासद्रूपविरहः । तथात्वाभ्युपगमे च न ग्रहणमिति कथमभेदाय-
गमः ? अथ यदा स्मृतौ न पूर्वदर्शनावभासः तथासति प्रतिभासविरहोत् स्मृतिरेव स्वरूपेणाऽऽ-
भाति; सौ च स्वरूपेणाभिन्नयोगक्षेमात्वादभिनेति कथं नाभेदप्रतिभासः ? शस्येतत् । अग्यानुपे-
क्षेन प्रतिभासे सति तदपेक्षयाऽभेदव्यपस्यते । यदा च स्मृतौ पूर्वदर्शनं नावभाति तदा तदपेक्षया
१५ कथं तस्याऽभेदावगतिः इति न कालाभेदोऽपि संविद्ः प्रत्येतुं शक्यः । भेदस्त्वेकस्मिन्नेव काले
एहिर्नीलात्मा प्रतिभासमानवपुः अन्तश्च सुखादिसंवेदनं स्वप्रकाशतनु प्रतिभातीति कथं न प्रती-
तिगोचरः ? तथा, मधुर-शीतादिसंवेदनमनेकं स्वप्रकाशवपुर्गुणपत् स्वयंप्रतिनिर्मा प्रसिद्धमिति न
तद्वेदः पराकर्तुं शक्यः यतः सुखादिसंवेदनमात्मनि पर्यवसितम्—तदात्मकार्योत्—न नीलनिर्मासौ-
मयेति नीलनिर्मासोऽपि-अप्रत्यक्षनीलात्मकत्वान्-तत्रैव परिनिष्ठित इति कथं परस्पररूपानवभासने
२० सुख-नीलसंविदोर्भेदावगतिः ? अभेदो हान्यापेक्ष इत्यन्यथावगमेऽवगन्तुमशक्यः भेदस्तु सकला-
व्यपदार्थाव्यावृत्तभावस्वरूपः । सोऽव्यप्रतिभासरहितैस्वरूपप्रतिभाससंवेदनादेयावगत इति कथं न
व्यप्रतिभासेऽपरसंवेदनाऽप्रतिभासगमेव स्वसंविदो भेदवेदनम् ?

पूर्वाऽपरसंवेदनादपि स्वसंवेदनस्य भेदोऽवगम्यत एव । तथाहि—तदपि वर्तमानाऽपरोक्षार्थ-
स्वसंवेदने प्रतिभाति न पूर्वापररूपतया; संनिहितग्रहणं हि पूर्वोपररूपग्रहणम् । न च तत् संनिदिन-
नमेव । यद्य मनापि न पूर्वापरमा-
कालभेदः । तथा, परस्परानवगतिऽपि
वा एकाग्रमात्रः संविदपरमाणुविषयः ।

२० तत्र पुनरप्यपरसंविदपरमाणोरसौवेनाप्रतिभासने भेदावगम एव । तदेवं देश-कालाऽऽ-
कारिणतः परस्परपरिहारेणोपलभ्यमानप्रभृतेभेदाधिगतिरव्यवस्थिता । न वा (वा)ऽनेश्वरिणः पर-
स्परपरिहारेण देशादीनामुपलभ्योऽस्तिजः । अप्यस्तिजोऽस्तिजोऽप्यनन्तरा "भेद(वा)व्यवहृद-
परत्वात् । भेदश्चादीनोऽपि परस्परं तदनुपवेदाः स्यादित्यभिहितव्यासः ।

यदपि 'अथातोऽत(र)भेदाद् भेदः न च तामानातमानमवयविभ्रमवेदनाप्राप्तोऽभिप्राय-
मानवसोदय' इत्यादि दृष्टान्तव्यर्थापि, तदपि प्रतीतिव्यापितत्वादनुरोधोपपत् । विज्ञान-वाक्या-

१-भिन्ने तस्य-४० ४०-विन । २-पूर्व रं-४० ४० । ३-प्रत्ययेन ४० ४० । प्रथमाने ४० ।
प्रथमे ४० । ४-ने पूर्वदर्शनमेवाध्यवस्यन्ती प्रतिभातीति ४० ४० । ५-मानसंवेदनसंवेदनं
विद्यामानमभिन्ने वा दर्श-४० ४० मानसंवेदनं विद्यामानमभिन्ने वा दर्श ४० ४० ४० ४० । ६-
पूर्वदर्शनस्या-४० ४०-विन । ७-मद्वय मानसंवेदनं ४० ४० । ८-तस्याभ्यु-४० ४०-विन ।
९-ततो य दादा-४० ४०-विन । १०-तदा ४० ४०-विन । ११-सा च तदपेक्षया
स्वरूपेण निबन्धना-४० ४०-विन । १२-प्रवेदनात् ४० ४०-विन । १३-संवेद-४० ४०-विन । १४-
स्मृत्-४० ४०-विन । १५-नामवेति ४० ४०-विन । १६-तद्विधि-४० ४०-विन । १७-
विद्या-४० ४०-विन । १८-भेद-४० ४०-विन । १९-परा-४० ४०-विन । २०-नि पूर्व ४० ४०-विन ।
२१-अव-४० ४०-विन । २२-अव-४० ४०-विन । २३-अव-४० ४०-विन । २४-अव-४० ४०-विन । २५-अव-४० ४०-विन । २६-अव-४० ४०-विन । २७-अव-४० ४०-विन । २८-अव-४० ४०-विन । २९-अव-४० ४०-विन । ३०-अव-४० ४०-विन । ३१-अव-४० ४०-विन । ३२-अव-४० ४०-विन । ३३-अव-४० ४०-विन । ३४-अव-४० ४०-विन । ३५-अव-४० ४०-विन । ३६-अव-४० ४०-विन । ३७-अव-४० ४०-विन । ३८-अव-४० ४०-विन । ३९-अव-४० ४०-विन । ४०-अव-४० ४०-विन । ४१-अव-४० ४०-विन । ४२-अव-४० ४०-विन । ४३-अव-४० ४०-विन । ४४-अव-४० ४०-विन । ४५-अव-४० ४०-विन । ४६-अव-४० ४०-विन । ४७-अव-४० ४०-विन । ४८-अव-४० ४०-विन । ४९-अव-४० ४०-विन । ५०-अव-४० ४०-विन । ५१-अव-४० ४०-विन । ५२-अव-४० ४०-विन । ५३-अव-४० ४०-विन । ५४-अव-४० ४०-विन । ५५-अव-४० ४०-विन । ५६-अव-४० ४०-विन । ५७-अव-४० ४०-विन । ५८-अव-४० ४०-विन । ५९-अव-४० ४०-विन । ६०-अव-४० ४०-विन । ६१-अव-४० ४०-विन । ६२-अव-४० ४०-विन । ६३-अव-४० ४०-विन । ६४-अव-४० ४०-विन । ६५-अव-४० ४०-विन । ६६-अव-४० ४०-विन । ६७-अव-४० ४०-विन । ६८-अव-४० ४०-विन । ६९-अव-४० ४०-विन । ७०-अव-४० ४०-विन । ७१-अव-४० ४०-विन । ७२-अव-४० ४०-विन । ७३-अव-४० ४०-विन । ७४-अव-४० ४०-विन । ७५-अव-४० ४०-विन । ७६-अव-४० ४०-विन । ७७-अव-४० ४०-विन । ७८-अव-४० ४०-विन । ७९-अव-४० ४०-विन । ८०-अव-४० ४०-विन । ८१-अव-४० ४०-विन । ८२-अव-४० ४०-विन । ८३-अव-४० ४०-विन । ८४-अव-४० ४०-विन । ८५-अव-४० ४०-विन । ८६-अव-४० ४०-विन । ८७-अव-४० ४०-विन । ८८-अव-४० ४०-विन । ८९-अव-४० ४०-विन । ९०-अव-४० ४०-विन । ९१-अव-४० ४०-विन । ९२-अव-४० ४०-विन । ९३-अव-४० ४०-विन । ९४-अव-४० ४०-विन । ९५-अव-४० ४०-विन । ९६-अव-४० ४०-विन । ९७-अव-४० ४०-विन । ९८-अव-४० ४०-विन । ९९-अव-४० ४०-विन । १००-अव-४० ४०-विन ।

[illegible]

इति न तत्पक्षोऽभ्युपगमाहः । यच्च 'मेदाः सत्तातो यदि मित्राः खरविषाणवदमन्तः प्रसक्ताः अभिघ्राध्वत् सत्तामात्रकमेव न विशेषा नाम । तथाहि—यद् यतोऽप्यतिरिक्तम् तत् तदेव, यथा सत्तास्वरूपम्, अव्यतिरिक्ताश्च ते सत्तातः, तथासति सत्तामात्रकमेव' इत्यभ्यधायि, तद् मेदादिनोऽपि समानम् । यतस्तेनाप्येतत् शक्यं वक्तुम्—यदि विशेषेभ्यो व्यतिरिक्ता सत्ता खरविषाण-
५ घदसती प्राप्ता, अव्यतिरिक्ता चेत् विशेषा एव न सा इति न्यायस्य समानत्वात् । तदेवममेदे प्रमा-
णाभावात्—मेदस्य वा (चा)ऽबाधितप्रमाणविषयत्वात्—न तदभ्युपगमो ज्यायानिति शुद्धद्रव्यास्ति-
कमतप्रतिक्षेपिपर्यायास्तिकाभिप्रायः ।

[२ सांख्यमतप्रतिक्षेपकः पर्यायास्तिकनयः]

अशुद्धद्रव्यास्तिकसाङ्ख्यमतप्रतिक्षेपकस्तु पर्यायास्तिकः प्राह—यदुक्तं कापिलैः 'प्रधानादेव
१० महदादिकार्यविशेषाः प्रवर्तन्ते' इति, तत्र यदि महदादयः कार्यविशेषाः प्रधानस्वभावा एव कथमेवं
कार्यतया ततः प्रवृत्तिर्युक्ता? न हि यद् यतोऽप्यतिरिक्तं तत् तस्य कार्यम् कारणं वेति व्यपदेशं
युक्तम्, कार्य-कारणयोर्भिन्नलक्षणत्वात् अन्यथा हि 'इदं कारणम् कार्यं च' इत्यसङ्गीर्णव्यवस्थो-
त्सीदेत् । ततश्च यदुक्तं प्रकृतिकारणिकैः—'मूलप्रकृतेः कारणत्वमेव, भूतेन्द्रियलक्षणस्य षोडशक-
गणस्य कार्यत्वमेव, महदहंकारतन्मात्राणां च पूर्वोत्तरापेक्षया कार्यत्व-कारणत्वे च' [ ]
१५ इति तत् सङ्गतं न स्यात् । आह चेभ्यरकृष्णः—

"मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृति-विहृतयः सप्त ।

षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विहृतिः पुरुषः ॥" [साङ्ख्यका० ३] इति ।

यतः सर्वेषां परस्परमव्यतिरेकात् कार्यत्वम् कारणत्वं वा प्रसज्येत, अन्यापेक्षित्याद् वा कार्य-
कारणभावस्य अपेक्षणीयस्य रूपान्तरस्य आभावात् पुरुषवच्च प्रकृतिरव्यम् विहृतिरव्यं वा सर्वेषां वा
२० स्यात् अन्यथा पुरुषस्यापि प्रकृत्यविकारव्यपदेशप्रसक्तिः । उक्तं च—

"यदेव क्षमि तत् क्षीरं यत् क्षीरं तद् दधीति च ।

यदता विन्ध्यवासित्वं रथापितं विन्ध्यवासिना ॥" [ ] इति ।

'हेतुमत्त्वादिति (मत्त्वादि) धर्माऽऽसङ्गि विपरीतमव्यक्तम्' इत्येतदपि बालप्रलापमनुकरोति, न
दि यद् यतोऽप्यतिरिक्तसमायं तत् ततो विपरीतं युक्तम् विपरीतस्य रूपान्तरलक्षणत्वात् अन्यथा
२५ मेदव्यपहायोच्छेदप्रसङ्ग इति सत्त्व-रजस्-तमसाम् चैतन्यानां च परस्परमेशाभ्युपगमो निनिमित्तो
भवेत् ततश्च विभक्त्येकरूपत्वात् सहोपपत्तिविनाशप्रसङ्गः अमेदव्यवस्थिरेकनिप्रयोगसौमहात्म्य-
दिति । व्यक्तरूपाऽप्यतिरेकाद् अव्यक्तमपि हेतुमत्त्वादधर्माऽऽसङ्गि प्रसक्तम् व्यक्तरूपवत्, अदे-
तुमत्त्वादिधर्मकलापाप्यासितं वा व्यक्तम् अव्यक्तरूपाव्यतिरेकात् तात्पर्यरूपवत् अन्यथातिप्रसक्तिः ।

अपि च, अव्यव्यतिरेकनिवन्धनः कार्यकारणभावः प्रतिज्ञः, न च प्रधानादिभ्यो महत्तु-
३० त्परव्यपगमनिवन्धनः अव्यवः व्यतिरेको वा प्रतीतिगोचरः सिद्धः, यतः 'प्रधानाद् महान् महानोऽ-
हङ्कारः' इत्यादिप्रक्रिया सिद्धिसौधसिद्धिरमप्यास्ति । तस्मात्सिद्धिर्(सिद्धिः) चन एव प्रधानादिभ्यो
महत्तुमुपपत्तिप्रथमः । न च नित्यस्य हेतुभावः सङ्गतः यतः प्रधानाद् महदादीनामुपपत्तिः स्यात्
नित्यस्य क्रम-योग्यप्राप्त्याप्रसङ्गिक्याविरोधादिनि प्रतिपादयिष्यमावधानम् ।

अथ नास्मान्निरूप्यत्वमायोनस्या कार्यकारणभावोऽभ्युपगमः यतो रूपामेदादीनां विहृतये
३५ किन्तु प्रधानं महदादिकृत्यैव परिणतिमुपगच्छति सर्वैः कुण्डलादिभ्योमेवेति प्रधानं महदादिहारा-

१ स्यात्मेदाः ॥ १० ॥ १० ॥

१ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥

८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

१०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥

१२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ १३० ॥ १३१ ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ १४० ॥

१४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥ १५० ॥ १५१ ॥ १५२ ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ १५८ ॥ १५९ ॥ १६० ॥

१६१ ॥ १६२ ॥ १६३ ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ १६८ ॥ १६९ ॥ १७० ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ १७३ ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥ १७७ ॥ १७८ ॥ १७९ ॥ १८० ॥

१८१ ॥ १८२ ॥ १८३ ॥ १८४ ॥ १८५ ॥ १८६ ॥ १८७ ॥ १८८ ॥ १८९ ॥ १९० ॥ १९१ ॥ १९२ ॥ १९३ ॥ १९४ ॥ १९५ ॥ १९६ ॥ १९७ ॥ १९८ ॥ १९९ ॥ २०० ॥

भम्' इति व्यपदिश्यते मत्तदाद्यस्तु तत्परिणामरूपतयात् तत्कार्यव्यपदेशमासाद्यमिति न च परिणामोऽ-

अपि न, तन्मयाभ्यध्यामाद्यः परिणामो भवन्निर्गम्यते, स चैकदेशेन, सर्वोत्तमा या । न तावत् एकदेशेन, एकस्यैकदेशासम्भवात् । नापि सर्वोत्तमा, पूर्वपक्षार्थविमोहेन पक्षार्थान्तरोत्पादप्रसङ्गात् । अतो न तन्मयाभ्यध्यामं युक्तम्, तस्य स्वभावात्तरोत्पादनिबन्धनतयात् । व्यवस्थितस्य धर्मिणो धर्मोन्तरनिवृत्तौ धर्मोन्तरमादुर्भाषलक्षणः परिणामोऽभ्युपगम्यते न तु स्वभावाभ्यध्याममिति चेत्, अस-
द्वैतम् । यतः प्रपञ्चमाना उपपद्यमानस्य धर्मो धर्मिणोऽर्थान्तरभूतोऽभ्युपगम्यतया अन्यथा धर्मिण्य-
वस्थिते तस्य तिरोभावाऽऽविर्भावसम्भवात् । तथाहि—यस्मिन् पक्षमाने यो व्यापसते स ततो मिथः, यथा घटेऽनुपपत्तमाने ततो व्यापस्यमानः पटः, व्यापसते च धर्मिण्यनुपपत्तमानेऽव्याविर्भाव-
तिरोभावाऽऽसङ्गी धर्मकलाप इति कथमसौ ततो न मिथ इति धर्मी तद्व्यस्य पदेति कथं परिणतो नाम । यतो नाप्योन्तरभूतयोः कट-पटयोरापाद-विनाशोऽवलितरूपस्य घटादेः परिणामो भवति अतिप्रसङ्गात् । अन्यथा चैतन्यमपि परिणामि स्यात् । तत्सम्बन्धयोर्धर्मयोरापाद-विनाशात् तस्या-
साधुपगम्यते भाव्यस्येति चेत्, न, तद्वसतोः सम्बन्धमाधेन तत्सम्बन्धित्वायोगात् । तथाहि-
सम्बन्धो भवन्(न) सतो या भवेत्, असतो या भवेदिति कथनाद्वयम् । न तावत् सता समधि-
गताऽदोषव्यभवाभ्याम्यानेपेक्षतया क्वचिदपि पारतक्यासम्भवात् । भाव्यसतः, सर्वोपाकषाविदेह(हि)-
ततया तस्य क्वचिदभिमतत्वानुपपत्तेः, नहि शान्तिविषयादिः क्वचिद्व्याधिन उपलब्धः । न च व्यति-
रिक्तधर्मान्तरोत्पाद-विमोहे सति परिणामो भवन्निर्गम्यस्यापि तः, किं तर्हि । यत्तारमभूतैकत्वमाया-
नुवृत्तिः अपस्यामेदं तत्रैव तद्व्यवस्था । न च धर्मिणः सकाशाद् धर्मयोर्गतिरेकं सति एकत्व-
माधानुवृत्तिरस्ति, यतो धर्मैव तयोरेकः भावः । स च व्यतिरिक्त इति नास्मभूतैकत्वमाधानुवृत्तिः ।
न च निरुद्धधर्मानोपपद्यमानधर्मद्वयव्यतिरिक्तो धर्मो उपलब्धिलक्षणप्राप्तौ दृग्गोचरमयतरति कस्य-
चिदिति तौदतोऽसद्व्यवहारविषयैव । अथ अनयोन्तरभूत इति पक्षः कस्मिन्निवृत्ते तथाप्येकसाद्
धर्मिलक्षणादव्यतिरिक्तत्वाद् तिरोभावाऽऽविर्भावसतो धर्मयोर्द्वयोरेकत्वमप्येकत्वम् धर्मिलक्षणमिति केन २५
रूपेण धर्मी परिणतः स्यात् धर्मी या । अपस्यानुद्य धर्मिणः सकाशादव्यतिरेकाद् धर्मयोरेकत्वात्-
स्वरूपवन्न निवृत्तिः नापि प्रादुर्भावः धर्मोर्गतां च धर्मिणोऽनन्यत्वात् धर्मैक्यरूपवत् । अपूर्वस्य
योत्पादः पूर्वस्य च विनाश इति नैकस्यैकस्यचित् परिणतिः सिद्ध्येदिति न परिणामपक्षादपि
साङ्ख्यानो कार्यकारणव्यवहारः सङ्गच्छते । न च परिणामप्रसाधकं प्रमाणं क्षणिकम् अक्षणिकं वा
सम्भवतीति प्रतिपादितमनेदमिदं कार्यं कुर्वन्ति ।

यद्य असत्कार्यवादे 'असत्करणात्' इत्यादि वृणमभ्यध्यामि तत् सत्कार्यवादेऽपि वृण्यम् ।
तथाहि—असत्कार्यवादिनाऽपि शक्यमिदमिति धर्ममिध्यानुभू-

न सत्करणादुत्पादानप्रवृत्तान् सर्वसम्भवाभावात् ।

शक्यस्य शक्यकरणात् कारणमापाद्य सत् कार्यम् ॥ इति ।

अत्र च 'न सत् कार्यम्' इति व्यपदिष्टेन सम्बन्धो विधातव्यः, कस्यात् । 'सत्करणात्' 'उत्पादानप्रवृ-
त्तान्' इत्यादिदेनुसमूहात् । उभययो(भयो)र्थस्य दोषलोकः प्रेयो न भवति । तथाहि—यदि दुग्धा-

१ प्रसक्तिः वि० । २ "अथ वदित्वासात्"—तत्त्वसं० पत्रि० पृ० २१ पं० १८ । ३-रहितया वा० वा०
विना । ४-लोपादशक्तिरहणकलापः—तत्त्वसं० पत्रि० पृ० २४ पं० ५ । ४-नाशि स-मां० मां० १-नारा मति
वा० वा० । ५-व्यवस्थाम् । ६ "देन भावयेत्"—तत्त्वसं० पत्रि० पृ० २४ पं० १३ । ७-व्यतिरिक्तात् मां०
मां० वा० वा० विना । ८-लोऽन्यत्वा-वा० वा० १-लोऽन्यन्यत्वात् मां० मां० । ९-स्य क्वचित् वि० ।
१०-पृ० २८१ पं० १८ । ११-तत्त्वसं० पत्रि० पृ० २४ पं० २१ । १२-उभये यथादो-वा० वा० । उभयोश्चदो-
वि० दे० । उभययाश्चदो-हा० । "यद्येवमोदोहः"—तत्त्वसं० पत्रि० पृ० २४ पं० २४ ।

१३ "यदि दध्मादयः सन्ति दुग्धाद्व्यवस्थान् सर्वेषां तेषां सतां क्षिपुत्वात् दध्मिद्विधायकरणात्" ॥

तत्त्वसं० पत्रि० पृ० १७ पृ० २५ ।

दिपुं धर्मादीनि कार्याणि रक्त-वीर्यविपाकादिना विमर्शेन रूपेण मध्यावस्थावत् सन्ति तदा तेषां किम् परमुत्पाद्यं रूपमवशिष्यते यत् तैजस्यं स्यात्? न हि विद्यमानमेव कारणायत्तोत्पत्तिकं भवति प्रकृति-
चैतन्यरूपवत् । अत्र प्रयोगः—यत् सर्वात्मना कारणे सत् न तत् केनचिज्जन्म, यथा प्रकृतिश्चैतन्यं
वा, तदेव धामध्यावस्थायां कार्यम्, सत् तत् सर्वात्मना परमतेन क्षीरादीं दध्यादि इति व्यापकविच्छे-
५ पलब्धिप्रसङ्गः । न च हेतोरनैकान्तिकता, अनुत्पाद्याऽतिशयस्यापि जन्यत्वे सर्वेषां जन्यत्वप्रसक्ति-
अनवस्थाप्रसक्तिश्च—विपर्यये बाधकं प्रमाणम्—जनितस्यापि पुनर्जन्यत्वप्रसङ्गात् । तदेवं कार्यत्वमि-
मतानामकार्यत्वप्रसक्तिः सत्कार्येवाद्याभ्युपगमे । कारणामिमतानामपि मूलप्रकृति-बीज-दुग्धादीनां
पदार्थानां विचक्षितमहदादि-अङ्कुर-दध्यादिजनकत्वं न प्राप्नोति अविद्यमानसाध्यत्वात् मुक्ताम-
यत् । प्रयोगः—यैव अविद्यमानसाध्यं न तत् कारणम्, यथा चैतन्यम्, विं(अविद्यमानसाध्य-
१० मिमतः पदार्थं इति व्यापकानुपलब्धिः । प्रसङ्गसाधने चैतद् द्वयमपि अतो नोभयसिद्धोदाहत्तेन
प्रयोजनम् । भोगं प्रत्यात्मनोऽपि कर्तृत्वाभ्युपगमे मुक्ताया उदाहर्तव्यः । न च प्रथमप्रयोगे असि-
व्यक्ता(कस्या)दिरूपेणापि संविशेषणे हेताय(वृ)त्पादीयमाने असिद्धता न ह्यस्माभिर्मिथ्यकस्यादि-
रूपेणापि सत्यसिध्यते कार्यस्य किं तर्हि ? शक्तिरूपेण निर्विशेषणे तु तस्मिन्ननैकान्तिकता यतोऽसि-
ध्व्यैक्यादिलक्षणस्यातिशयस्योत्पद्यमानत्वाच्च सर्वस्य(स्या)कार्यत्वप्रसङ्गे भविष्यति अत एव द्विती-
१५ योऽपि हेतुरसिद्धः विद्यमानत्वात् साध्यस्याभिप्यक्त्युद्देशकानुद्देशकाद्यस्याविशेष्येति वक्तव्यम्,
यतोऽत्र विकल्पद्वयम्—किमसापत्तिशयोऽभिव्यक्त्याद्यवस्थातः प्रागासीत्, आहोश्चिन्नेति ? यथा-
सीत् न तर्ह्यसिद्धतादिदूषणं प्रयोगद्वयोपन्यस्तहेतुद्वयस्य । अयं नासीत् एवमप्यतिशयः कथं हेतुरयं
प्रादुर्भायमभ्युपयति ? 'असदकर्णात्' इति भवतिरभ्युपगतत्वात् । तत् स्थितम्—सदकर्णात् सत्
कार्यम् । यैधोक्तनीत्या सत्कार्यवादे साध्यस्य(स्या)भाषादुपादानप्रवृत्तमप्यनुपपन्नं स्यात् तत्साध्य-
२० कलपाम्भ्येय प्रेक्षापञ्जिरुपादानपरिग्रहात्, नियतादेव च क्षीरादेर्वध्यादीनामुद्भूय इत्येतदप्यनुपपन्नं
स्यात् साध्यस्यासम्भवादेव, यतः सर्वस्यात् सम्भवागाव एव नियताज्जन्मेत्युच्यते तस्य सत्कार्यभा-
वपक्षे न घटमानकम् । तथा, 'शक्तस्य शक्यकर्णात्' इत्येतदपि सत्कार्यवादे न युक्तिसङ्गतम्
साध्याभावादेव, यतो यदि किञ्चित् केनचिदमिनीयैर्येत तदा नियतैकस्य शक्तिर्व्यवस्थान्येत "निय-

१ "हेतुजन्यं न तत् कार्यं सतातो हेतुवितिषत् । अतो नाभिमतो हेतुरसाध्यत्वात् परामर्शः" ॥

तत्पक्षः ७० १८ पृ० २५ ।

२ कार्यं सर्वं (सद्य) सर्वात्मना वा० वा० । "तदेव च कार्यं मध्यावस्थायाम्, सच सर्वात्मना परमतेन दध्यादि-
तत्पक्षः पञ्चि० पृ० २५ पं० १० । ३ यदि विद्यमानसाध्यं तत् कार-वा० वा० । ४ "अविद्यमानसाध्य-
निमतः परार्थः"—तत्पक्षः पञ्चि० पृ० २६ पं० २ । ५ "मस्तु मन्यते साङ्ख्यः पुनरस्यापि प्रतिबिम्बोदयन्यायेन शीर्षं
प्रति कर्तृत्वमस्तीति । तं प्रत्येवं व्याख्या-परधामावात्मा च—(प्र० पृ० पं० २४) मुक्त इत्यर्थः"—तत्पक्षः पञ्चि०
पृ० २६ पं० ३ ।

६ "अभ्यव्यतिषयः कश्चिदभिव्यक्त्यादिलक्षणः । यं हेतवः प्रवृत्तानां न सन्ति क्वचिदप्याम्" ॥

तत्पक्षः ७० १९ पृ० २६ ।

७ प्र० पृ० पं० ३ । ८ प्र० पृ० पं० १२ । ९ सविशेषणो हेतोरुपादीयमानऽतिशयतः । ना ११-वा०
वा० । १० हेतायुपादीयमानोऽसिद्धता न ह्य-आ० । ११-मिथ्यकादि-वा० वा० शिवा । १२ इत्युक्ता-
दि-वा० वा० । १३ प्रसङ्गवचनम्-प्र० पृ० पं० ५ । १४ एव यं द्वि-वि० दे० । एवं द्वि-वा० । १५ प्र० पृ०
पं० ५ । १६ साध्यस्यापि व्यक्त्यु-वा० वा० । साध्यस्यापि मिथ्यक्यु-वि० दे० ।
१७ "अयं दध्ने दध्यादेव न किञ्चिदप्यनुपपन्नम् । नो येन शोऽन्यत् कथं तेन, शत्रुर्भावं वामधुने" ॥

तत्पक्षः ७० २० पृ० २६ ।

१८ पृ० २८ पं० १८ ।

१९ "अयं साध्यः समर्थो नोदयनादिप्रसङ्गः । निवृत्तस्य नो जन्म न च शक्तिर्न च शिवा" ॥

तत्पक्षः ७० २१ पृ० २६ ।

२०-ध्यावस्थाया-वा० वा० । २१-स्यात् तत्साध्यदध्यावस्थावदेव वा० । स्यात् साध्यावस्थायाम्
एव वा० वा० । स्यात् तत्साध्यदध्यावस्थावदेव वि० । २२ पृ० २८ पं० १९ । २३ "अयं(वे)नैव च
कथं किञ्चिदप्यनुपपन्नम्-प्र० पृ० २८ पं० १ ।

स्यस्य च का(क)रणं सिद्धिमप्यासीतेति, नान्यथा । कारणभाषोऽपि भावानां साध्याभावादेव सत्कार्यवादे न युक्तिसङ्गतः न चेत्तद् दृष्टमिष्टं च । तस्मान्न सत् कार्यं कारणावस्थायामिति प्रसङ्ग-
पर्ययः पञ्चस्यपि प्रसङ्गसाधनेषु योज्यः ।

अपि च, सदैवेव हि साधनं स्वविषये प्रवर्तमानं द्वयं विदधाति-स्वप्रमेयापेक्षविषये उत्पद्यमानौ संशय-विपर्ययो निपत्तयति, स्वसाध्यविषयं च निश्चयमुपजनयति । न चेत्तन् साकार्यवादे मुक्त्वा सङ्गच्छते । तथाहि-साम्बेद-विपर्ययो भवद्भिः किं चेन्न्यस्वभावाद्यभ्युपगम्येन, भादोभिवद् बुद्धि-मनःस्वरूपौ । तत्र यदि प्रथमः पक्षः, स न युक्तः, चेन्न्यरूपतया तयोर्भवन्निरनुपगमात्, अभ्युपगमे वा मुक्त्यवस्थायामपि चेन्न्याभ्युपगमात् । प्रसङ्गः, साधनत्वापादान् तयोरनिवृत्तिश्च चेन्न्यप्रतिपक्षः । अतः न (म)नसोर्निश्चयेन तयोरपि नित्यत्वापिबृत्त्ययोगात् । तस्या अपि सपेक्षोऽयस्यितेः अन्यथा साकार्यवादो विधीयत इति साधनोपन्यासत्रयात्सो दिक्तः ।

[illegible]

१ "सर्वोत्तमाः च निष्कलेः कार्यसिद्धिः सिद्धयः । कारणभ्युपदेशोऽपि तन्मात्रेणोपपद्यते" ॥

ମାଧବପୁରୀ ୩୨ ୩୩ ୩୪ ୩୫ ।

१-४३ पा स-भा० ।

१. "सर्वे न साधनं कर्तुं निषर्वाणनिषर्वाणम् । निषर्वाणद्वयं वेदं न तत्र दुर्लभम् ॥"

॥ एतेह-सिर्मागौ निवर्त्तौ सदेहा स्थिते । नपि निवर्त्तन्मन्त्रिण तत्र एव पुनर्जयम् ॥

ता.प्र.सं. सं० २१-२४ पृ० २०।

४ "बौद्ध-बुद्धि-मनसा निरूपणे"-तत्त्वसं० पत्रि० पृ० १७४-१५१५-मार्गसाध अ० ८० ।

१. "अथवि निषकोऽभूत्तत्तुपदेत्तु साधनम् । तत्तु संवेत्तु सत्वेऽपि अवेदुर्नमः । अथवि " ॥

१९५५-५६ = २५, १९५६-५७ = २४ ।

७५० २६२ ५० १६१

८ "अथ योऽपि भवति तेनैव हि चेत् सचिरस्य वा । न ह्यनित्यमेव भवति सचिरस्य वा ।"

Page 10

૧ "ભાષાપ્રેક્ષકોને કે સંસ્કૃતોને મળે, જ્ઞાનમયભાવરૂપને કે" - ભાષાં. ૧૬૮. ૧. ૧૬. ૧. ૧૧.

१०-भाषाऽसौ मि. ई. ११ अथ पुराणम् व. व. मि. ११-वाचस्पत्य-व. व. मि.

लोकव्यवहारोच्छेदश्च सत्कार्यवादाभ्युपगमे । तथाहि—द्वितीयऽद्वितीयप्राप्ति-परिहाराय लोकः प्रवर्तते, न च तत्पक्षे किञ्चिदप्राप्यम् अद्वेयं वा समस्तीति निर्वाणपरमेय सकलं जगत् स्यादिति कथं न सकलव्यवहारोच्छेदमसङ्गः ।

निषिद्धे च सत्कार्यवादे 'असत् कार्ये कारणे' इति सिद्धमेव—सदसतोः परस्परपरिहासि-
तत्वेन प्रकारान्तरासम्भवात्—तथापि परोपन्यस्तदुपपत्त्य दृष्टान्तमामताप्रतिपादनप्रकारो हेतुः ५
प्रवृत्तते—तत्र यत् तावदुक्तं परेण 'असत् कर्तुं नैव शक्यते, निःस्वभावात्' इति, तदनिष्टम्।
अस्तु स्वभावस्यैव विधीयमानत्वाभ्युपगमात् तस्य च नैकप्रातिभेदेः । अथ प्राग् उपपत्तेर्निःस्वभावमेव
तत्, न; तस्यैव निःस्वभावात्प्रायोगान् । न यतः स्वस्वभाव एव निःस्वभावो युक्तः अस्तु स्वभाव-
प्रतिषेधलक्षणत्वादिः स्वभावात्पत्त्यस्य । न च क्रियमाणं अस्तु उत्पादनात् प्रागस्ति येन तस्यैव नि-
स्वभावं सिद्धेत् । न च अस्तु विरहलक्षणमेव धर्मिणं निरुपेयं विधीयते 'नैकप्राग्' इति हेतुः प(क)-१०
क्षीयते इति वक्तव्यम्, सिद्धसाध्यताप्रसङ्गात् यतो न अस्तु विरहः केनचिद् विधीयमानत्वा-
भ्युपगमः । अनेकान्तिकध्यायं हेतुः विषये चाप्यवधारणाऽप्रवृत्तत्वात् कारणशक्तिनिषेधमादि-
क्षिदेवासात् क्रियते अतोत्पादको हेतुर्गोचरे, यस्य तु शक्त्यादेर्भावात् (भास्वत्) पारंशः तत्र
क्रियते इति अनेकान्त एव, यतो न सर्वे सर्वस्य कारणमिष्टम् । न च 'यद् अस्मत् तत् क्रियते एव'
इति— उपपत्तेः प्राग् तत् अवदेवेत्यभ्युपगमः । अथ १५
यासतो हेतुर्न भवतीत्यभिधीयते, अनदेतत्,
"सत्कारिण्ये किमिति" सर्वे सर्वस्य नातो हेतुर्न
"। न च अवगमनेन विशिष्टतत्त्वमिति चेन्न तत्र
प्राग् न क्रियते इत्युक्तमभिधानीयम्, इतर-
भाष्यस्य समानायात् । तदुक्तम्—

"अङ्गुष्मभ्याविक्षिपेऽपि न सखं हार्यकान्तरेभ्यः" ।

[लघुचरितः पृ. १८]

मैत्रेयपुत्रमैत्रेयवादेन च 'यद्वत् तद्वत्' इति शास्त्रमुक्तम् न पुनस्तदिति । तथाहि—साधयि
कार्य-कारणयोर्भेदे कस्यचित् विशिष्ट कारणं भवति—इदमुपपत्तिसाधयित्वा न तदाम्यमवधार-
इति निश्चयः—अत्रमेवेत्यप्येकैककालेऽपि भवेत्तु तदर्थं व्याख्येयविरट् कार्यं तदवधारय १५
विरट्प्रधर्माप्याप्तनिवृत्तपक्षत्वात् धरन्मेववा । तद्वत्तु—

“मेवे दि कारणं विक्षिप्तं परमुधर्मतया भवेत् ।
अमेवे तु विदग्धयेते तस्यैकस्य विंशतिः ॥”

अथ असाधारण्यवादिनाः कारणाणां प्रतिनियताः साक्ष्ये न घटते कार्यमवान्तरमर्थीकारः ।
निष्पत्तेः न साध्यमित्यतरेणापथिमताः सञ्ज्ञायाः सत्तामयति । प्रयोगश्चात्र—ये सञ्ज्ञतत्वाध्यायिभिरुच्यन्ते,
न ते नियतसाक्ष्यः, यथा साक्षात्प्राप्त्या, सञ्ज्ञतत्वाध्यायिभिरुच्यन्ते साक्ष्येति साक्षात् साक्षात् इति
व्यापकानुपपत्तिः । सत्त्वाध्यायिभिरुच्यन्ते कार्यमवधिस्तज्ञायाश्च युक्तः कारकप्रतिनियतः । उक्तं य—

[illegible]

११ "मैयुक्तास्तु विमोहेति शरी शरीरवत्तमः । कस्य तु दुःखस्येति न शरीरवत्तमः ॥

செவ்வாய் 12.05.2010

॥ तेषां अनुसन्धानार्थम्-बहुत्र नमः । इति । अ. पु. म. १५८ - अथर्व. सू. ३. ४. २० ।

१। काशी पुस्तकालय काशी-बं. बं. : काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, काशी-२०० १५

१०३। १४ तालपत्रं वर्तमानं दृ० १३५०४।

तिशयस्योत्पत्तेः । न चातिशयस्य कश्चिदाधारो युक्तः अमूर्तत्वेनाद्यः प्रसर्पणमात्रान् अधोमति-
प्रतिबन्धकत्वेनाधारस्य व्ययस्थानात् । अन्यजनकमात्रलक्षणोऽपि न सम्बन्धो युक्तः; सर्वेष्वेव
सम्बन्धाख्यस्य (निध्याख्यस्य) कारणस्य सन्निहितत्वाच्चित्त्यमतिशयोक्त्यतिप्रसङ्गे । न च साधक-
प्रयोगापेक्षया निधयस्यातिशयोक्तादकर्तृयं युक्तम् अनुपकारिण्यपेक्षाऽयोगात्, उपकाराम्युपगमे
५ या दोषः पूर्ववत् वाच्यः । अपि च, अतिशयोऽपि पृथग्भूतः क्रियमाणः किमसन् क्रियते, आहोस्वित्
सन् इति कल्पनाद्वयम् । असत्त्वे पूर्ववत् साधनानामनैकान्तिकता वाच्या, सत्त्वे च साधनवैयर्थ्यम्
तत्रापि अभिव्यक्त्यभ्युपगमे 'कैयमभिव्यक्तिः' इत्याद्यनवस्थाप्रसङ्गो दुर्निवार इति व्यतिरेकपक्षोऽपि
सह्यसम्भवादसम्भवी । अतो न स्वभावातिशयोक्त्यतिरभिव्यक्तिः ।

नोपि तद्विषयज्ञानोत्पत्तिस्वरूपा अभिव्यक्तियुक्तिसंगता, तद्विषयज्ञानस्य भवदभिप्रायेण नित्य-
१० त्वात् । तथाहि—तद्विषयाऽपि संवित्तिः सत्कार्यवादिमतेन नित्येव किमुपाद्यं तस्याः स्यात् ? अपि
च, एकैक(कैव) भवन्मतेन संविद्—“आ सर्ग-प्रलयादेका बुद्धिः” [ ] इति
हंताता(न्ता)त्—सैव च निधयः तत्र कोऽपरस्तादुपलम्भोऽभिव्यक्तिसवरूपो यः साधनैः सम्भ-
वेत् ? न च त(न च न त)द्विस्वभावा तद्विषया संवित्तिः किन्तु मनःस्वभावेति वक्तव्यम्,
'बुद्धिः' 'उपलब्धिः' 'अभ्यवसायः' 'मनः' 'संवित्तिः' इत्यादीनामनर्थान्तरत्वेन प्रदर्शयिष्यमाणत्वात्
१५ तद्विषयोपलम्भोऽऽवरणक्षयलक्षणाभिव्यक्तिर्न घटां प्राञ्जति द्वितीयस्योपलम्भस्यासम्भवेनोप-
लम्भावरणस्याप्यभावात् न ह्यसत् आवरणं युक्तिसंगतम् तस्य वस्तुसद्विषयत्वात् । नै वास्तव-
दावरणस्य कुतश्चित् क्षयो युक्तः । सत्त्वेऽपि तदावरणस्य नित्यत्वाच्च क्षयः सम्भवी, तिमा(तिरो-
भा)यलक्षणोऽपि क्षयस्तस्याऽयुक्तः अपरित्यक्तपूर्वरूपस्य तिरोभावानुपपत्तेः । तद्विषयोपलम्भस्या(स्य)
सत्त्वेऽपि नित्यत्वाच्चावरणसम्भव इति कुतस्तत्क्षयोऽभिव्यक्तिः ? न चाप्यावरणक्षयः केनचित्
२० विधानं शक्यः तस्य निःस्वभावत्वात् । ततोऽभिव्यक्तेरव्ययमानत्वात् सत्कार्यवादपक्षे साधनोप-
पत्त्यासवैयर्थ्यम् ।

एवं बन्ध-भोक्षाभावप्रसङ्गश्च तत्पक्षे । तथाहि—प्रधान-पुरुषयोः कैयन्योपलम्भलक्षणतत्त्व-
ज्ञानप्राप्तुर्मांसे सति अपवर्गः कापिलैरभ्युपगम्यते, तत्र(तच्च) तत्त्वज्ञानं सर्वदा दृढवस्थितमेवेति सर्व-
एव वेदिनोऽपवृक्षाः(वृक्षाः) स्युः । अत एव न बन्धोऽपि तत्पक्षे सङ्गतः मिथ्याज्ञानबन्दाच्च बन्ध-
२५ इत्येते तस्य च सर्वदाऽप्य(दा द्य)वस्थितत्वात् सर्वेषां वेदिनां वदत्यमिति कुतो मोक्षः ?

१ “सर्वदेव निधकाहयस्य कारणस्य”—तत्पक्षे १ पञ्चि ५० २८ वं २० । २ ५० २९९ वं १८ ।
३ ५० २९९ वं २१ । ४-दसम्भयो अतो हे- १-दसम्भया अतो हा- १-दसम्भवे अतो मि ।

५ “न तद्विषयसंवितीनैवलम्भावृत्तिक्षयः । नित्यस्तादुपलम्भस्य द्वितीयस्याऽप्यव्ययभावात्” ॥

तत्पक्षे- ५० २० ५० २९ ।

१ तद्विषयस्यापि बा० बा० विना । २-त्पाद्य तं स्यादपि मि० हा० १-त्पाद्यं तं स्यादपि भा० ।
-त्पाद्यं ते स्यात् अपि बा० बा० । “सत्कार्यवादिनो मतेन नित्येवेति किं तस्या उत्पाद्यम्”—तत्पक्षे १ पञ्चि ५० २९
वं १० । ८ एक एव भवन्म-बा० बा० । “एकैव भवतां मतेन”—तत्पक्षे १ पञ्चि ५० २९ वं ११ ।
९ -द्विरिष्टा तात् स्तोय मि० हा० १-द्विरिति कृतिरित्याद्य बा० बा० । १० “आ सर्ग-प्रलयादेका बुद्धिः”
इति सिद्धान्तात्—तत्पक्षे १ पञ्चि ५० २९ वं ११ । ११ “न बुद्धिस्वभावा तद्विषयसंवितीति किं तर्हि ? मनःस्वभावेति,
उदसम्भ-”-तत्पक्षे १ पञ्चि ५० २९ वं १५ । १२ न चाऽसत्-मि० विना । १३-मनिस्य-बा० बा० ।
१४-यीति विरोधामासल-बा० बा० । “नापि विरोधावन्धनः क्षयो युक्तः अत्यन्तदूरस्य तिरोभावरूपभावात्”—
तत्पक्षे १ पञ्चि ५० २९ वं १५ । १५ “अथवा ‘नित्यत्वात्’ इति, तद्विषयायाः संवितीतिरप्याचार्येण संभवति
तदर्थेभवत् क्षयो युक्तः”—तत्पक्षे १ पञ्चि ५० २९ वं १२ । १६-म्यते न च तत्त्वज्ञानं सर्वदाऽप्यवस्थितमे-
वेति सर्व एव वेदिनोऽपवृक्षाः बा० बा० । १-म्यते न च तत्त्वज्ञानं सर्वदा वेस्थितमेवेति सर्व एव वेदि-
नोऽपवृक्षाः बा० बा० । “तत्त्वज्ञानव्योदयो लब्धो मोक्षो भवद्विहितवत्, तच्च तत्त्वज्ञानं सर्वदाऽवस्थितमेवेति युक्तम् ।
तर्हि एव वेदिनः स्युः”—तत्पक्षे १ पञ्चि ५० २९ वं २५ । १७ “तस्य च सर्वदाऽवस्थितत्वेन”—तत्पक्षे १ पञ्चि
५० २९ वं २० ।

लोकव्यवहारोच्छेदश्च सत्कार्ययादाभ्युपगमे । तथादि—दिताऽद्वितीयाति-परिहाराय लोकः प्रवर्तते, न च तत्पक्षे किञ्चिदप्राप्यम् अदेयं वा रामस्तीति निर्वाणारमेय सकृत् जगत् स्यादिति कथं न सकलव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः ?

निषिद्धे च सत्कार्ययादे 'असत् कार्य कारणे' इति सिद्धमेव—सद्वरातोः परस्परपरिहारस्थितत्वेन प्रकारान्तरासम्भवात्—तथापि परोपन्यस्तदुपपन्नस्य रूपणाभासताप्रतिपादनप्रकारो लेखात् प्रवर्तते—तत्र यत् तावदुक्तं परेण 'असत् कर्तुं नैव शक्यते, निःस्वभावापत्तात्' इति, तद्विज्ञम् । वस्तुस्वभावस्यैव विधीयमानत्वाभ्युपगमात् तस्य च नैकप्यारित्ये । अंश प्राग् उत्पत्तिर्निःस्वाभावमेव तत्, न। तस्यैव निःस्वभावापत्त्यायोगात् । न यतः स्वभाव एव निःस्वाभावो युक्तः वस्तुस्वभावप्रतिषेधलक्षणन्यासिः स्वभावात्तस्य । न च क्रियमाणं वस्तु उत्पादात् प्रागस्ति येन तदेष निःस्वभावं सिद्धेत् । न च वस्तुविरहलक्षणमेव धर्मिणं निरूपे परीक्ष्य 'नैकप्यत्' इति हेतुः प(क)-१० श्रीक्रियत इति वक्तव्यम्, सिद्धसाध्यताप्रसङ्गात् यतो न वस्तुविराट् केनचिद् विधीयमानतयाऽभ्युपगतः । अनैकान्तिकधायं हेतुः विपक्षे बाधकप्रमाणाऽप्रदर्शनात् कारणशक्तिप्रतिनिधमादि किञ्चिदेवास्तत् क्रियते वस्तुत्पादको हेतुर्विद्यते। यस्य तु शाश्वतावेर्मातु(नास्त्यु)त्पादका तत्र क्रियत इति भवेकान्त एव, यतो न सर्वं सर्वस्य कारणमिष्टम् । न च 'यद् अस्तत् तत् क्रियत एव' इति व्याप्तिरभ्युपगम्यते किं तादृं ? यद् विधीयते उत्पत्तेः प्राग् तत् अन्वयेत्यभ्युपगमः । अथ १५ तुच्येऽपि असत्कारित्वे हेतुना किमिति सर्वः स्वयंस्वरातो हेतुर्न भवतीत्यभिधीयते, अतदेतत्, भवत्यप्येऽप्यस्य व्योषस्य समानत्वात् । तथादि—तुच्ये सत्कारित्वे किमिति सर्वः स्वयंस्वरातो हेतुर्न भवतीत्यसत्कार्ययादिनोऽप्येतदभिधानं शक्यत एव । न च भव्यमतेन किञ्चिद्वन्ति येन तत्र क्रियते, न च कारणशक्तिनियमानां सवपि गमोऽस्त्युत्पादि न क्रियते इत्युत्तरागिधानीयम्, इतरत्राप्यस्य समानत्वात् । तदुक्तम्—

“त्रैमुपस्यस्याविदोयेऽपि न सर्वं सर्वकारणम्” ।

[तत्पक्षं का० २८]

अभ्युपगमे(न)यादेन च 'यद्वा तद्वा' इति साम्यमुक्तम् न पुनस्तद्वति । तथादि—सत्यपि कार्य-कारणयोर्मदे कस्यचित् किञ्चित् कारणं भवति—स्यहेतुपरस्परप्रापानत्वात् तथाभूतत्वभावप्रतिनिधमस्य—अमेदे च तयोरेकस्यैकत्वसिद्धेयं काले हेतुकार्ये व्याप्योन्मविद्यते कथं सम्भवेत् १५ विद्वज्जर्मणाप्यासनिधमनत्वात् वस्तुमेवस्य ? तदुक्तम्—

“मेदे दि कारणं किञ्चिद् वस्तुपरमंतया भवेत् ।

अमेदे ॥ विद्वद्वत्ते तस्यैकस्य किंयाऽक्रिये” ॥

[

]

अथ असत्कार्ययादिनाः कारणानां प्रतिनिधताः शक्यो न घटन्ते कार्यामकानामवपीनाम् १० निष्पत्तेः । न ह्यपिधमन्तेरेणापधिमतः सङ्गायः सम्भवति । प्रयोगध्यात्र—ये सद्गतकार्यापधिद्व्याः न ते निपतदाक्षयः, यथा शाश्वताद्व्याः, सद्गतकार्यापधिद्व्याभ्यं शास्त्रिणीमादयो भावा इति व्यापकानुपलब्धिः । सत्कार्ययादे ॥ कार्यापधिसङ्गायाद् युक्तः कारणप्रतिनिधयः । उक्तं च—

१५ १८१ पं० २१ तथा १८ । १ “प्राग् उत्पत्तिरिति स्वभावेनेति चेद्, न, तस्यैव निःस्वाभावयोगात् । न हि स्वाभाव एव निःस्वाभावो युक्तः”—तत्पक्षं पत्रि० ५० ११ । २—तु नियतः स्वत्व-मां । ४ “नीलं धर्मिणं परीक्ष्य 'नैकप्यत्' इति हेतुः क्रियते”—तत्पक्षं पत्रि० ५० १५ । ५—दको स्वत्व द्वि-वां । ६—न 'नास्त्युत्पादको हेतुर्गम' इति पाठः संभाव्यते । “यस्य तु विद्वद्वन्मादेनिति कारणं तत्र विद्वदे”—तत्पक्षं पत्रि० ५० १० पं० १८ । १ असत्तुच्येऽपि वा-वा-भित्ता । २—यि सत्त्व-वा-वा- । ३ सर्वस्य सतो हेतुर्भय-वा-वा- । ४—ति सर्वस्य सतो हेतु भय-वा-वा- । ५—दिताऽप्येव-वा-वा-भित्ता ।

११ “त्रैमुपस्यस्याभिमेदेऽपि सर्वं सर्वकारणम् । यद्वा तद्वा तद्वा न सर्वं सर्वकारणम्” ॥

तत्पक्षं का० २८ ५० १० ।

११ “एवम अभ्युपगमोक्तम्—'यद्वा तद्वा' इति, न पुन साम्यमस्ति”—तत्पक्षं पत्रि० ५० २० । १२ काले तुतमदे कथं व्याप्यो-वा-वा- । “काः हेतु-भमदेतुश्च च परस्परविच्छेदम्” । १० ११ । १४ तत्पक्षं पत्रि० ५० ११ पं० ४ ।

“अवधीनामनिष्पत्तेर्नियतास्ते न शक्यः ।

सत्त्वे च नियमस्तासां (युक्तः) सार्वधिको ननु” ॥

[तत्त्वसं० का० २९]

- इति, असदेतत्; हेतोरनैकान्तिकत्वात् । तथाहि-अवधीनामनिष्पत्तौ ‘क्षोरस्य दध्नुत्पादने शक्तिः’
 ५ इति व्यपदेशः केवलं मा भूत्, यत् पुनरन्यारोपितं सर्वोपाधिनिरपेक्षं वस्तुस्वरूपम्-यद्-
 नन्तरं पूर्वमदृष्टमपि वस्तुवन्तरं प्रादुर्भूयति-तस्याप्रतिषेध एव । न च शब्द-विकल्पानां यत्र व्यावृत्ति-
 स्तत्र वस्तुस्वभावोऽपि निवर्तते, यतो व्यापकः स्वभावः कारणं वा व्यावर्तमानं स्वं व्याप्य स्वकार्यं
 वाऽऽदाय निवर्तते इति युक्तम् तयोस्ताभ्यां प्रतिबन्धात् नान्यः अतिप्रसङ्गात् । न च ‘पयसो
 दग्धि शक्तिः’ इत्यादिव्यपदेशः विकल्पो वा भावानां व्यापकः स्वभावः कारणं वा येनासौ निवर्तमानः
 १० स्व(स्वं) भावं निवर्तयेत् तद्व्यतिरेकेणापि भावसङ्गात्वात् । यतो व्यपदेशाः विकल्पाश्च निरपेक्षस्वभावे
 वस्तुनि यथाभ्यासमनेकप्रकाराः प्रवर्तमाना उपलभ्यन्ते-एकस्यैव शब्दादेर्भावस्य अनित्यादिरूपेण
 भिन्नसमंयस्यापि भिर्वादिभिः व्यपदेशात् विकल्पनीय-तत्तादात्म्ये वस्तुनश्चिन्त्यप्रसक्तिः व्यपदेश-
 विकल्पवत्, शब्दविकल्पानां वस्तुस्वरूपवेद(यदे)कत्वप्रसङ्गः । न होकं चित्रं युक्तम् इ(अ)तिप्रस-
 ङ्गात् । ततः शक्तिप्रतिनियमात् किञ्चिदेव असद् विधीयते न सर्वमित्यनैकान्तिकोऽपि ‘नैकप्यात्’
 १५ इति हेतुः । ‘उपादानग्रहणात्’ इत्यादिहेतुचतुष्टयस्य अत एवानैकान्तिकत्वम् । तथाहि-यदि कार्य-
 सत्त्वरूपमेव प्रतिनियतोपादानग्रहणं कश्चित् सिद्धं भवेत् तदैतत् स्यात् वापता कारणशक्तिः
 प्रतिनियमशून्यतमपि प्रतिनियतोपादानग्रहणं घटत एव, सर्वस्मात् सर्वस्य सम्मयोऽपि-कारणशक्तिः
 प्रतिनियमादेय-च न भवति सर्वस्य सर्वार्थक्रियाकारिभावस्येति चेत् । यदपि ‘अकार्योतिशयम्’
 इत्याद्युक्तम्, तदप्यभिप्रायापरिज्ञानादेव, यतो नास्माभिः ‘अमाय उत्पद्यते’ इति निगद्यते-येन
 २० विकारापत्तौ तस्य स्वभावहानिप्रसक्तिरापद्यते-किन्तु वस्तुस्य समुत्पाद्यते इति प्राक् प्रतिपादितम्,
 तस्य वस्तु प्रादुत्पादात् ‘असत्’-उपलब्धिपक्षेण प्रातस्यानुपलब्धेः निष्प्रसत्यातिप्रसङ्गतः कार्य-
 त्यानुपपत्त्यर्थ-इत्युच्यते, यस्य च कारणस्य सन्निधानमात्रेणैव तत् तथाभूतमुदेति तेन तत् ‘क्रियते’
 इति व्यपदिश्यते, न व्यापारसमंवेशात् किञ्चित् केनचित् क्रियते, सर्वधर्माणामभ्यापारत्वात् ।
 नाप्यसत् किञ्चिदस्ति यन्नाम क्रियते असत्यस्य वस्तुस्वभावाप्रतिबन्धलक्षणत्वात् । अपि च, यदि
 २५ अकार्योतिशयवत् तदसन्न क्रियते इत्यभिधीयते, सद्यपि सर्वस्वभावाप्रतिबन्धेत्तत्कार्योतिशयमेवेति कथं
 क्रियते? ततः ‘शक्तस्य शक्त्यकारणात्’ इत्यप्यन्यनैकान्तिकः । सत्कार्यथादे च कारणभावात्साध-
 मानत्वात् ‘कारणभावात्’ इत्यप्यन्यनैकान्तिकः ।

अथवा कार्यत्वासम्भ्रमस्य सतः प्राक् प्रतिपादितत्वात् असत्कार्यथादे एव चोपादानग्रहणा-
 दित्यन्यस्य युज्यमानत्वात् ‘उपादानग्रहणात्’ इत्यादिहेतुचतुष्टयस्य साध्यविपर्ययसाधनात् विद-

१-यपिनो ननु वा० वा० ।

२ “देव देवनिर्गता मा भूत्तदस्य-उत्पत्तम् । सर्वोपाधिरिति कस्य वस्तुत्वस्य न शक्तिः” ॥

तत्त्वसं० वा० १० पृ० ११ ।

३-वद मा भूत् वा० वा० विना । ४ य पुन-वा० वा० विना । ५ न श-वि० ।

६ “न नम ह्य वस्तुना विद्यता वाचसाय वद । विषयना । अत्रैतदे वपाः-नममेति” ॥

तत्त्वसं० वा० ११ पृ० ११ ।

७-दत्ताः स्वभावाः काद-वा० वा० विना । ८-यं आदाय वे० । ९-माना स्वभावाः स्वभावं निव-वा०
 वि० । “देव दध्नुर्भवत् तद्विषय वस्तु निवर्तयेत्”-तत्त्वसं० पृ० ११ पृ० १० । १०-भावे स्थापि-वा०
 वि० । ११-नाद्यानतादा-वा० वा० । १२ “वस्तुनतादेव वा वस्तुविषयभावेदवत्तत्त्वस्य”-तत्त्वसं०
 पृ० ११ पृ० १० । १३ न होकं चित्रमपि-वा० । न होकं चित्रमपि-वा० वा० वि० । न होकं
 चित्रमपि-वा० । “न होकं चित्रमपि युक्तम् अत्र-उत्पत्तम्”-तत्त्वसं० पृ० ११ पृ० १० । १४ पृ० १०
 पृ० १० । १५-सर्वस्यासङ्ग-वा० वा० विना । १६ पृ० १० पृ० १० । १७-भावा इति वा०
 वा० विना । १८ पृ० १० पृ० १० । १९-न च तत्त्व-वा० वा० विना । २०-मादेता-वा० वा० ।
 २१-न च तत्त्व-वा० वा० विना । २२-न च तत्त्व-वा० वा० विना । २३-न च तत्त्व-वा० वा० विना ।

उत्तर । अथ यदि 'अतदेवोत्पद्यते' इति भवतां मतम् तन् कार्यं सद्धमतोत्पत्त्याः सद्धे प्रतियोगः ?
उत्तरं न तत्र—“अनुत्पत्त्यस्य महामते सर्वधर्माः(मां) सद्धमतोत्पत्त्यप्रत्ययान्” [ ]
इति, न। वैष्णवो पूर्वोत्पत्त्योत्पत्त्यस्यमात्रप्रत्ययायी स्वमात्र एव उत्पत्त्य उत्पत्त्ये मेदान्तर-
प्रतियोगेण तन्मात्रप्रतियोगात्माय, न पुनर्येमापिकपरिकल्पितया जातिः सद्धमतोत्पत्त्या प्रतियोगमात्र-
स्यात् तन्मात्रः । नापि वैदोपिकपरिकल्पित(तः) सद्धमतोत्पत्त्याः स्वकारणसमयायो(यो वा, तपो)रपि ५
निवेद्यमानस्यात्, निवेद्यमान तयोः परमतेन, निवेद्य न जन्मानुत्पत्त्योः । अर्थः य—

“उत्पत्त्या-सद्धमतोत्पत्त्याः सद्धमतोत्पत्त्याः कारणं विना ।

एता एता एव सद्धमतोत्पत्त्याः निवेद्य कार्यमथैव हिम्” ॥ [ ] इति ।

एत एवमात्रमत्र उत्पत्त्यादो माऽसत्ता(ता) साद्धमतोत्पत्त्याः सद्धमतोत्पत्त्या-न हि असत्
सद्ध मतति । नापि एता पूर्वमापिना सद्धमतोत्पत्त्याः पूर्वमात्रस्यात् । कल्पनापुण्या ॥ वैष्णवसत्ता १०
वस्तु सद्धमतोत्पत्त्या, न एतत्ताम किञ्चिदपि यद् उत्पत्तिमापिदोत्पत्त्या ‘अतदुत्पत्त्यो’ इति तु कल्पनाविधि-
तत्त्वप्रकारमात्रम् । कल्पनाधीनं तु प्रतियोगनपदायां सद्धमतोत्पत्त्याः सद्धमतोत्पत्त्याः सद्धमतोत्पत्त्या-
सद्धमतोत्पत्त्याः प्रागनुत्पत्त्याः । तदेवमात्रमत्रः प्राग् कार्यस्य न सत्त्वं धर्मा, माप्यसत्त्वम् स्येया(स्यम्
तद्धेया)भावात् । अथ य, यैवाप्रभृतिषु कारणेषु इत्यादिकः कार्यमस्तीति वैष्णवते तद्वा यतः
अयम्—किं व्यक्तीकूपेण तन् तत्र सत्त्वं, अथ शक्तिरूपेण ? तत्र यदि व्यक्तीकूपेणेति पश्चात्, स न १५
युक्तः । शीघ्रापत्त्यापामपि इत्यादीनां स्वकूपेणोत्पत्त्याः सद्धमतोत्पत्त्याः । नापि शक्तिरूपेण, यतस्तदुत्पत्त्या
इत्यादोः कायां(तु)उत्पत्त्याः सद्धमतोत्पत्त्याः किमन्यत्, आदोस्मिद् तदेव । यदि तदेव तद्वा पूर्वमेवो-
त्पत्त्याः सद्धमतोत्पत्त्याः इत्यादिः । अथ अन्यदिति पश्चात्ता कारणमात्रमि कार्यमस्तीत्युत्पत्त्यामस्यको भवेत्
कार्याद् भिन्नमतोः शक्त्यभिधानस्य पदायां(तत्त्व) सद्धमतोत्पत्त्याः । तद्वादि—यदैव मापिर्भूत-
विनिर्वाह-सर्वविधाकादिगुणसमन्वितं पदार्थस्वरूपं तदेव इत्यादिकः कार्यमुत्पत्त्याः । शीघ्रापत्त्यायां २०
न तद् उपलब्धिप्रत्यक्षमात्रमनुत्पत्त्याः सद्धमतोत्पत्त्याः सद्धमतोत्पत्त्याः सद्धमतोत्पत्त्याः, यथाव्यवहारिकरूपम् तत्
कार्यमेव न भवति । न य अन्यस्य भावेऽन्यत् सद्ध मतति अतिप्रसङ्गात् । न य उपचारकल्पनाया
तत्त्वप्रदेशात्(तद्वा)इति वस्तुमपत्त्या, तत्त्वस्य वस्तुप्रतिबन्धमात्रात् तद्वाइति वस्तुसद्धमापत्त्याः ।

यदपि ‘मेदानामन्यवर्दानात् प्रधानास्तियम्’ उक्तम् तत्र हेतोरेतिहायम्, न हि वैष्णवादि-

१ ततः का-मां मां । २-मतेः मां मां वा कां । ३ सर्वधर्माः सद्धमतोत्पत्त्या-हां विं ।
सर्वधर्मास्तद्धनु-कां कां । “सर्वधर्माः सद्धमतोत्पत्त्या-हां”-तत्त्वस्यैव पञ्चि- ५० ३३ पं- ३५ । “उत्पत्त्या-
महामते । विद्याकारणविद्याः सर्वधर्मा न तत्त्वमते अकारणत्वेन । तत्त्वमते अनुत्पत्त्याः सर्वधर्माः निष्कलाभाय”-
महामतात्- ५० ११५ पं- ५ ।

४ “उत्पत्त्याः वस्तुमात्रम् शीघ्रापत्त्या न सत्ता तद्वा । सद्धमतोत्पत्त्याः केवले तत्त्वता विद्या” ॥

तत्त्वस्यैव कां ३३ पं- ३३ ।

५-कल्पितसद्धमतोत्पत्त्यायां वा वस्तुनि निवेद्य-हां विं । ६-कल्पितसद्धमतोत्पत्त्यायां वा वस्तुनि निवेद्य-मां
मां । “नापि वैदोपिकपरिकल्पितः सद्धमतोत्पत्त्या” तत्त्वस्यैव पञ्चि- ५० ३३ पं- ३३ । ७ “तत्त्वमते वस्तुमात्रो वा
सद्धमतोत्पत्त्या निवेद्यमानस्यात्”-तत्त्वस्यैव पञ्चि- ५० ३३ पं- ३३ । ८ तत्त्वस्यैव पञ्चि- ५० ३३ पं- ३३ । ९ तानां
साद्ध-मां कां विना । “नासत्ता”-तत्त्वस्यैव पञ्चि- ५० ३३ पं- ३३ ।

१० “यदि वस्तुनो वस्तुमतेनान्तरापीत्यते । प्रमाणीति तद्धीनं प्रामाण्ये विदमसि न” ॥

तत्त्वस्यैव कां ३३ पं- ३३ ।

११-सद्ध स्येया-हां मां विना ।

१२ “श्रीगणेशाय नमः इत्यादि शक्तिरूपेण मन्यतम् । का शक्तिरूपेण इत्यादि यदि सद्धमतोत्पत्त्या” ॥

तत्त्वस्यैव कां ३४ पं- ३३ ।

१३ वस्तुमते-विं । १४ “इत्यादि कार्यस्यात्”-तत्त्वस्यैव पञ्चि- ५० ३४ पं- ४ ।

१५ “अन्येन कर्ममन्त्रस्य भावेऽनन्तराऽन्यदुत्पत्त्या । न हि सद्धमतोत्पत्त्या सद्धमतोत्पत्त्या-मोहयोः” ॥

तत्त्वस्यैव कां ३५ पं- ३४ ।

१६-सद्धमात्रोत्पत्त्याः सद्ध मत-विं । १७ पं- ३८ पं- १० ।

१८ सद्धमतोत्पत्त्याः सद्ध मतं न विदो नः कर्ममन्त्र । आन्तरात्मात्तु साधनीनां व्यक्त्यात् तत्त्वस्यैव- ॥

तत्त्वस्यैव कां ३६ पं- ३४ ।

“अवधीनामनिष्पत्तेर्नियतास्ते न शक्यः ।

सन्ते च नियमस्तासां (युक्तः) सार्वधिको ननु” ॥

[तत्त्वसं० का० २९]

इति, असदेतत् । हेतोरनैकान्तिकत्वात् । तथाहि—अवधीनामनिष्पत्तौ ‘क्षीरस्य दध्नुत्पादने शक्तिः’ इति व्यपदेशः केवलं मा भूत्, यत् पुनरनवधारोपितं सर्वोपाधिनिरपेक्षं वस्तुस्वरूपम्-यत् नन्तरं पूर्वमदृष्टमपि घटस्यन्तरं प्रादुर्भवति-तस्याप्रतिषेध एव । न च शब्द-विकल्पानां यत्र व्यावृत्तिस्तत्र वस्तुस्वभावोऽपि निवर्तते, यतो व्यापकः स्वभावः कारणं वा व्यावर्तमानं स्वं व्याप्य स्वकार्यं वाऽऽदाय निवर्तते इति युक्तम् तयोस्ताभ्यां प्रतिबन्धात् नान्यः अतिप्रसङ्गात् । न च ‘एवसो दग्धि शक्तिः’ इत्यादिव्यपदेशः विकल्पो वा भावानां व्यापकः स्वभावः कारणं वा येनासौ निवर्तमानः स्व(स्) भावं निवर्तयेत् तद्व्यतिरेकेणापि भावसङ्गात्वात् । यतो व्यपदेशाः विकल्पाश्च निरंशकस्वभावे वस्तुनि यथाभ्यासमनेकप्रकाराः प्रवर्तमाना उपलभ्यन्ते-एकस्यैव शब्दादेर्भावस्य अनित्यादिक्रमेण मिश्रसमंयस्यापिभिर्वादिभिः व्यपदेशात् विकल्पनीय-तत्तादात्म्ये वस्तुनिष्ठत्वप्रसक्तिः व्यपदेशादिकल्पवत्, शब्दविकल्पानां वस्तुस्वरूपवेद(पदे)कत्वप्रसङ्गः । न होतुं विना युक्तम् इ(अ)तिप्रसङ्गात् । ततः शक्तिप्रतिनियमात् किञ्चिदेव असद् विधीयते न सर्वमित्यनेकान्तिकोऽपि ‘नैकव्याप्ति’ इति हेतुः । ‘उपादानग्रहणात्’ इत्यादिहेतुचतुष्टयस्य अत एवानैकान्तिकत्वम् । तथाहि-यदि कार्य-सत्त्वहनमेव प्रतिनियतोपादानग्रहणं क्वचित् सिद्धं भवेत् तदैतत् स्यात् यावता कारणशक्तिः प्रतिनियमरुतमपि प्रतिनियतोपादानग्रहणं घटत एव, सर्वस्मात् सर्वस्य सम्भवोऽपि-कारणशक्तिः प्रतिनियमादेव-य न भवति सर्वस्य सर्वायं क्रियाकारिभावस्य सत्तिदेः । यदपि ‘अकार्योक्तिशपयम्’ इत्याहुर्मैत्रेयः, तदप्यभिप्रायापरिहारादेव, यतो नास्माभिः ‘भ्रमाय उत्पद्यते’ इति निगद्यते-येन विकारापत्तौ तस्य स्वभावदानिमिश्रकारापद्यते-किन्तु परत्वेव समुत्पाद्यते इति प्राक् प्रतिपादिर्मैत्रेयः, तच्च परन्तु प्रागुपादानात् ‘असत्’-उपलब्धिपक्षेण प्राप्तास्यानुपपत्त्यैः निष्प्रभत्यातिप्रसङ्गतः कार्य-त्यानुपपत्तेश्च-इत्युच्यते, यस्य च कारणस्य सन्निधानमात्रेण तत् तथाभूतमुदेति तेन तत् ‘क्रियते’ इति व्यपदिश्यते, न व्यापारसमंयेनात् किञ्चित् केनचित् क्रियते, सर्वयमानामभावापात्त्यात् । नाप्यस्यात् किञ्चिदस्ति यन्नाम क्रियते असत्यस्य वस्तुस्वभावप्रतिबन्धपक्षेण स्यात् । अंति च, यदि अकार्योक्तिशपयम् तदसन्न क्रियते इत्यभिधीयते, तदपि सर्वस्वभावनिष्पत्तेरकार्योक्तिशपयेति कथं क्रियते ? ततः ‘शब्दस्य शब्दकारणात्’ इत्यवयव्यनैकान्तिका । सत्कार्यवादे च कारणभावस्याऽप्यवमानत्वात् ‘कारणभावान्’ इत्यवयव्यनैकान्तिका ।

अथवा कार्यत्वात्सम्भवस्य सतः प्राक् प्रतिपादितत्वात् असत्कार्यवाद एव चोपादानग्रहणादिनियमस्य युज्यमानत्वात् ‘उपादानग्रहणात्’ इत्यादिहेतुचतुष्टयस्य साध्याविपर्ययसाधनात् विद-

१-वपिनो मनु वा० का० १ ।

२-‘नेव हेतुनैकान्तिका मा भूत्तद्व्यवहारम् । सर्वोपविधिविधिसा वस्तुस्वरूप म शक्तिः’ ॥

तत्त्वसं० का० १० पृ० ११ ।

३-घट मा भूत् वा० का० वि० । ४-य पुन-वा० का० वि० । ५-न ह्य-मि० ।

६-‘न नम ह्य वस्तुना विध्या वचनैः वदुः । निवृत्त्या, अन्तर्गते नव-व्यवयवमैरिव’ ॥

तत्त्वसं० का० ११ पृ० ११ ।

७-वदः स्वभावाः कार-वा० का० वि० । ८-यै वादाय हे० । ९-मानः स्वभावः स्वभावं विद-वा० मि० । १०-हेतुवैयर्थ्येन तत्त्वस्य वस्तु प्रवर्तयेत्-तत्त्वसं० पृ० ११ पं० १० । ११-मये इत्यादि-वा० का० वि० । १२-उपादानग्रहणा-वा० का० वि० । १३-वस्तुस्वरूपवेद व दध्नुत्पादने हेतुवाक्यस्य-तत्त्वसं० पृ० ११ पं० ११ । १४-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । १५-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । १६-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । १७-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । १८-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । १९-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । २०-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । २१-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । २२-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । २३-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । २४-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । २५-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । २६-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । २७-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । २८-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । २९-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ३०-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ३१-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ३२-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ३३-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ३४-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ३५-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ३६-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ३७-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ३८-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ३९-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ४०-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ४१-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ४२-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ४३-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ४४-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ४५-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ४६-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ४७-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ४८-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ४९-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ५०-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ५१-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ५२-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ५३-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ५४-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ५५-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ५६-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ५७-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ५८-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ५९-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ६०-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ६१-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ६२-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ६३-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ६४-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ६५-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ६६-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ६७-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ६८-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ६९-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ७०-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ७१-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ७२-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ७३-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ७४-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ७५-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ७६-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ७७-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ७८-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ७९-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ८०-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ८१-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ८२-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ८३-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ८४-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ८५-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ८६-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ८७-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ८८-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ८९-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ९०-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ९१-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ९२-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ९३-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ९४-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ९५-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ९६-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ९७-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ९८-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । ९९-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० । १००-म होतुं विना युक्तम्-वा० का० वि० ।

जता । अथ यदि 'असद्वैद्योत्पत्ते' इति भवतां मतम् तत् कथं सद्वैद्योत्पत्तयः सूत्रे प्रतिपिद्यः ।
उक्तं च तत्र—“अनुत्पत्ताश्च महामते सर्वधर्माः(मांसः) सद्वैद्योत्पत्तयः” [१]
इति, न, वैद्युत्पत्तौ पूर्वोपरकोटिद्वयसंज्ञाभावात्स्वायी स्वभाव एव उत्पाद उच्यते भेदान्तर-
प्रतिक्षेपेण तन्मात्रजिज्ञासायाम्, न पुनर्वैद्याधिकपरिकल्पिता जातिः संस्कृतलक्षणा प्रतिपेत्तमान-
त्वात् तस्याः । नापि वैद्योत्पत्तिरधिकपरिकल्पिता(तः) सत्तासमवायः स्वकारणसमवायो(यो वा, तयो)रपि ५
निषेत्तमानत्वात्, नित्यत्वात् तयोः परमतेन, नित्यस्य च अमानुषपत्तेः । उक्तं च—

“सत्ता-स्वकारणाऽऽनेपकारणान् कारणं किल ।

सा सत्ता स च सम्बन्धो नित्यो कार्यमर्थो हि किम्” ॥ [२] इति ।

स एवमात्मक उत्पादो नाऽऽतना(ता) तादात्म्येन सम्बध्यते, सद्वैद्योत्पत्तौ(ता) न हि असत्
सद् भवति । नापि सत्ता पूर्वभाविता सम्बध्यते तस्य पूर्वमसत्त्वात्, कल्पनादुच्यते तु केवलमसत्ता १०
वस्तु सम्बध्यते, न ह्यसत्ता किञ्चिदस्ति यद् उत्पात्तिमापिद्येत् “असद्वैद्योत्पत्ते” इति ॥ कल्पनाविरुधि-
तस्यैवहारमात्रम् । कल्पनाबीजं ॥ प्रतिनियतपदार्थोऽनन्तरोपलब्धस्य रूपस्योपलब्धिलक्षणमात्रस्यो-
त्पत्त्यवस्थातः प्रागनुपलब्धः । तदेवमुत्पत्तेः प्राक् कार्यस्य न सत्त्वं धर्मः, मान्यसत्त्वम् स्यात्(त्यम्
तस्यैवा)भावात् । अपि च, यैवप्रभृतिषु कारणेषु द्रव्यादिकं कार्यमस्तीति यमुच्यते तदा वक्त-
व्यम्—किं व्यक्तीरूपेण तत् तत्र सत्, अथ शक्तिरूपेण । तत्र यदि व्यक्तीरूपेणेति पक्षः, स न १५
युक्तः । क्षीराद्यवस्थायामपि द्रव्यादीनां स्वरूपेणोपलब्धिप्रसङ्गात् । नापि शक्तिरूपेण, यतस्तद्वैद्य-
वैद्योत्पत्तेः कार्यानु(द्व)पलब्धिलक्षणमात्रात् किमन्यत्, आद्योस्त्वद् तदेव ॥ यदि तदेव तदा पूर्वमेवो-
पलब्धिप्रसङ्गो दायते । अथ अन्यदिति पक्षस्तदा कारणारम्भेन कार्यमस्तीत्यभ्युपगमस्यको भवेत्
कार्याद् मिश्रतनोः शक्त्यभिधानस्य पदार्थान्तरस्य सङ्गाधान्युपगमात् । तथाहि—यदेव आविर्भूत-
विशिष्टरस-वीर्यविषाकादिगुणसमन्वितं पदार्थस्वरूपं तदेव द्रव्यादिकं कार्यमुच्यते । क्षीराद्यवस्थायां २०
च तद् उपलब्धिलक्षणमात्रमनुपलब्धमानमसद्यप्यद्वैद्योत्पत्त्यवस्थायामपि, यन्मात्रव्यक्तिरूपम् तत्
कार्यमेव न भवति, न च अन्यस्य भावेऽन्यत् सद् भवति अतिप्रसङ्गात् । न च उपचारकल्पनया
तद्वैद्योत्पत्तिसङ्गाधेऽपि वस्तुव्यवस्था, शब्दस्य वस्तुप्रतिबन्धाभावात् तन्मात्रेऽपि वस्तुसङ्गाधातिशेः ।
यदपि ‘भेदानामन्यददर्शनात् प्रधानास्तितयम्’ उक्तम् तत्र द्वैद्योत्पत्तितयम्, न हि द्वैद्यादि-

१ ततः क-मां मां । २-मतेः मां मां वां वां । ३ सर्वधर्मा सद्वैद्योत्पत्तयः-हां पिं ।
सर्वधर्मास्तद्वैद्य-वां वां । “तर्धर्माः सद्वैद्योत्पत्तयः”-तत्तयं पत्रिं ५ ३१ वं १५ । “पुनरपि
महामते । निजाकारणद्विधाः सर्वधर्मा न उत्पद्यन्ते अक्षरकल्पेन । उच्यन्ते अनुपत्ता सर्वधर्माः नि.समावाच”-
कहावतारुं ५ ११५ वं ५ ।

४ “उत्पादो वस्तुभावस्तु सोऽप्यत न सता तथा । संबध्यते क्वचिद्वया वेवत् त्वगता पिया” ॥
तत्तयं वां ३१ ५ ३१ ।

५-कल्पितसत्तासमवायो वा यदपि निवेद्य-हां पिं ।-कल्पितसत्तासमवायो वा-रपि निवेद्य-मां
मां । “नापि वैद्योत्पत्तिरपिपिताः सत्तासमवायः” तत्तयं पत्रिं ५ ३१ वं १ । १ “लक्षणासमवायो वा
तयोपि निवेत्तमानत्वात्”-तत्तयं पत्रिं ५ ३१ वं ७ । ७ तत्तयं पत्रिं ५ ३१ वं ८ । ८ तानां
सादा-वां वां निना । “नासता”-तत्तयं पत्रिं ५ ३१ वं १० ।

६ “यदि वस्तुनो रूपमेकान्तरमीक्षते । प्रागाधीनेति तद्वैद्यं प्राग्भावे निवेद्यति न” ॥
तत्तयं वां ३१ ५ ३१ ।

१०-सत्य सौदा-वां वां निना ।

११ “क्षीरादिषु च द्रव्यादि शक्तिरूपेण बन्धतम् । वा शक्तित्वात् द्रव्यादि यदि वस्तुनो वस्तुवत्” ॥
तत्तयं वां ३१ ५ ३१ ।

१२ यदुच्य-विं । १३ “हृत्वाते वाईत्पात्”-तत्तयं पत्रिं ५ ३१ वं ४ ।

१४ “अन्यदेव कश्चिन्नस्य भावेऽन्यत्त्वाऽन्यदुच्यते । न हि उत्पत्त्य उक्तम् । उक्तम् तु व-मोदो” ॥
तत्तयं वां ३१ ५ ३१ ।

१५-न्यस्याभावेऽसत् भव-विं । १६ ५ १६५ वं १० ।

१७ “उत्पादनुगतं स्वयं न सिद्धं नः कर्षणम् । अन्तरात्तु प्रकटीनां व्यक्तत्वात् तत्तयं निवेद्य” ॥
तत्तयं वां ३१ ५ ३१ ।

लक्ष्यं ध्यत्तं सुखाद्यन्वितं सिद्धम् सुखादीनां ज्ञानरूपत्वात् शब्दादीनां च तद्रूपविकल्पात् सुखाद्यन्वितत्वम् । तथा च प्रयोगः—ये ज्ञानरूपविकलाः न ते सुखाद्यात्मकाः, यथा परमेष्ठि आत्मा, ज्ञानरूपविकलाश्च शब्दादय इति व्यापकानुपलब्धिः । अथ ज्ञानमयत्वेन सुखादिरूपत्वस्य व्याप्तिरिति सिद्धा भवेत् तदा तद्विवर्तमानं सुखादिमयत्वमादाय निवर्त्ततः, न च सा सिद्धा पुनरप्यस्यैव संविद्रूपत्वेनेष्टेरिति, असदेतत् । सुखादीनां स्वसंवेदनरूपतया स्पष्टमनुभूयमानत्वात् । तथाहि—स्पष्टं सुखादीनां प्रीति-परितापादिरूपेण शब्दादिविपर्ययसंभिधानेऽसंभिधाने च प्रकाशान्तरनिरपेक्षा प्रकाशात्मिका स्वसंविच्छिन्ना । यच्च प्रकाशान्तरनिरपेक्षं सातादिरूपतया स्वसंविद्धिर्भवतरेति तत् 'ज्ञानम्' 'संवेदनम्' 'चैतन्यम्' 'सुखम्' इत्यादिभिः पर्यायेरभिधीयते । न च सुखादीनामन्येन संवेदेनेनानुभा(म)वादानुभवरूपता प्रयते, तत्संवेदनस्याऽसातादिरूपताप्रसक्तौ स्वयमतदात्मकत्वात् । तथाहि—योगिनः अनुमानवतो वा परकीयं सुखादिकं संवेद्यतो न सातादिरूपता अन्यथा योग्यादयोऽपि साक्षात् सुखाद्यनुभाविन इवातुरादयः स्युः योग्यादिवद् वा अन्येषामन्यनुग्रहोपघातौ न स्याताम् अविशेषात् । संवेदनस्य च सातादिरूपत्वानुपगमे संविद्रूपत्वं सुखादेः सिद्धम् । इदमेव हि सुखं दुःखं च नः 'यत् सातमसातं च संवेदनम्' इति नास्ति नित्यकता हेतोः । नाप्यसिद्धता, सर्वेषां याहार्यवादिनां संविद्रूपरहितत्व(स्य) शब्दादियु सिद्धत्वात् । विज्ञानवादिमताभ्युपगमोऽन्यथा प्रसज्येत तथा चेष्टसिद्धिरिव । विद्वत्ताऽप्यस्य हेतोर्न सम्भवति सपक्षे भाषात् । न च यथा धर्मेणावस्थितनीलादिसंभिधानघशाद् अनीलादिस्वरूपमपि संवेदनं नीलनिर्मासं संवेद्यते तथा याहासुखाद्युपधानसामर्थ्याद् असातादिरूपमपि सातादिरूपं लक्ष्यते तेन संवेदनस्य सातादिरूपत्वेऽपि न सुखादीनां संविद्रूपत्वं सिध्यति अतोऽनैकान्तिकता हेतोरिति घटव्यम्, अभ्यास-प्रकृतिविशेषत एकसिद्धिपि मिश्रणरूपे वस्तुनि प्रीत्याद्याः २० कारप्रतिनियतगुणोपलब्धिदर्शनात् । तथाहि—भाषनावशेन मयाऽङ्गनादियु कामुकादीनाम् जातिविशेषाच्च कर्मादीनां केपाञ्चित् प्रतिनियताः प्रीत्यादयः सम्भवन्ति न सर्वेषाम्, एतच्च शब्दादीनां सुखादिरूपत्वान्न युक्तम्, सर्वेषामभिधायस्तुविपर्ययादीलादिविपर्ययसंविच्छिन्नत्वं प्रत्येकं चित्रा संविद्रूपप्रसज्येत । अथ यद्यपि त्रयात्मकं वस्तु तथाप्यदृष्टादिलक्षणसहकारिपदात् किञ्चिदेव कस्यचिद्रूपमामाति न सर्वं सर्वस्य, असदेतत् । तदाकारशून्यत्वादयस्त्वालयनप्रतीतिप्रसक्ताः । तथाहि— २५ स्वीकारे तद् वस्तु एकाकाराच्च संविद्रूपं संवेद्यन्त इति कथं अनालम्बनास्ता न भवन्ति । प्रयोगः—यद् यदाकारं संवेदनं न भवति न तत् तद्विपर्ययम्, यथा वस्तुजानं न शब्दविपर्ययम्, इयामकपरात्वाकारशून्याच्च यथोक्ताः संविद्रूप इति व्यापकानुपलब्धिः तथापि तद्विपर्ययत्वेऽतिप्रसङ्गापत्तिरिष्ये

१-यसंभिधाने च प्रका-वा० वा० विना० । २-इवेनामया-वा० वा० विना । ३-तु यथा सिद्धं वा० । ४ "शब्दादियु संविद्रूपरहितत्वस्य सिद्धत्वात् । अन्यथा विज्ञानवादिमतेनाऽङ्गनादीनां साता" -तत्पर्यं० पत्रि० पृ० १५ पं० ११ । ५-पि तत्साता-वा० । "वाङ्मनुसाद्युपधानघशाद् असातादिरूपमपि सातादिरूपमिव भवत्येव" -तत्पर्यं० पत्रि० पृ० १५ पं० १५ ।

६ "एतदेव च शब्दादीनां भाषना-प्रतिनियतः । सहादयः संभिधानो लभ्यन्ते नियताः एतद्" ॥

तत्पर्यं० वा० १० पृ० १५ ।

७ "एतच्च शब्दादीनां सुखादिमयत्वे गति न युक्तम् । कस्मात् ? इत्याह" -तत्पर्यं० पत्रि० पृ० १५ पं० १५ ।

८ "एतदप्यनुपलब्धिं चित्रा संविद्रूपप्रसज्यते । अतस्त्विदं चित्रं यथा वस्तुनुपलब्धिः" ॥

तत्पर्यं० वा० १० पृ० १५ ।

९ "अतस्त्विदं भाषना-प्रतिनियत-मिदं वस्तु" -तत्पर्यं० पत्रि० पृ० १५ पं० ४ ।

१० "अकारं वस्तुने कल्पने एकाकारं तद्वा । तत् कथं तत् वस्तुनन्ते ज्ञानवशात् संविद्रूपम्" ॥

तत्पर्यं० वा० १० पृ० १५ ।

११-पर्यं दे वा वा-वा० वा० ध्याः ।

बाधकं प्रमाणम् । स च यथा प्रत्यक्षेण दृष्टीतेऽपि सत्यात्यना यस्तुनि अभ्यासादियताम् बहिर्देह
सृष्टिकावार्ता निश्चयोत्पत्तिर्न सर्वत्र तत्रापि अष्टादशिकात् एककारा रतिर्न उदेम्यतीत्यभिधानं
क्षमम्, शक्तिकादियिकत्वस्यापि परमार्थतो यस्तुनि यस्यानभ्युपगमात्, यस्तुनो विकल्पागोच-
रत्वान् परस्परया यस्तुप्रतिषेधान् तथाविधतत्प्राप्तिरेतुनया नु तस्य प्रामाण्यम् । उक्तं च—

"निष्क-लिङ्गिधियोरेयं पारंपर्येण पस्तुनि ।

प्रतिपन्धात् तदाभासद्वययोरप्यपेन्धनम्" ॥ [

] इति ।

यस्तु परमार्थं यः यस्तु नियत्यभिष्टं श्रीत्यादिप्रतिपत्तीनाम्, अन्यथा सुगुणात्मनां
 शब्दादीनामनुमयात् सुखानुभवात्प्रातिरिच्येतदसङ्गत्तं स्यात् । सुखादिसंयिष्टं च तद्विरुद्धकृत्याप्त
 किञ्चिदनिश्चितं रूपमस्तीति स्वार्थमनाऽनुभवात्प्रातिप्रसक्तिः यतः स्वार्थप्रतिपत्तिः निश्चयाना-
 मियमेव यत् तद्विरुद्धत्वेन नाम ।

मदपि 'प्रस्ताद-ताप-द्वैत्यापुपनम्मात् सुखापन्वितरपं सिद्धं चान्द्रादीनाम्' इत्यभिहितम्, तदनैकान्तिकम् । तथाहि—
प्रस्तादः प्रादुर्भवति प्रीतिश्च, जडमतीनां च प्रपत्त्यापर्वणे प्रादुर्भवति ।
पलभ्ये' इत्यर्थे कथं नानैकान्तिकता न च सङ्ख्यात् प्रीत्यादीनि प्रादुर्भवन्ति न पुरुषादिति १५
वाक्यम्, चान्द्रादिव्यप्यस्य समानस्यात्, सङ्ख्यापनायभाषित्ये च सुखादयो याता न स्युः सङ्ख्यास्य संविदुपपत्तात् । वाहयिष्योपधानमन्त्रेणापि पुरुषदर्शने प्रीत्यासुखसिद्धिर्ज्ञात्वा 'वाहसुखापुप-
धानपलात्' स्वातादिरुपं संवेदन्त्य' इत्यपि सव्यभिचारमेव ईशनिष्ठविकल्पादनायाधित(दनाधित)-
वाहयिष्यसन्निधानं प्रसिद्धमेव हि सुखादिवेदनं कथं तत् परोपधानमेव युक्तम् । न च मनोऽपि नि-
नेरोपेक्षं स्वयं सिद्धम् २०
मैकान्तिकश्च प्रधा-
त्रिगुणारमकं कारणं
खाधयितुमिष्टम्, न यैधभूतेन कारणेन हेनोः प्रतियन्धः प्रसिद्धः । न चायं नियमः—यदात्मकं कार्यं
कारणमपि तदात्मकमेव, तदा-
परितं चाप्यकमिति कथं न
विद्वोऽप्ययं हेतुः । तथाहि—
रितश्च अनेकोऽनित्यश्च ततः तांश्चमासादयात्, यतो व्यक्तं न कदा त्रिगुणारमिकया स्वात्मभूतया
आत्मा समन्वितमुपलभ्यते किं तर्हि । अनेकत्वाऽनित्यत्वादिधर्मकलापेयेतमेव अतः कार्यस्याऽनि-

१ "ब्रह्मम्"-सत्यार्थबोधनां. अ. १ सू. ११ ओ. १३ । २ "सुरायतुः"-सत्यसं. पञ्चि. ५० ३६ पं. २३ । ३ "इयमेव हि निधयानां स्वायंप्रतिपत्तिः यत् सविषयत्वं नाम"-सत्यसं. पञ्चि. ५० ३६ पं. २३ । ४ ५० २८३ पं. ४३ तथा ५० २८४ पं. ११ ।

५. "प्रसादोद्भवशान्देष्टस्मिन् पुंलि योगिनाम् । आयन्ते न च तद्रूपः पुमानभिमतः परेः" ॥

तस्मिन् = अ० = ४० पृ० ३६ ।

१ "अत्रित्तोयोगानां क्षिप्रतरपदवायामुद्देशः, ये च प्रहृष्टा जयमतवन्तेतेषां वारणमुपजायते"-तत्पर्यं पञ्चि.
 ५० १० पं. १। ७-नो तदङ्गुलत-र्यं। = "गुह वारणकमेव तव"-माठरस्य का. ११ ५० ११।
 १ ५० १०४ पं. ११। १० ५० १०४ पं. १०। ११ "यच्च इत्यभिहितकथनमेवेति वक्तव्यविरचयप्रतिपात्तं सुखदि-
 संवेदने प्रसिद्धं तत्त्वं कथं प्रयोगधर्मात् स्यात्।"-तत्पर्यं पञ्चि. ५० १०४ पं. १०। ११ ५० १०४ पं. ७।

१४ "सिद्धेऽपि त्रिगुणे व्यक्ते न प्रधानं प्रतिपद्यते । एवं तत्प्राप्तं निजं वैद्वज्जलनितं हि तत्" ॥

तल्लुपुं = का. ४१ पृ. ३७।

१५ धर्मी वि-भा० ना० बा० बा० । धर्मविशेष-वि. हे० । "धर्मविशेषविधिभाषावाङ्" - तावसे० पत्रि०
 ६० १० पं० २१ । १६ "एवो निराश्रित्युत्पन्नः कश्चिन्मनो धर्मः राश्रित्युत्पन्नः" - तावसे० पत्रि० ६० १० पं० २४ ।
 य० त० १५

प्रकृतिः सिद्धा स्वात्मभूतत्वाच्छब्दानाम् । निरूपययिनाशावष्टपायात् सार्वभौमार्तां कश्चिदपि
न्यामिदोः 'अभिभागाद् धैर्यरूपस्य' इत्ययमपि हेतुरसिद्धः लघो हि भयन् पूर्वैकभाषापरगमे वा
भवेत्, अनपगमे वा ? यथायः पक्षः तर्था(श) निरूपययिनाशाप्रसङ्गः । अथ द्वितीया तदा लघानु-
पपत्तिः यतो नाधिकृतं हरूपं विन्नतः कर्मविहितो नाम अतिप्रसङ्गात्-अतिविद्वत्सिद्धिं परस्परतः
'अभिभागः' 'धैर्यरूपस्य च' इति । विद्वत्ता वा एते हेतवः प्रधानहेतवभौव (भाष एव) स्वकार- ५
णतः सिद्धेयः कार्यस्य परिमाणदिरूपेण धैर्यस्य कार्यकारणभाषादिना(दीना) कोपपद्यमान-
त्वात् । तथाहि—प्रधानं यदि व्यक्तस्य कारणं भवेत् तदा सर्वमेव विश्वं तत्स्वरूपयत् तद्वारमकया-
दोऽप्रसङ्गतः स्यादिति निरूपमाणमेव जगत् स्यात् । पक्षः तन्मात्राणि' इत्यादिकाः परिमाणविभा-
'भवेदे न शक्तिर्न क्रिया' इत्यादिना-घटादिकरणे कुम्भकारादीनां शक्तिताः प्रवृत्तिरपपद्यते, १०
प्रधानतद्भावे धैर्यरूपमनुपपत्तिकमेव, सर्वस्य जगतः तन्मयत्वेन तत्स्वरूपपदैकाग्रप्रसक्तैस्तद्वि-
भागो दूरोन्सारित एवेति न कुतश्चिदेतोः प्रधानसिद्धिः ।

यदि प्रधानविकारबुद्धिरप्यतिरिक्तं चैतन्यमात्रमनो रूपं कल्पयति "चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपम्"
[इत्यागमात् पुरुषस्य शुभानुभक्तकर्मफलस्य प्रधानोपनीतस्य भोक्ता न तु कर्ता १५
सकलजगत्परिणतिकृपायाः प्रकृतेरेव कर्तव्याभ्युपगमात् । प्रमाणयति याव—यत् सङ्घातकं
यस्तु तत् पदार्थं दृष्टम्, यथा शयनाऽऽसनापह्लादि, सङ्घातकृपाश्च वस्तुतस्तु इति स्वभाषादेतुः,
यथासौ पदः स आत्मेति सामर्थ्यात् सिद्धम् । अथ च 'चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपम्' इत्यादि
ब्रूता चैतन्यं नित्यैककर्ममिति प्रतिज्ञातम् तस्य नित्यैककृपान् पुरुषादव्यतिरिक्तत्वात्, अप्रवृत्तिरूपं
ब्रूम् कृपादिसंविदां स्फुटं स्वसंविद्या भिन्नस्वरूपायनमात् एककृपां धै त्वात्मनोऽनेकविधार्थस्य २०
भोक्तृत्वाभ्युपगमो विद्वत् आसङ्ग्येत् अमोक्षयस्याव्यतिरिक्तत्वात् भोक्तृवस्थायाः, न च दिदृक्षादि-
योगाद्विरोधः दिदृक्षा-शुभ्रपादीनां परस्परतोऽभिप्रायानुत्पादेरतन्मनोऽप्युत्पादप्रसङ्गः तासां तद-
व्यतिरेकाद्, व्यतिरेके च 'तस्य ता' इति सम्बन्धानुपपत्तिः उपकारस्य तन्निबन्धनस्याभावात्,
भावे वा तत्रापि नेदामेद्विकृष्याम्यामनयस्या-तदुपपत्तिप्रसङ्गतो दिदृक्षाद्यभाषाप्र भोक्तृत्वम् ।
प्रयोगः—यस्य यज्ञायप्यवस्थातिबन्धनं नास्ति मासो प्रेक्षापता तज्ज्ञावेन व्यपस्थाप्या, यथा आकाशो २५
भूर्भुवनेन, नास्ति च भोक्तृत्वव्यवस्थातिबन्धनं पुरुषस्य दिदृक्षादि इति कारणानुपलम्बिः । न
चायमसिद्धो हेतुरिति प्रतिपादितम् । कर्तव्याभावाद् भोक्तृत्वमपि तदा न युक्तम् न दृष्टतस्य कर्मणा
फलं कश्चिदुपभुङ्क्ते महताभ्यागमप्रसङ्गात् । न च पुरुषस्य कर्माकर्तृत्वेऽपि प्रकृतिरस्याभिलषितमर्थ-
मुपनपतीत्यसौ भोक्ता भवति, यतो नासावप्यचेतना सती शुभानुभक्तकर्मणा कर्ता युक्ता येनासौ
कर्मफलं पुरुषस्य सम्पादयेत् । अथ यथा पङ्कजध्वोः परस्परसम्बन्धात् प्रवृत्तिस्तथा मदहादि "लिङ्गं ३०
चैतनपुरुषसम्बन्धाद्येतेनापदिव धर्मादिषु कार्येष्वप्यवसायं करोतीत्यशेष एवायम्—उक्तं च—

"पुरुषस्य दर्शनार्थं कैयन्यार्थं तथा प्रधानस्य ।

पङ्कजध्वदुमयोर्दमिसंयोगात् तद्वतः सर्गः" ॥ [साङ्ख्यका २१] इति,

१ पृ० २८४ पं० २ । २ "तदा"—तद्वतः पत्रि० पृ० ४० पं० ६ । ३ "प्रधानहेतवभौ एव कारणशक्ति-
मेतेन हेतुना कार्यस्य परिमाणदिरूपेण धैर्यस्य(म्यस्य) कार्यकारणतादिषु उपपद्यमानत्वात् विद्वत्ता हेतुताम्"—तत्पक्षे
पत्रि० पृ० ४० पं० ११ । ४ "तथा, कुलसलीनीं घटादिकरणे शक्तिताः प्रवृत्तिः प्रपन्नहेतवभाषा उपपद्यते, न तु तद्भावे ।
यथोक्तं प्राक्—'न च शक्तिर्न क्रिया' इति"—तत्पक्षे पत्रि० पृ० ४० पं० ११ । ५ पृ० २९८ पं० ११ तथा ४० ।
६ तद्भावे वा० वा० । ७ पृ० २९९ पं० १ तथा ३० । ८ भोयद- तमा० पा० वृ० १ भा० पृ० २१ पं० ७ ।
९-सनात्प्र्यगादि भा० मा० मा० ।-सनात्प्र्यगादि वि० डे० ।-सनात्प्र्यगादि हा० । "पर्वह-रय-कारणादयः—
माटरह-पृ० २९९ पं० २३ । "शयनाऽऽसनापह्लादिना"—तात्पर्यं की० पृ० ११ पं० २ वा० १० । १०-य खे-
वि० डे० । ११ प्र० पृ० ५० १४ । ११-रथे चारम-मा० मा० । ११-स्य सङ्घा-वि० डे० । १४ लिङ्ग
खे-वा० वा० विना । माटरह-पृ० २३ पं० २४ । १५ कार्येषु व्यय-वा० वा० । १६—"एषि संयोगे
सर्गः"—साङ्ख्यका ॥

प्रकृतिः तिष्ठति अन्तर्गतायाः प्रकृत्यात् । निरूपयतिनाशाद्यवस्थायात् सर्वभाषायां कश्चिदपि
 तत्त्वमिति । 'अविभागाद् वैभक्त्यर्थम्' इत्यथमपि हेतुमतिः । तयो दि भवन् पूर्वेणभाषापरमे या
 भवेत्, ननुपगते या । यथायः यथा तेषां(१) निरूपयतिनाशमग्नः । अथ द्वितीयाः तदा तस्यानु-
 पपत्तिः यतो नापिबलं वारुणं विज्ञानः कश्चिदपि नाम अतिप्रगङ्गान्-अतिविद्वन्मिदं परस्परतः ।
 'अविभागाः' 'वैभक्त्यर्थम्' इति । विद्वद्वा या एते देवयः प्रधानदेवभावः (भाष एव) एवकारः ५
 ज्ञातिभेदः कार्यस्य परिमाणदिकेण वैविध्यस्य कार्यकारणभाषादिना(दीनां) चोपपत्त्यनु-
 त्याम् । तथादि—प्रधानं यदि अग्न्य कारणं भवेत् तदा सर्वमेव विभं तत्त्वरूपम् तद्भाषकत्वा-
 देवमेव प्रथमं ज्ञानम्, ततश्च 'बुद्धिरैका एकोऽहङ्कारः पञ्च तन्मात्राणि' इत्यादिकाः परिमाणविभा-
 गोऽप्यग्नः स्यादिति निरूपिमाणमेव जगत् ज्ञानम् । तेषां प्रधानदेवभावे एव-प्रकृत्यनुपादेन
 'अमेदे न ज्ञातिनं क्रिया' इत्यादिना-पटादिकरणे कुम्भकारादीनां शक्तिः प्रकृतिसदृशपद्यते, १०
 कार्यकारणविभागोऽपि प्रधानदेवभावे एव युक्तो न तु तत्सद्भावे इति प्राक् प्रतिपादितम् ।
 प्रधानरक्षादे वैभक्त्यनुपपत्तिकमेव, सर्वस्य जगतः तन्मवावेन तत्त्वरूपदेवत्वप्रसक्तत्वादि-
 भागो ह्येतत्प्रतिपत्तिरिति न कुनश्चिदेतोः प्रधानमिति ।

यदि प्रधानविकारबुद्धित्वविरहितं यैतन्प्रमाणमनो रूपं कल्पयन्ति "वैतन्यं पुण्यस्य स्वरूपम्"
 [ ] इत्यागमाद् पुण्यस्य शुभानुभक्तमपलस्य प्रधानोपनीतस्य मोक्षा न तु कर्ता १५
 तत्त्वज्ञानावस्थितिकृपायाः प्रकृतेरैव कर्तव्यानुपगमात् । प्रमाणमिति यात्र—यत् सहातकं
 यस्तु तत् यथायं दृष्टम्, यथा क्षयनाऽऽसेनापङ्गादि, सहातकृपाय चतुष्टय इति स्वभावेदेतुः,
 यथासौ परा । एव आमेति सामर्थ्यात् सिद्धम् । अत्र च 'वैतन्यं पुण्यस्य स्वरूपम्' इत्यादि
 यदा यैतन्यं नित्यैककल्पमिति प्रतिज्ञातम् तस्य नित्यैकरूपान् पुण्यस्यविरहितकृपाया, अप्रत्यक्षविद्वत्
 वेदम् कृपादिसंविदां ह्युदं स्वसंविदा भिन्नसकृपायगमात् एककृपायै त्वामनोऽनेकविधार्थस्य २०
 भोक्तृत्वाभ्युपगमो विद्वत् आत्मयैत अमोक्तृत्वाभ्युपगमात् भोक्तृत्वाभ्युपगमात्, न च विद्वत्सा-
 योगाद्विरतोः विद्वत्-शुभानुभक्तीनां परस्परतोऽभिन्नानामुपादेतत्त्वमनोऽप्युपादेतत्त्वः तासां तत्-
 त्वविरहाद्, अतिरेकेः च 'तस्य ता' इति सम्बन्धानुपपत्तिः उपकारस्य तन्निष्पन्नस्याभावात्,
 भावे या तत्रापि मेहामेदविकारगम्यामनपत्त्या-तदुपपत्तिप्रसङ्गतो विद्वत्साधमाद्यत्र भोक्तृत्वम् ।
 प्रयोगः—यद्ये यद्भाष्यव्यवस्थानिबन्धनं नास्ति नासौ प्रेक्षायता तत्रावेन व्ययस्याप्यः, यथा आकाशः २५
 भूतंवेन, नास्ति च भोक्तृत्वव्यवस्थानिबन्धनं पुण्यस्य विद्वत्सि इति कारणानुपपत्तिः । न
 चापमसिद्धो हेतुमति प्रतिपादितम् । कर्तव्याभावाद् भोक्तृत्वमपि तस्य न युक्तम् न हातस्य कर्मणः
 फलं कश्चिदुपभुङ्क्ते महताग्यागमप्रसङ्गात् । न च पुण्यस्य कर्मकर्तृत्वेऽपि महतिरस्याभिलषितमर्थ-
 उपपत्तिरस्यसौ भोक्ता मपत्ति, यतो नासाध्यायधेनना सती शुभानुभक्तमपि कर्त्री युक्ता येनासौ
 कर्मफलं पुण्यस्य सम्पादयेत् । अथ यथा प्रकृत्यनुपपत्तिः परस्परसम्बन्धात् प्रकृतिसत्ताया मददादि "लिङ्गं ३०
 वेतनपुण्यस्यव्यवस्थायेतनापिध धर्मादिषु कौर्वैभक्त्यस्यसायं करोमीत्यस्योप यथायम्—उक्तं च—

"पुण्यस्य दर्शनायै वैयस्यायै तथा प्रधानस्य ।

पङ्कथपङ्कथोर्ध्वमिसंयोगात् तत्कृतः सर्गः" ॥ [साङ्ख्यका० २१] इति,

१ पु० २८४ पं० २ । २ "तदा"—नत्पत्तेः पञ्चि० पु० ४० पं० ६ । ३ "प्रधानहेतुभाव एव कारणसक्ति-
 भेदेन हेतुना कार्यस्य परिमाणदिकेण वैविध्यं(व्यव) कार्यकारणतादेव उपपत्तिमानत्वात् विद्वत्ता हेतुत्वम्"—नत्पत्तेः
 पञ्चि० पु० ४० पं० ११ । ४ "तथा, बुद्धिरैका पटादिकरणे शक्तिः प्रकृतिः प्रधानदेवभाव उपपद्यते, न तु तद्भावे ।
 यतोऽयं प्राक्-न च शक्तिनं च क्रिया इति"—तत्पत्तेः पञ्चि० पु० ४० पं० ११ । ५ पु० २१८ पं० १९ तथा ४० ।
 ६ तद्भावे वा० वा० । ७ पु० २१९ पं० १ तथा ३० । ८ बोधः गमा० वा० पु० १ भा० पु० २१ पं० ७ ।
 ९-सनात्प्यगादि भा० गा० भा०-सनात्प्यगादि भा० । "यदेह-रथ-वाराणसः-"
 मादरः पु० २९ पं० २२ । "शयनाऽऽग्नौ-अग्निहोत्रम्"—आह्वानं यो० पु० ९१ पं० २ अ० १० । १०-अ वे-
 मि० दे० । ११ अ० पु० पं० १० । १२-रथे चारम-मा० भा० । १३-रथ सद्भा-मि० दे० । १४ लिङ्ग
 वे-भा० वा० मि० । मादरः पु० २२ पं० २४ । १५ कार्येषु व्यय-भा० वा० । १६—"रपि योयोगसाहच-
 र्यम्"—आह्वानम् ।

साध्यस्य तौ प्रसिद्धौ न तथा बौद्धस्येति कथं नान्यतरासिद्धता । न ॥ शब्दमात्रसिद्धौ हेतुसिद्धिः, वस्तुसिद्धौ घट्पुन एव सिद्धस्य हेतुत्वान् । तदुक्तम्—

“तस्यैव ध्वमिचारादी शब्देऽप्यव्यभिचारिणि ।

दोषयन् साधनं केयं घट्पुनो वस्तुसिद्धितः” ॥ [

] इति ।

अथ प्रसङ्गासाधनमिति पक्षस्तथा साध्यविपर्यये बाधकप्रमाणाप्रदर्शनादनैकान्तिकता, न ह्यत्र ५ प्रतिबन्धोऽस्ति चेतनस्योत्पाद-नाशार्थं न भवितव्यमिति ।

यदपि प्रकल्पितम्—

“वस्तुविपुद्भिर्निमित्तं शीरस्य यथा प्रवृत्तिरस्यम् ।

पुरुषविपुद्भिर्निमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य” ॥ [सात्वका० ५७] इति,

तदपि न सत्यम् । यतः शीरमपि न स्वातन्त्र्येण वस्तुविपुद्भि चेतस्याधाय प्रयतते किं तर्हि । १० कादाचित्केभ्यः स्यहेतुभ्यः प्रतिनियतेभ्यः समुत्पत्तिमासादयति, तस्य सङ्घातमलानं वस्तुविपुद्भिर्निमित्ततामुपपातीत्यचेतनमपि प्रयतन इति व्यपदिश्यते, न त्वेवं प्रधानस्य कादाचित्की प्रवृत्तिर्युक्ता नित्यत्वात् तस्य अन्यहेतुभाषाया । तथाहि—न तावत् कादाचित्ककारणसन्निधानापेक्षा कादाचित्की शक्तिरस्य युक्ता तदभावात् । नापि स्वामाधिकी सदा सन्निहिता अविकलकारणत्वेन सर्वस्याभ्युदयनिःश्रेयसलक्षणस्य पुरुषार्थस्य युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गात् । न च बुद्धि-चेतन्ययोरेवेऽपि १५ चेतन्यस्यात्मन्यसमप्रतिविद्धमेव, यतो गाम्गाभिः चेतन्ये आत्मशाब्दनिषेधाः प्रतिविष्यते किं तर्हि । यत्तत्र नित्यफलक्षणो धर्मः समाश्रितः स एव निविष्यते, तपित्यादिऽशंसहर्षपर्यवस्यप्रसङ्गे । तदुत्पत्त्यर्थत्वात् तस्योक्तित्वे चोत्पत्तेरसम्भवात्-नहि पटोः सदाऽस्तित्वे तदर्थं जनतेत्यनमादधीत । तत्र निर्विकल्पं चेतन्यं युक्तिसङ्गतम् ।

यदपि “एतापोऽभ्युदायः” [

] इत्याद्युक्तम्, तत्र आपेयातिशयो पादो

पदः साध्यत्वेनाभिदेतः, यदा अधिकारणापेयातिशयो, आदोसिक् सामान्येन चधुरादीनां पादा-र्थ्यमात्रं साध्यत्वेनाभिधेयमिति निरूप्यमम् । तत्र यदि प्रथमः पक्षः स न युक्तः, सिद्धसाध्यता-दोषाऽऽप्तातयात् यतोऽस्माभिरपि विमानोपकारित्वेनाभ्युपगता एव चधुरादयः । “चधुः प्रतीत्य क्पादि चोत्पद्यते चधुर्विज्ञानम्” [ ] इत्यादिपञ्चनान् । अथ द्वितीयः पातोऽङ्गीक्रियते तदा हेतोर्विपुद्भताःक्षणो दीपः यिक्तायुपकारित्वेन चधुरादीनां साध्यविपर्ययेण २५ दृष्टांस्त हेतोर्व्याप्तावप्रतीतेः । तथाहि-अधिकारिणि . अतिशयस्यापातुमदाप्यत्वात् शयनाऽऽसना-दयोऽनित्यस्योपकारिणो युक्ता न नित्यमिति कथं न हेतोर्विपुद्भता । यदि पुनः सामान्येन आपे-यानापेयातिशयविशेषमप्याह पादाप्यमात्रं साध्यत इत्येवं पक्षः कश्चिद्विद्यते तदपि सिद्धसाध्यतेव,

१ “शब्दमात्रसिद्धादि न हेतुसिद्धिः, वस्तुन एव हेतुत्वेन वस्तुनो हि वस्तुसिद्धिः ।

तस्यैव ध्वमिचारादी शब्देऽप्यव्यभिचारिणि । दोषयन् साधनं केयं वस्तुनो वस्तुसिद्धितः” ॥

अथेदं- को० पू० १९ प० ११ काटिपट्टमुद्रादौ ।

१-पि चेतन्यस्यात्मन्यसमप्रति-भा० भा० १-पि चेतस्यात्मत्वमपि प्रति-भा० भा० १-पि चेतन्यस्या-त्मत्वमपि प्रति-भा० १ १ पृ० का० भिदा । ४ पू० १०० प० ११ । पा० ११-पू० ११ प० १२ का० १० । साङ्ख्य-को० पू० १० प० १ का० १० । साङ्ख्य-भा० १ पृ० १४-पू० ११ प० १ ।

५ “वाचं च वदित्वे च उपायमि परवृत्तिरूपम्”-संयुतनि० निदानप० गृह्यतिस० पू० ७१ भा० ११ मा० ११ मध्यमकवृत्ति पू० १ प० १ ।

“अभिध. क. व. (१३४ b 5) अत्रि दोषार्थं इत्येवमिहा कथं न केच प्रकल्पितमुत्पादके मुच्यते इह कथं अभिधेयः वाचः इति न क्वचि चोपपत्ते वस्तुनिष्ठमिति । न हि ‘अन्वयानं वस्तुनिष्ठं प्रतीत्यवयुर्वि’ इति समस्तः सं-सर्गि भावोदोषार्थं वस्तुनिष्ठं प्रतीत्यवयुर्वि इत्येवमपि चोपपत्ते वस्तुनिष्ठमिति असंभवं यत्तत्र प्रतीत्यवयुर्विद्वत्त्वः (संयुतनि० मतानिदनापेक्षया, गतेषुगणकविद्वत्त्वः) वस्तुनिष्ठं इत्येवमपि चोपपत्ते अभिधेयं वस्तुनिष्ठं चेदत्र इति ह्येव वस्तुनिष्ठं (अभिध. क. व. १३० b 2)” Yeller, *Prajna* इत्यनेन वस्तुनिष्ठमप्युच्यते पू० १ पृ० ४ । १ दोषोऽपि वा-भा० का० भिदा । ४-शरीरानां साध्यतासाध्यविपर्य-भा०-शरीरानां साध्ये साध्यविपर्य-भा०-भा० । ४ सामान्येनापेयानापेयानापेयातिश-भा०-भा० । सामान्येनापेयानापेयातिश-भा०-भा० । सामान्येनापेयातिश-भा०-भा० ।

चक्षुरादीनां विज्ञानोपकारित्वेनेष्टत्वात् । न च चित्तमपि नाप्यधर्मित्वेनोपात्तमित्यपरस्य तद्वति-
रित्तस्य परत्यमत्रामिमेतम्, चित्तादिष्वतिरेकिणोऽपरस्याविकारिण उपकार्यत्वासम्भवात् चक्षु-
रूपाऽऽलोक-मनस्काराणामपरचक्षुरादिकदम्बकोपकारित्वस्यान्यायप्राप्तत्वात् विज्ञानस्य वा अने-
ककारणतुल्योपकाराध्यासितस्य संहतत्वं कल्पितमविरुद्धमेवेति नात्र सांघे हेतोरन्यसिद्धता सङ्-
५ गच्छते । तर्हि साह्योपकल्पितचेतन्यरूपस्य नित्यस्यात्मनः कुतश्चित् सिद्धिः । तत्र अशुद्धद्रव्यालि-
कमतायलभ्यसाह्यदौर्शनपरिकल्पितपदार्थसिद्धिरिति पर्यायास्तिकमतम् ।

[नयलक्षणानि]

[संग्रह-नैगमनयस्वरूपम्]

अत्र च नैगम-संग्रह-व्यवहारलक्षणास्त्रयो नयाः शुद्धशुद्धिर्मां द्रव्यास्तिकमतमाधिताः
१० शब्दशुद्ध-शब्द-समभिरुद-व्यमभूतास्तु शुद्धितारतम्यतः पर्याया(य)नयमेदाः । तथाहि—संग्रहमतं
ताद्यत् प्रदर्शितमेव, येषां तु मतेन नैगमनयस्य सद्भावलेखस्य स्वरूपमेवं वर्णितम्-राद्यन्तरो-
पलब्धं नित्यत्वमनित्यत्वं च नयतीति निगमव्यवस्थाभ्युपगमपरो नैगमनयः । निगमो हि नित्याऽ-
नित्य-सदसत्-कृतक(काऽ)कृतकस्वरूपेषु भाषेप्यपास्तंसाङ्गैर्यस्यभावः सर्वथैव धर्मधर्मिमेवेन सम्प-
द्यत इति । स पुनर्नैगमोऽनेकधा व्यवस्थितः प्रतिपन्नभिप्राययशाश्रयव्यवस्थानात् । प्रतिपत्तात्मा
१५ नानाभिप्रायाः । यतः केचिदाहुः—“पुरुष एवेदं सर्वम्” [भेदाध्वत० उ० अ० ३, १५] इत्यादि,
यदाभित्योक्तम्—

“ऊर्ध्वसूलमधःशाखमध्वर्यं प्राहुरव्ययम् ।

छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित्” [गीता अ० १५ श्लो० १]

पुरुषोऽप्येकत्व-नानात्वमेदात् कैश्चिदभ्युपगतो द्वेधा, नानात्वेऽपि तस्य कर्तृत्वाऽकर्तृत्वमेदो-
२० रप(मेदोऽप)रैराधितः, कर्तृत्वेऽपि सर्वगतैतरमेदः, असर्वगतत्वेऽपि शरीरव्याप्त्यव्याप्तिभ्यां
“मेदः”, अव्यापित्वेऽपि मूर्तैतरविकल्पाद् मेद एव । अपरैस्तु प्रधानकारणिकं जगद् अभ्युपगतम्,
तत्रापि सेध्वर-निरीध्वरमेदाद् मेदाभ्युपगमः । अन्यैस्तु परमाणुप्रमथत्यमभ्युपगतं जगतः, तत्रापि
“सेध्वर-निरीध्वरमेदाद् मेदोऽभ्युपगतः, सेध्वरपक्षेऽपि स्वकृतकर्मसापेक्षत्वाऽनपेक्षत्वाभ्यां तद-
वस्थ एव मेदाभ्युपगमः । “कैश्चित् स्वभाव-काल-यदृच्छादिवादाः समाधिताः, तेभ्यपि सापे-
२५ क्षत्वाऽनपेक्षत्वाभ्युपगमाद् मेदव्यवस्था अभ्युपगतेषु । तथा, कारणे नित्यम् कार्यमनित्यमित्यपि
हेतुं कैश्चिदभ्युपगतम्, तत्रापि कार्यं स्वरूपं नियमेन सजति न वेत्यप्यमपि मेदाभ्युपगमः ।
पर्यं मूर्त्तैरेव मूर्त्तमारभ्यते, मूर्त्तैर्मूर्त्तम्, मूर्त्तैर्मूर्त्तमित्याद्यनेकधा प्रतिपन्नभिप्रायतोऽनेकधा निगम-
नानैगमोऽनेकमेदः ।

[व्यवहारनयस्वरूपम्]

३० व्यवहारनयस्तु—अपास्तसमस्तमेदने(मे)कमभ्युपगच्छतोऽध्वरीकृतमेदनियन्धनव्यवहारविरो-
धप्रसक्तेः—कारक-ज्ञापकमेदो(द)परिकल्पनानुरोधेन व्यवहारमाचर(माच)यन् प्रवर्तते इति कार-
णस्यापि न सर्वदा नित्यत्वम् कार्यस्यापि न सर्वदा नित्यत्वम् कार्यस्यापि नैकान्ततः प्रशय इति ।
ततश्च न कदाचिदनीदृशं जगदिति प्रयुक्तोऽयं व्यवहारो न केनापि प्रवर्तते अन्यथा प्रवर्तकान-

१-त्यमात्रा-भा० वि० वा० विना । २-कारिण उपकारिण उपकार्यत्वा-भा० वा० विना । ३-त्यस्य
न्याय-भा० वा० शा० हा० विना । ४-स्य चा-वि० । ५ साध्य हे-भा० वा० विना । ६-स सङ्गोप-
वा० आ० हा० वि० विना । ७-दर्शनक-भा० वा० विना । ८-पृ० २७३ पं० ११ । ९-पमेव वर्णित-
मा० । १०-पमेव वर्णितरादय-भा० हा० । ११-स्तसाङ्गार्य-वि० वे० । १२-स्तसाङ्गार्य-भा० । १३-स्तसाङ्गार्य-भा०
मा० हा० । १४-स्तसाङ्गार्य-स्य-भा० । १५ कर्तृत्वाकर्तृत्वमेदो-रपरैरा-भा० मा० । कर्तृत्वाकर्तृत्वे मेदो-
रपरैरा-भा० वि० । कर्तृत्वामेदोऽरपरैरा-भा० वा० । १६ मेदो एवापि-भा० वा० विना । १७-ध्वरमेदा-
भ्युप-भा० वा० विना । १८-द्राद्वेदोपग-भा० वा० विना । १९ कैश्चित् वा० वा० । २० पर्यं मूर्त्तमा-
वा० वा० । २१ अनवधारणमत्र विरोधः । २२-स्तमेदानेक-भा० वा० विना ।

यस्याप्रसक्तिः। ततो न व्यपहारान्न्यं जगत्। न च प्रमाणाविवयीतनः परोऽभ्युपगन्तुं युक्तः। अदृष्टपरिरूपनाप्रसक्तोः, दृष्टानुरोधेन दृष्टदृष्टमपि वस्तु वक्ष्ययितुं युक्तम् अन्यथा वक्ष्यतामस्म्यशान्तिं। संग्रह-नैगमाऽभ्युपगन्तवस्तुविवेकाद्योक्तप्रतीतपद्यानुसारेण प्रतिपत्तिर्गीत्यपरिहारेण प्रमाण-प्रमेय-प्रमितप्रतिपादने व्यपहारप्रतिषेधार्थं परीक्षकैः समाधितमिति व्यपहारन्यायमिच्छायाः। ततः स्थितं नैगम-संग्रह-व्यपहारानां द्रव्यात्मिकनयप्रमेद्वत्यम्। विषयमेद्वधीयं प्रतिपादितः—

"शुद्धं द्रव्यं समाधित्य सम्प्रदत्तदुद्धितः ।

नैगम-व्ययदांरी स्ना दोषाः पर्यायमाधिताः" ॥ [

लक्ष्मणम्—

"अन्यदेयं हि सामान्यमभिधत्तानकारणम् ।

विशेषोऽप्यन्य एवेति मन्यते निगमो नर्यः" ॥

“सद्रूपतानतिशयान्त-व्याख्यमायमिदं जगत् ।

सत्सङ्गपुत्रयोः स्वर्गं संशुद्धन् स्वप्रदो मर्त्यः ॥

“अथ हारस्तु तामेव प्रतिपानुग्रहस्थिताम् ।

तथैव उच्यमानस्यान् पृथक्कारयति हेदिनः" ॥ [

[शत्रुघ्ननयनरूपम्]

पर्यायमयमेवः शृङ्गखण्डयः—

"तत्रज्ञानवृत्तीति। ज्ञानं दृढवर्षाद्यर्थमभिधा। (ना) ।

निम्नरसीय भाषण भाषा(वाङ्) स्थितिविषयगतः" ॥

[illegible][illegible]

चक्षुरादीनां विज्ञानोपकारित्वेनेष्टत्वात् । न च चित्तमपि साध्यधर्मित्वेनोपात्तमित्यपरस्य तद्व-
रितस्य परत्वेमग्रामिमेतत्, चित्तादिव्यतिरेकिणोऽपरस्याविकारिण उपकार्यत्वासम्भवात् च
रूपाऽऽलोक-मनस्कारणामपरचक्षुरादिकदम्बकोपकारित्वस्यान्याप्राप्तत्वात् विज्ञानस्य वा उ-
पकारणरूपतोपकाराध्यासितस्य संहतत्वं कल्पितमविरुद्धमेवेति नात्र साध्ये हेतोरप्यसिद्धता
५ पृच्छते ? । तर्ह्यसाक्षोपकल्पितचैतन्यरूपस्य नित्यस्यात्मनः कुतश्चित् सिद्धिः । तत्र अनुब्रूयमान-
कमतायलभ्यसाह्यदैदीनपरिकल्पितपदार्थसिद्धिरिति पर्यायास्तिकमतम् ।

[नयलक्षणानि]

[संग्रह-नैगमनयस्वरूपम्]

अथ च नैगम-संग्रह-व्यवहारलक्षणान्नयो नयाः शुद्ध्यनुद्धिभ्यां प्रवृत्तिकमतमाधित-
१० शुद्धि-शब्द-समभिरुद्ध-एवम्भूतास्तु शुद्धितारतम्यतः पर्याया(य)नयमेदः । तथाहि—संग्रहम-
सायत् प्रदर्शितमेधे, येषां तु मतेन नैगमनयस्य सङ्गायस्तेस्तस्य स्वरूपमेधं वर्णितम्—राष्ट्रगतो-
पलब्धं नित्यत्वमनित्यत्वं च नयतीति निगमव्यवस्थाभ्युपगमपरो नैगमनयः । निगमो हि नित्याऽ-
नित्य-सदसत्-कृतक(काऽ)कृतकस्वरूपेषु भावेभ्यस्तात्साङ्कर्यस्वभावाः सर्वेधेय धर्मधर्मिभेदेन सग-
घत इति । स पुनर्नैगमोऽनेकधा व्यवस्थितः प्रतिपन्नभिप्रायपञ्चाशद्व्यवस्थानात् । प्रतिपत्तार-
१५ नानामिप्रायाः । यतः केचिदाहुः—“पुण्य एवेदं सर्वम्” [श्वेताश्वत० उ० अ० ३, १५] इत्यादि-
पदाधिलोकम्—

“ऊर्ध्वमूलमधःशाखमभ्यारणं प्रादुरत्ययम् ।

उन्नाति यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित्” [गीता अ० १५ श्लो० १]

पुण्योऽप्येत्य-नानाव्यमेदाम् कैश्चिदभ्युपगतो वेधा, नानावेऽपि तस्य कर्तृत्वाऽकर्तृत्वमेदो-
२० र्ण(मेदोऽण)रताधितः, कर्तृत्वेऽपि सर्वगततत्तमेदः, असर्वगतत्वेऽपि शरीरव्यापयव्याप्तिभ्यां
“मेदः, अव्यापित्वेऽपि भूतैतरधिक्यत्वाद् मेद एव । अपरेस्तु प्रधानकारणिकं जगद् अभ्युपगतम्,
तत्रापि सेध्वर-निर्गन्धमेदाम् मेदाभ्युपगमः । अन्येस्तु परमाणुप्रमथत्वमभ्युपगतं जगत्, तत्रापि
सेध्वर-निर्गन्धमेदाम् मेदोऽभ्युपगतः, सेध्वरपक्षेऽपि स्वकृतकर्मभापेक्षत्वाऽनपेक्षत्वाभ्यां तद-
वस्य एव मेदाभ्युपगमः । “कैश्चित् स्वभाव-काल-यदृच्छादिवादाः समाधिताः, तेष्वपि भावे-
२५ शब्दाऽनपेक्षत्वाभ्युपगमाद् मेदव्यवस्था अभ्युपगततय । तथा, कारणं नित्यम् कारणं नित्यमित्यपि
कृतं कैश्चिदभ्युपगतम्, तत्रापि कार्यं स्वकृतं नियमेन त्यजति न विलयमपि मेदाभ्युपगमः ।
येवं भूतैरेव भूतंमात्रवत्, भूतंभूतं, भूतैरभूतमित्याद्यनेकधा प्रतिपन्नभिप्रायतोऽनेकधा निगम-
साधनमाऽनेकमेदः ।

[व्यवहारनयस्वरूपम्]

१० व्यवहारनयस्तु—अथास्तगममेदने(मि)कमभ्युपगच्छतोऽप्यक्षीकृतमेदनिवृत्त्यनव्यवहारविरो-
धस्तत्तः—कारण-कारकमेदे(द)परिकल्पनापुरोधेन व्यवहारमावर(मारण)यत् प्रवर्तने इति कार-
णस्यापि न सर्वदा नित्यत्वम् कार्यस्यापि न सर्वदा नित्यत्वम् कारणस्यापि नैकान्तः प्रसाध इति ।
तत्रापि न कदाचिदतीतं जगदिति प्रवृत्तोऽयं व्यवहारो न केनापि प्रवर्तने अन्यथा प्रवर्तकान-

१-मन्त्राणां-॥ १० वा० ११० । २-कारिण उपकारिण उपकार्यत्वा-॥ १० वा० ११० । ३-एवम्भूता-॥ १० वा० ११० । ४-सायत्-॥ १० वा० ११० । ५-राष्ट्रगतो-॥ १० वा० ११० । ६-उपलब्धं-॥ १० वा० ११० । ७-नयतीति-॥ १० वा० ११० । ८-नैगम-॥ १० वा० ११० । ९-नैगम-॥ १० वा० ११० । १०-नैगम-॥ १० वा० ११० । ११-नैगम-॥ १० वा० ११० । १२-नैगम-॥ १० वा० ११० । १३-नैगम-॥ १० वा० ११० । १४-नैगम-॥ १० वा० ११० । १५-नैगम-॥ १० वा० ११० । १६-नैगम-॥ १० वा० ११० । १७-नैगम-॥ १० वा० ११० । १८-नैगम-॥ १० वा० ११० । १९-नैगम-॥ १० वा० ११० । २०-नैगम-॥ १० वा० ११० । २१-नैगम-॥ १० वा० ११० । २२-नैगम-॥ १० वा० ११० । २३-नैगम-॥ १० वा० ११० । २४-नैगम-॥ १० वा० ११० । २५-नैगम-॥ १० वा० ११० । २६-नैगम-॥ १० वा० ११० । २७-नैगम-॥ १० वा० ११० । २८-नैगम-॥ १० वा० ११० । २९-नैगम-॥ १० वा० ११० । ३०-नैगम-॥ १० वा० ११० । ३१-नैगम-॥ १० वा० ११० । ३२-नैगम-॥ १० वा० ११० । ३३-नैगम-॥ १० वा० ११० । ३४-नैगम-॥ १० वा० ११० । ३५-नैगम-॥ १० वा० ११० । ३६-नैगम-॥ १० वा० ११० । ३७-नैगम-॥ १० वा० ११० । ३८-नैगम-॥ १० वा० ११० । ३९-नैगम-॥ १० वा० ११० । ४०-नैगम-॥ १० वा० ११० । ४१-नैगम-॥ १० वा० ११० । ४२-नैगम-॥ १० वा० ११० । ४३-नैगम-॥ १० वा० ११० । ४४-नैगम-॥ १० वा० ११० । ४५-नैगम-॥ १० वा० ११० । ४६-नैगम-॥ १० वा० ११० । ४७-नैगम-॥ १० वा० ११० । ४८-नैगम-॥ १० वा० ११० । ४९-नैगम-॥ १० वा० ११० । ५०-नैगम-॥ १० वा० ११० । ५१-नैगम-॥ १० वा० ११० । ५२-नैगम-॥ १० वा० ११० । ५३-नैगम-॥ १० वा० ११० । ५४-नैगम-॥ १० वा० ११० । ५५-नैगम-॥ १० वा० ११० । ५६-नैगम-॥ १० वा० ११० । ५७-नैगम-॥ १० वा० ११० । ५८-नैगम-॥ १० वा० ११० । ५९-नैगम-॥ १० वा० ११० । ६०-नैगम-॥ १० वा० ११० । ६१-नैगम-॥ १० वा० ११० । ६२-नैगम-॥ १० वा० ११० । ६३-नैगम-॥ १० वा० ११० । ६४-नैगम-॥ १० वा० ११० । ६५-नैगम-॥ १० वा० ११० । ६६-नैगम-॥ १० वा० ११० । ६७-नैगम-॥ १० वा० ११० । ६८-नैगम-॥ १० वा० ११० । ६९-नैगम-॥ १० वा० ११० । ७०-नैगम-॥ १० वा० ११० । ७१-नैगम-॥ १० वा० ११० । ७२-नैगम-॥ १० वा० ११० । ७३-नैगम-॥ १० वा० ११० । ७४-नैगम-॥ १० वा० ११० । ७५-नैगम-॥ १० वा० ११० । ७६-नैगम-॥ १० वा० ११० । ७७-नैगम-॥ १० वा० ११० । ७८-नैगम-॥ १० वा० ११० । ७९-नैगम-॥ १० वा० ११० । ८०-नैगम-॥ १० वा० ११० । ८१-नैगम-॥ १० वा० ११० । ८२-नैगम-॥ १० वा० ११० । ८३-नैगम-॥ १० वा० ११० । ८४-नैगम-॥ १० वा० ११० । ८५-नैगम-॥ १० वा० ११० । ८६-नैगम-॥ १० वा० ११० । ८७-नैगम-॥ १० वा० ११० । ८८-नैगम-॥ १० वा० ११० । ८९-नैगम-॥ १० वा० ११० । ९०-नैगम-॥ १० वा० ११० । ९१-नैगम-॥ १० वा० ११० । ९२-नैगम-॥ १० वा० ११० । ९३-नैगम-॥ १० वा० ११० । ९४-नैगम-॥ १० वा० ११० । ९५-नैगम-॥ १० वा० ११० । ९६-नैगम-॥ १० वा० ११० । ९७-नैगम-॥ १० वा० ११० । ९८-नैगम-॥ १० वा० ११० । ९९-नैगम-॥ १० वा० ११० । १००-नैगम-॥ १० वा० ११० ।

पस्याप्रसक्तिः । ततो न व्यपहारस्य जगत् । न च प्रमाणाविश्वीकृतः पक्षोऽभ्युपगन्तुं युक्तः
अदृष्टपरिकल्पनाप्रसक्तैः, दृष्टानुरोधेन दृष्टमपि यन्मु कस्यचित् युक्तम् अन्यथा कलानासम्भवादिनि
संग्रह-नैगमाऽभ्युपगमयस्तु विवेकाहोक्तप्रतीतपयानुसारेण प्रतिपत्तिर्गोचरपरिहारेण प्रमाण-समेय-
प्रमितिप्रतिपादने व्यपहारप्रतिषेधार्थं परीक्षकैः समाधितमिति व्यपहारनयमिमांसा । ततः स्थितं
नैगम-संग्रह-व्यपहारयोः द्रव्यान्विकल्पप्रमेदत्वम् । विषयमेद्वैधर्म्यं प्रतिपादितः—

“दुष्टं द्रव्यं समाभित्य संग्रहस्तदुद्धितः ।

नैगम-व्यपहारौ स्तां श्रेयाः पर्यायसाधनाः” ॥ [

तदुक्तम्—

“अन्यदेव हि सामान्यमभिप्रेतमात्रकारणम् ।

विशेषोऽप्यन्य एवेति मन्यते निगमो नयः” ॥ [

“तदुपगतानिब्रान्त-स्वरूपमायमिव जगत् ।

रसास्वपनया तवै संयुक्तं संग्रहो मनः” ॥ [

“व्यपहारस्तु तामेव प्रतिपस्तुत्यर्थवताम् ।

तथैव दृष्टमात्रायां व्यपहारपत्तिं देहिता” ॥ [

[क्रतुमुपपन्नपम्परूपम्]

पर्यायनयमेदाः क्रतुगृहादयः—

“तत्रमुंरुन्नीतिः क्ताम् दुष्टपर्यायसंभिताः (नयः) ।

अभरस्य भाषण भाषा (पात्र) स्थितिविभोगः” ॥ [

देश-कालांतरसंभेदजन्यमावर्तितं यन्तुनयं भाषप्रतिपत्तय एवमेवभाषम् अनुवर्तितम् कान्
गृह्यतीति क्रतुगृह्यः । न हि एकत्वभाषस्य भाषादिक-काऽप्यवशिष्टावभाषप्रमेदार्थं युक्तम् ।
एकत्वानेकत्वविरोधात् । न हि एकत्वमेवार्थो यन्तुमेवः एकत्वस्यैव यन्तुयोपपत्तेः । तदुक्तम्—
विद्यमानेऽपि स्वकीये किमपरमभिधं यन्तु यन् कलानादेऽप्येवं व्यादिति । यन् कान्तुत्वं देव
स्वभावेनोपादधने तन् तेष नवार्थमभा विनश्यति न युक्तः क्षणांतरसंभेदोति शक्तिम्, क्षण
भेदसंभेदो तादृजाकारस्य क्षणांतराकारविरोधाप्रसङ्गात् अतो जायते यदि द्वितीयक्षणादवश्यं
प्रथमक्षणस्यभाषं भाषनयति तदा कलानांतरावरोधानावश्यक्योऽपि तेषांप्रसङ्गे, स्वभावेनैव का
कथं न यन्तुमेदः अन्यथा सर्वत्र सर्वदा भेदाभाषप्रमेदः । अर्थावश्यं यम बापपदाभाषार्थं
क्रियानुपपत्तेरवश्यम्, दृष्टकानुपपत्तीकितानिनायप्रसङ्गात्पुनस्तत्पदार्थापेक्षायां तदर्थेव कादेवार्थ
सर्वकार्यमेकैव विद्वद्भाषादिति न क्रमकार्यम्, न वा कदाचनपि “व्यपार्यमुपादेयम् शिष्टं
निरतिशयायात् न हि निरपेक्षस्य कदाचित् करणमकरणं वा विरोधात्, तर्हि ननुवा/मुपपत्तेः कदा
यन्तुमाङ्गीकुर्वतः शक्तिव्यवस्थेः । व्यतिरिक्तत्वे वा तदवस्थावर्तिताः, अपरोक्षकारणत्वेऽप्यवश्यम् ।
एतत्किं । युगपदपि न नित्यस्य कार्यकारणस्य द्वितीयेऽपि क्षणे तत्परमायोत् तत्तत्पदार्थस्य तत्र
ममत्वेः । क्रमाऽक्रमव्यतिरिक्तप्रकारात्तत्रभाषाया न नित्यस्य सारस्य अर्देवित्वावर्तितावस्थाया

१ ततो व्यप-का- वा- विना । २-ही कता वा- । ३ “उद्धते नैष्टे अद-”-उद्धते- विना ।

४- ११४ ५- ११५ । ५ व्याप- विना- ६- ११४ ५- ११५ । ७ “कल्पयन्”-अव १५- ६- ११५ ।

११५- ५- ११५ । ८-विद्यमानं वा- वा- । ९-विनीतं वा- वा- विना । १०-उद्धते- विना- ११- ११४ ५- ११५ ।

६ नैष्ट-वा- वा- वा- ११- ११४ ५- ११५ । १२-उद्धते- विना- १३- ११४ ५- ११५ । १४- ११४ ५- ११५ ।

१५- ११४ ५- ११५ । १६-उद्धते- विना- १७- ११४ ५- ११५ । १८- ११४ ५- ११५ । १९- ११४ ५- ११५ ।

२०- ११४ ५- ११५ । २१- ११४ ५- ११५ । २२- ११४ ५- ११५ । २३- ११४ ५- ११५ ।

२४- ११४ ५- ११५ । २५- ११४ ५- ११५ । २६- ११४ ५- ११५ । २७- ११४ ५- ११५ ।

२८- ११४ ५- ११५ । २९- ११४ ५- ११५ । ३०- ११४ ५- ११५ । ३१- ११४ ५- ११५ ।

चक्षुरादीनां विज्ञानोपकारित्वेनेष्टत्वात् । न च चित्तमपि साध्यधर्मित्वेनोपात्तमित्यपरस्य तद्वति-
रिक्तस्य परत्यंमशामिप्रेतम्, चित्तादिव्यतिरेकिणोऽपरस्याविकारिण उपकार्यत्वासम्भवात् चक्षु-
रूपाऽऽलोक-मनस्काराणामपरचक्षुरादिकदम्यकोपकारित्वस्यान्यायप्राप्तत्वात् विज्ञानस्य वा अने-
ककारणकृतोपकाराभ्यास्तिस्य संहतत्वं कल्पितमविरुद्धमेवेति नात्र साध्ये हेतोरप्यसिद्धता सह-
५ च्यते ? । तर्हि साङ्ख्योपकल्पितचैतन्यरूपस्य नित्यस्यात्मनः कुतश्चित् सिद्धिः । तत्र अशुद्धद्रव्याति-
कमतावलम्बिसाह्यदर्शनपरिकल्पितपदार्थसिद्धिरिति पर्यायास्तिकमतम् ।

[नयलक्षणानि]

[संग्रह-नैगमनयस्वरूपम्]

अथ च नैगम-संग्रह-व्यवहारलक्षणाल्लभो नयाः शुद्धशुद्धिर्मां द्रव्यास्तिकमतमाधिताः ।
१० शुद्धसूत्र-शब्द-सममिरुद्ध-पयम्भूतास्तु शुद्धितारतम्यतः पर्याया(य)नयमेदः । तथाहि—संग्रहमतं
तायत् प्रदर्शितमेव, येषां तु मतेन नैगमनयस्य सद्भायस्त्वैतस्य स्वरूपमेवं धर्मितम्-राशयन्तरो-
पलब्धं नित्यत्वमनित्यत्वं च नयतीति निगमव्ययस्याभ्युपगमपरो नैगमनयः । निगमो हि नित्याऽ-
नित्य-सदसत्-कृतक(काऽ)कृतकस्वरूपेषु भावेष्वपालंसाङ्क्यस्वभावाः सर्वथैव धर्मधर्मिभेदेन सम्प-
द्यत इति । स पुनर्नैगमोऽनेकधा व्यवस्थितः प्रतिपन्नमिप्राययशान्नयव्ययस्यानात् । प्रतिपत्तारब्ध
१५ नानामिप्रायाः । यतः केचिदाहुः—“पुरुष एवेदं सर्वम्” [श्वेताश्वत० उ० अ० ३, १५] इत्यादि,
यदाधिलोकम्—

“ऊर्ध्वमूलमधःशास्त्रमभ्यस्यं प्रादुरव्ययम् ।

छन्दसि यस्य वर्णानि यस्तं वेद स वेदवित्” [गीता अ० १५ अ० १]

पुरुषोऽप्येकत्व-नानात्वमेदम् कैश्चिदभ्युपगतो द्वेषा, नानात्वेऽपि तस्य कैर्वात्वाऽकार्यमेदो-
२० र्प(मेदोऽप)रंताधिताः, कर्तृत्वेऽपि सर्वगतैतरमेदः, असर्वगतत्वेऽपि शरीरव्याप्त्यध्यातिभ्यां
“भेदः, अव्याप्तिर्येऽपि मूर्तेतरविकल्पाद् भेद एव । गपरेस्तु प्रधानकारणिकं जगद् अभ्युपगतम् ।
तत्रापि क्षेत्र-निरीक्षर-यमभ्युपगतं जगत्, तत्रापि
क्षेत्र-निरीक्षरमेदं वेक्षत्याऽनपेक्षताभ्यां तद-
यस्य एव भेदाभ्युपगा-समाधिताः, तेष्वपि सापे-
२५ क्षत्याऽनपेक्षताभ्युपगमाद् भेदव्ययस्या अभ्युपगतैव । तथा, कारणं नित्यम् कार्यमनित्यमित्यपि
तर्तं कैश्चिदभ्युपगतम्, तत्रापि कार्यं स्वरूपं नियमेन लज्जति न क्षेत्रयमपि भेदाभ्युपगमा ।
एवं मूर्त्तरेष मूर्त्तमारभ्यते, मूर्त्तंमूर्त्तम्, मूर्त्तरमूर्त्तमित्याद्यनेकधा प्रतिपन्नमिप्रायतोऽनेकधा निगम-
नैगमोऽनेकमेदः ।

[व्यवहारनयस्वरूपम्]

१० व्यवहारनयस्तु—अयास्तसमर्त्तमेदने(मे)कमभ्युपगच्छतोऽप्यशीतनमेदनिधमनव्यवहारयितो-
धमसत्तेः—कारक-कारकमेद(द)परिकल्पनानुरोधेन व्यवहारमाधर(मारब्ध)यन् प्रवर्तते इति कार-
कस्यापि न सर्वदा नित्यत्वम् कार्यस्यापि न सर्वदा नित्यत्वम् कार्यस्यापि नैकाग्रतया प्रवर्तते इति ।
ततश्च न कदाचिदनीहतां जगदिनि प्रवृत्तोऽयं व्यवहारो न केनापि प्रवर्तने अन्यथा प्रवर्तमान-

१-नयमात्रा-अ० १० वा० ११ । २-कारिण उपकारिण उपकार्यत्वा-अ० ४० ११ । ३-नयस्य
मदप-अ० ४० वा० १० ११ । ४-नय-अ० १० ११ । ५-साध्य द्वे वा० ४० ११ । ६-नयशुद्धि-
४० ४० १० ११ ११ । ७-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ८-नय १० १० ११ । ९-नयस्य धर्मित-
४० ४० १० ११ ११ । १०-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ११-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । १२-नयशुद्धि-
अ० ४० ४० ११ । १३-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । १४-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । १५-नयशुद्धि-
अ० ४० ४० ११ । १६-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । १७-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । १८-नयशुद्धि-
अ० ४० ४० ११ । १९-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । २०-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । २१-नयशुद्धि-
अ० ४० ४० ११ । २२-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । २३-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । २४-नयशुद्धि-
अ० ४० ४० ११ । २५-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । २६-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । २७-नयशुद्धि-
अ० ४० ४० ११ । २८-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । २९-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ३०-नयशुद्धि-
अ० ४० ४० ११ । ३१-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ३२-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ३३-नयशुद्धि-
अ० ४० ४० ११ । ३४-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ३५-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ३६-नयशुद्धि-
अ० ४० ४० ११ । ३७-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ३८-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ३९-नयशुद्धि-
अ० ४० ४० ११ । ४०-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ४१-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ४२-नयशुद्धि-
अ० ४० ४० ११ । ४३-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ४४-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ४५-नयशुद्धि-
अ० ४० ४० ११ । ४६-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ४७-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ४८-नयशुद्धि-
अ० ४० ४० ११ । ४९-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ५०-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ५१-नयशुद्धि-
अ० ४० ४० ११ । ५२-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ५३-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ५४-नयशुद्धि-
अ० ४० ४० ११ । ५५-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ५६-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ५७-नयशुद्धि-
अ० ४० ४० ११ । ५८-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ५९-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ६०-नयशुद्धि-
अ० ४० ४० ११ । ६१-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ६२-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ६३-नयशुद्धि-
अ० ४० ४० ११ । ६४-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ६५-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ६६-नयशुद्धि-
अ० ४० ४० ११ । ६७-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ६८-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ६९-नयशुद्धि-
अ० ४० ४० ११ । ७०-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ७१-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ७२-नयशुद्धि-
अ० ४० ४० ११ । ७३-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ७४-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ७५-नयशुद्धि-
अ० ४० ४० ११ । ७६-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ७७-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ७८-नयशुद्धि-
अ० ४० ४० ११ । ७९-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ८०-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ८१-नयशुद्धि-
अ० ४० ४० ११ । ८२-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ८३-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ८४-नयशुद्धि-
अ० ४० ४० ११ । ८५-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ८६-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ८७-नयशुद्धि-
अ० ४० ४० ११ । ८८-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ८९-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ९०-नयशुद्धि-
अ० ४० ४० ११ । ९१-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ९२-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ९३-नयशुद्धि-
अ० ४० ४० ११ । ९४-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ९५-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ९६-नयशुद्धि-
अ० ४० ४० ११ । ९७-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ९८-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ । ९९-नयशुद्धि-
अ० ४० ४० ११ । १००-नयशुद्धि-अ० ४० ४० ११ ।

प्राप्त्याप्तमित्यतः । ततो न व्ययहारस्य जगत् । न च प्रमाणाविवर्धितः पक्षोऽभ्युपगन्तुं युक्तः । अतएव विवक्ष्यतामस्यतेः, दधानुरोधेन हाहृमपि यस्तु कस्यपि न युक्तम् अन्यथा कस्यनासम्भवादिति । नम्रह-मिगमाऽभ्युपगमयन्ति विवेकानुगतमनीषपञ्चानुरागेण प्रतिपत्तिगीत्यपरिहारेण प्रमाण-प्रमेय-प्रमितिप्रतिपादने व्ययहारप्रतिपत्त्यर्थं परीक्षकं सम्यग्धितमिति व्ययहारन्यायिमात्राय । ततः स्थितं निगम-नम्रह-व्ययहारणां द्वयान्वितमयप्रमेयत्वम् । निगममेवैषां प्रतिपादितः—

“मुदं द्रव्यं समाभिस्य संप्रहृष्टानुदितः ।

निगम-व्ययहारौ स्तां दोषाः यथायमाभिधत्ताः” ॥ [

तदुक्तम्—

“अन्यदेव हि सामान्यमभिधानकारणम् ।

विशेषोऽप्यन्य एवेति मन्यते निगमो नयः” ॥ [

“ननूपतानतिब्रान्त-स्वराभापमिदं जगत् ।

सत्ताकपनया नयं संवृद्धन् संप्रहो मर्तः” ॥ [

“व्ययहारस्तु तामेव प्रतिपस्तुव्यवस्थिताम् ।

तथैव दृश्यमानायात् व्ययहारयति देदिना” ॥ [

[क्रतुद्रव्यनयस्वरूपम्]

पर्यायेनयमेताः क्रतुद्रव्यादयः—

“तत्रमुद्रव्यमीतिः स्यात् मुद्रव्यपर्यायसंभिताः (ता) ।

नभ्यरस्यैव भावस्य भावा (पान्) स्थितिवियोगतः” ॥ [

देहा-कालान्तरसंभ्यव्यवभाषादिति यस्तु नयं साम्प्रतिकम् एकस्वभावम् अकुटिलम् क्रतु-
रूपयतीति क्रतुद्रव्याः । न हि एकस्वभावस्य मानादिक-कारणसम्बन्धित्यवभाषमनेकार्थं युगम् २०
एकस्यानेकत्वविरोधात् । न हि स्वरूपमेवाद्वयो यस्तु मेदः स्वरूपस्यैव यस्तु योपपत्तेः । तथाहि—
विद्यमानेऽपि स्वरूपे किमपरमभिधं यस्तु यद् कृपानात्वेऽप्येकं स्यादिति ? यद् यस्तु रूपं येन
स्वभावेनोपलभ्यते तन् तेन सर्वोत्तमा विनश्यति न पुनः क्षणात्तरसंस्पृशति क्षणिकम्, क्षणा-
न्तरस्य यदि द्वितीयक्षणलक्षणः
तत्रैवापनयेत्, स्वभावमेवे यः २५

त्रियानुपपत्तेरन्यथम्, सहकार्युपपत्तीकृतातिशयमनङ्गीकृतस्तत्पक्षेऽयोगादक्षेपेण कार्यकारिणः
सर्वकार्यमेवैव विद्विष्यादिति न क्रमकर्तव्यम्, न वा कदाचनानपि स्वकार्यमुत्पादयेत् निरपेक्षस्य
निरतिशयत्वात् न हि निरपेक्षस्य कदाचित् करणमकरणं वा विरोधात्, तर्हेतुमुका (मुपका) रं स्वभा-
वभूतमङ्गीकृतं क्षणिकत्वमेव । व्यतिरिक्तत्वे वा सम्बन्धासिद्धिः, अपरोक्षकारकत्वेऽनवस्था ३०
सहिः । युगपदपि न नित्यस्य कार्यकारित्वम् द्वितीयेऽपि क्षणे तत्त्वभावेत् तत्तत्तदुत्पत्तितः तत्त्व-
मप्रसवेः । क्रमाऽक्रमव्यतिरिक्तप्रकारान्तराभावाच्च न नित्यस्य सत्यम् अर्थक्रियाकारित्वलक्षणत्वात्

१ ततो व्यय-वा० वा० मिता । २-री स्ता भा० । ३ “मन्यते निगमो नयः”—न्यायव० टिप्०
पृ० ११८ पं० ११ । ४ न्यायव० टिप्० पृ० ११८ पं० २५ । ५ “यत्तत्तत्ताम्”—न्यायव० टिप्० पृ०
१२० पं० २६ । ६-स्थितम् वा० वा० । ७-धितौ वा० वा० मिता । न्यायव० टिप्० पृ० १२४ पं० २४ ।
८ नैभ्यर-वा० भा० मा० सि० । नैभ्यर-भा० हा० । ९ “भावात् स्थितिवियोगः”—न्यायव० टिप्० पृ०
१२४ पं० २५ । १०-व्यवन्ध-वि० डे० । ११-स्वातन्त्र्य-वा० वा० । १२ तं न ह्यर्थः । १३-सत्तेः
वि० डे० । १४-पि स्वं वा-वा० वा० भा० सि० डे० मिता । १५-त् कारणमकार-वा० वा० । १६-रह-
तनुकारं भा० मा० हा० । १७-यात् तदुत्पत्ति-वा० वा० । १८-रित्यतः प्रकार-वि० डे० । १९-रित्यतः
प्रकारान्तरभावा-भा० मा० भा० हा० वं० ।

तस्य। प्रध्वंसस्य च निहेतुकत्वेन स्वभावतो भावात् स्वरसमहुरा पय सर्वे भावाः इति पर्याया
भित्तुसूत्राभिप्रायः। तदुक्तम्—

“अतीतानागतकारकालसंस्पर्शवर्जितम्।

— घटमानतया सर्वमृदुमुद्वेगेन सूक्ष्मते” ॥ [

५ प्रमाण—प्रमेयनिबन्धनं यद्यपि शब्दाऽप्यौ सामान्येन भवतः तथापि साक्षान् परम्परया वा
प्रमाणस्य कारणमेव स्वाकारण्यकविषयः, “नानुवृत्तान्यवयवतिरेकं कारणम् नाक(क)रणं
विषयः” [ ] तथा

“अथेन घटयत्येनां नहि मुक्तार्थरूपताम्।

तस्मात् प्रमेयाधिगतेः प्रमाणं मेयरूपता” ॥ [

- १० इत्यादिपञ्चनात् तदाकारानुविधायिनी तद्व्यवसायेन च तन्नामित्यंशान् संयित् प्रमाणात्वेन
गीयते। अप्यक्षपीक्षाऽदाह्ममर्थमात्मन्याधत्ते अन्यथा अर्धदर्शनप्रत्युत्तिप्रसङ्गात्। न ह्यक्षगो-
चरेऽप्ये शब्दाः सन्ति तदाहमानो वा येन तस्मिन् प्रतिभासमानेऽपि नियमेन प्रतिभासेरिति कथं
तत्संयुद्धाः(श) अप्यक्षपीभवेत्? किञ्च, यस्तुसन्निधानेऽपि तन्नामानुस्मृतिं विना तदर्थस्यानुपल-
ब्धाविषयमाणावामर्थसन्निधिरक्षरग्ननं प्रत्यक्षमर्थ इति अभिधानस्मृतादु(१)पक्षीणतणितराध
१५ तदाशनापीग्नियुक्तं जनयेत् सन्निधानाविशेषात्। यदि चायं मयतां निर्वन्धः—स्वामिधानविशेष-
णापेक्षमेव यद्युदादिप्रतिपत्तिः(१)स्वार्थमवगमयति तदाऽस्तंगतेयमिन्द्रियप्रमयाऽप्यधिगतिः तन्ना-
मस्मृत्वादेरन्वयमान्। तथाहि—यद्यपि प्राक् शब्दप्रतिपत्तिरभूत् पुनस्तदर्थपीक्षणे तस्मिन्नेतितदाह-
रग्निरभवेदिति युक्तियुक्तम् अन्यथा अतिप्रसङ्गः स्यात् न चेद् अनभिलाषमर्थं प्रतिपत्ता पश्यति
तदा तत्र दृष्टमभिलाषमपि न स्वरेत् मस्मिन् शब्दनिर्देशे न तत्र योजयेत् अपोजयेच्च न तेन विशि-
२० र्थमर्थं प्रत्येतीत्याद्यातमाग्न्यमशेषम् जर्मेनः। ततः स्वामिधानरहितस्य निषयस्य निषयिणं यद्युदादि-
प्रत्यये प्रति स्वत एवोपयोगित्वं सिद्धम् न तु तदभिधानानाम् तदर्थसम्बन्धरहितानां पारम्पर्येणापि
सामर्थ्यासम्भवात्। इत्यर्थनया व्यवस्थिताः।

[शब्दनयनरूपम्]

- शब्दनवास्तु मयन्ते—कारणस्यापि निषयस्य प्रतिपत्तिं प्रति मेव प्रमेयार्थं युक्तं वाप्यवयव-
२५ सापो न भवेत् सोऽप्यवयवमायविकलार्थम् तदभिधानस्मृति(नि) विना नोपपत्तिं युक्तः इति सर्वज्ञ-
वहारेषु शब्दसम्बन्धः प्रधानं निबन्धनम्। प्रत्यक्षस्यापि तद्व्यवसायतापदज्ञापिकत्वात् बहि-
र्योऽं प्रतिपत्तिपरिणामप्रतिपत्तिवत् प्रमाणानुपपत्तेः अविर्मयात्तलक्षणत्वात् प्रमाणानाम्, प्रति-
क्षेपपरिणामप्रत्ययेऽपि तस्य प्रामाण्यानुपपत्तेः प्रमाणान्तरप्रवृत्तिं यन्नातरे क्रियमाणमावर्ध-
कत्वात्। ततः प्रमाणव्यवस्थानिबन्धनं तन्नामस्मृतिव्यवसाययोजनमर्थप्राधान्यमप्यवस्थानीति शब्द-
३० एव सर्वत्र प्रमाणादियवहारे प्रधानं कारणमिति स्थितम्। शब्दनयश्च कृतुग्राहिमनस्योपाय-
मुद्गमने पर्यायं स्वविषयत्वेन व्यवस्थापयति। तथाहि—‘तटः’ ‘तटी’ ‘तटम्’ इति त्रिविधवृत्तलक्ष-
णमोहात् न निरमेषं वस्तु, नहि तद्वृत्ते धर्ममेवमननुमननस्यमावस्थो युक्तः तद्वर्तमाने वा स्वयं
धर्मो कथं न सिद्धे? यथा हि शक्तिं वस्तु लातीताऽनागतानां दानाग्रां न तावत्प्राप्तमयत्वेन
लोभ्यदि वस्तुनामान्द्विषयेष्ववस्थानवस्थितवृत्तीनामवस्थानमप्यवस्थानं नाम्यवस्थी(वि)मेव
३५ उभयनुवर्ति(वि)विदुषामप्यागम्य मेदलक्षणत्वात्, तथाज्यमेदे ‘न हि शब्दं निषं जगदलि’ इति

१ अथवा २ मुक्ताऽर्थ-३०। ३ शब्दा अ-४०। ४ तदर्थ-४०। ५-वि-
दे-४०। ६-वि-४०। ७-तदर्थ-४०। ८-वि-४०। ९-वि-४०। १०-वि-४०। ११-वि-४०। १२-वि-४०। १३-वि-४०। १४-वि-४०। १५-वि-४०। १६-वि-४०। १७-वि-४०। १८-वि-४०। १९-वि-४०। २०-वि-४०। २१-वि-४०। २२-वि-४०। २३-वि-४०। २४-वि-४०। २५-वि-४०। २६-वि-४०। २७-वि-४०। २८-वि-४०। २९-वि-४०। ३०-वि-४०। ३१-वि-४०। ३२-वि-४०। ३३-वि-४०। ३४-वि-४०। ३५-वि-४०। ३६-वि-४०। ३७-वि-४०। ३८-वि-४०। ३९-वि-४०। ४०-वि-४०। ४१-वि-४०। ४२-वि-४०। ४३-वि-४०। ४४-वि-४०। ४५-वि-४०। ४६-वि-४०। ४७-वि-४०। ४८-वि-४०। ४९-वि-४०। ५०-वि-४०। ५१-वि-४०। ५२-वि-४०। ५३-वि-४०। ५४-वि-४०। ५५-वि-४०। ५६-वि-४०। ५७-वि-४०। ५८-वि-४०। ५९-वि-४०। ६०-वि-४०। ६१-वि-४०। ६२-वि-४०। ६३-वि-४०। ६४-वि-४०। ६५-वि-४०। ६६-वि-४०। ६७-वि-४०। ६८-वि-४०। ६९-वि-४०। ७०-वि-४०। ७१-वि-४०। ७२-वि-४०। ७३-वि-४०। ७४-वि-४०। ७५-वि-४०। ७६-वि-४०। ७७-वि-४०। ७८-वि-४०। ७९-वि-४०। ८०-वि-४०। ८१-वि-४०। ८२-वि-४०। ८३-वि-४०। ८४-वि-४०। ८५-वि-४०। ८६-वि-४०। ८७-वि-४०। ८८-वि-४०। ८९-वि-४०। ९०-वि-४०। ९१-वि-४०। ९२-वि-४०। ९३-वि-४०। ९४-वि-४०। ९५-वि-४०। ९६-वि-४०। ९७-वि-४०। ९८-वि-४०। ९९-वि-४०। १००-वि-४०।

भेदः प्रत्ययान्तः प्रयोगोऽपि । तथा, एकस्मिन्पदस्य 'आयः' इति बहुवचसात्प्रयोगात् निर्देशोऽनुपपन्नः । न हेतुः प्रत्ययान्तत्वात् । तदेव तद्विच्छेदद्वयस्य द्वयोरेते भवन्तीत्येकस्यैव तद्विच्छेदः । अत्रानेदाद् धनुमेदात् । ननु द्वयोरेकस्यैव प्रयोगे 'अग्निष्टोमयाजी पुत्रोऽष्टा जेतिता' इत्युक्तमेव द्रष्टव्यं । अतीताऽनागतयोः सम्प्रदायाभावात् । तथा, अन्यकारकस्युक्तं यत् तदेव अपरकारकस्यैव (२५) नानुपपत्तीति अधिकरणं चेद् ग्रामः अधिकरणदेशस्यानि (करणवाचि) विभक्तिवाच्य एव । न च ग्रामाभिधानविभक्त्यभिप्रेतो युक्त इति 'ग्राममभिधेते' इति प्रयोगोऽनुपपन्नः । तथा, पुनरनेदेऽपि 'क्षेत्राद् (२६) धनुः' इति 'यदि ग्रामे रथेन यास्यति यदि यास्यति यातलो पितृ' इति च प्रयोगो न युक्तः अपि तु 'यदि ग्रामे यथाहं रथेन यास्यामि' इत्यनेनैव परमाद्येनैतद्विच्छेदः । एवमुप-
रिक्तमेवेति 'विरमति' इति न युक्तः आचार्येणापि हि 'विरमते' इत्यस्यैव प्रयोगस्तत्तेः । न च (२७) वं
लोकात्वात्प्रत्ययान्तविशेष इति चेत् यत्तद्वत्, तद्विच्छेद मयमेतद्विलोपस्य समानत्वादिति यथार्थं शब्दः १०
नानु दाद्ये (२८) नयो इत्यभिप्रायः । तदुक्तम्—

"वितोषिलिङ्ग-सङ्घादिभेदात् भिन्नस्य भाषताम् ।

तस्यैव मन्व्यमानोऽयं शब्दः प्रत्ययतिष्ठते" [

]

[समभिरुदनपसरूपम्]

एकस्यैव समभिरुदनात् समभिरुदत्वाद्—यथा हि विद्वत्सिद्धादियोगात् भिद्यते यस्तु तथ १५
रक्षाभेदादपि । तथा हि—संज्ञाभेदः प्रयोजनपदात् सङ्केतकर्तृभिर्विधीयते न व्यसन्नितया अन्यथा
अन्यथाप्रसक्तेः । ततो यावन्तो यस्तुनः स्वाभिप्रायकाः शब्दास्तापन्तोऽर्थभेदाः । प्रत्ययं शब्दनिवे-
दान् नैकस्याप्येवमेवैकानाभिधानं युक्तमिति 'घटः' 'कुटः' 'कुम्भः' इति वचनभेदाद् भिन्नं यथार्थं,
त्रिधादावप्याह या सर्वदाप्यानां सर्वेष्वप्यस्यैव एव याचकाः ततो 'घटते' 'कुटति' 'कुम्भति' इति
च त्रिधादावपि निमित्तभेदाद् भेदमिति केनाप्यर्थेन भिदेन भाष्यमिति 'घटः' इत्युक्ते कुतः 'कुटः' इति २०
प्रतिपत्तिः तेन तदर्थस्याभेदितत्वात् । यथा या 'वैवक' शब्दो केरस्यैव वायकशक्तिरस्यैव—व्यतिरे-
काभ्यां लोकात् । प्रतिज्ञा तथा घटन-कुटनादिसाक्षीनामपि भेदः प्रतीयत एवेति नानार्थवाचिन एव
यथार्थवचनः नैकमर्थमभिनिवेदान्त इति समभिरुदः । उक्तं च

"तथाविषयस्य तस्यापि यस्तुतः सण्टुचिनः ।

भूने समभिरुदस्तु संज्ञाभेदेन भिद्यते" ॥ [

]

२५

१ "धनुर्वचने प्रत्ययः"—पाणि० अ० ३ पा० ४ सू० १ । "द्योमयाजी अस्य पुत्रो भविता"—विद्वान्मही०
पृ० ४०६ सूत्राद् २६२ । "कतोः संकथे प्रत्ययः"—द्वय० अ० ५ पा० ४ सू० ४१ । २ संकथे मा-आ-
दि० । ३-दाद्येयापि मा० मा० भिन्ना । ४ "अग्निष्टो-स्वाऽऽता क्वे"—पाणि० अ० १ पा० ४ सू० ४६
विद्वान्मही० पृ० ११० सूत्राद् ५४२ । "अथेः दीर्-स्वाऽऽता आचारः"—द्वय० अ० १ पा० १ सू० १० । ५ नै-
कात्तयस्तु वा० वा० भिन्ना । ६ "प्रहासे च मन्योपपदे मन्यवेदस्तम् एवच"—पाणि० अ० १ पा० ४ सू० १०६
विद्वान्मही० पृ० ११५ सूत्राद् ११६१ । आचार्येणैवमन्यस्तु एवच सूत्रमस्त्येव एवं प्रयोगं समर्थित्वात् भगवन्तरेण,
या चेयं मति—'एदि मन्ये रथेन वास्यति न हि वास्यति वागले पितृ' इति प्रहासे यथाप्रसक्तमेव प्रतिपत्तिं नात्र प्रति-
पत्तिरिति चेत् निश्चितिचयनमिति 'रथेन वास्यति इति भावगमनाभिधानात् प्रहासो सम्भवः । 'नदि वास्यति' इति बहिर्गमनं
प्रतिपत्तिरिति । अनेकमिति प्रहासि च प्रत्येकमेव परिहास इति अभिधानपदात् 'मन्ये' इति एवचनमेव । सौष्टिकश्च
प्रयोगोऽनुपपत्त्यर्थ इति न प्रहासन्तरकस्यान्याप्या—'जीणि जीणि अन्य-मुष्मदस्मति"—द्वय० अ० १ पा० १ सू० १०
६-६० । ७ प्रहेण-मा० मा० । ८-जमेद्वेऽपि वा० वा० भिन्ना । ९-तथापि हि वा० वा० भिन्ना । १०-
नयेयं वा० वा० । नयेयं मा० मा० । ११-ति न च-वा० वा० । १२-रोषलि-आ० भिन्ना । "पितोषे लिङ्ग-
सङ्घादि"—न्यायान् टिप्प० पृ० १२६ पं० १० । १३-ति को मा-आ० । १४-याचक-वा० वा० भा० ।
१५-म्याया-टिप्प० पृ० १२७ पं० १८ ।

तस्य । प्रपञ्चस्य च निर्हेतुत्वेन स्वभावतो भावात् स्वरसमङ्गुरा एव सर्वे भावाः इति पर्या-
श्रितशुद्धाभिप्रायः । तदुक्तम्—

“अतीतानागताकारकालसंस्पर्शवर्जितम् ।

वर्तमानतया सर्वमृजुवृत्तेन सूच्यते” ॥ [ ]

५ प्रमाण-प्रमेयनिबन्धनं यद्यपि शब्दाऽपि सामान्येन भवतः तथापि साक्षात् परम्परया
प्रमाणस्य कारणमेव स्वाकारार्पकविषयः, “नानुक्तान्वयव्यतिरेकं कारणम् नाक(का)
विषयः” [ ] तथा

“अर्थेन घटयत्येतां नहि मुक्त्यर्थरूपताम् ।

तस्मात् प्रमेयाधिगतेः प्रमाणं मेयरूपता” ॥ [ ]

१० इत्यादिबचनात् तदाकारानुविधायिनी तद्व्यवसायेन च तत्राविस्तेवादात् संवित् प्रमाणत्वे
गीयते । अत्यक्षधीश्चाऽशब्दमर्थमात्मन्याधत्ते अन्यथा अर्थवृत्तिप्रच्युतिप्रसङ्गान् । न ह्यक्ष-
ब्देऽपि शब्दाः सन्ति तदात्मानो या येन तस्मिन् प्रतिभासमानेऽपि नियमेन प्रतिभासेरभिति क-
तत्संस्तृष्टाः (ए) अभ्यक्षधीर्भवेत् ? किञ्च, वस्तुसन्निधानेऽपि तन्नामानुस्मृतिं विना तद्व्यवसायानुप-
स्थाविष्यमाणापामर्थसन्निधिरक्षद्वज्जननं प्रत्यक्षमर्थ इति-अभिधानस्मृतादु(१) पक्षीणशक्तिवा-

१५ कदाचनार्पिन्द्रियवृद्धिं जनयेत् सन्निधानाविशेषात् । यदि चायं भवतां निरन्धः-स्वामिधानविशेष-
णापेक्षमेव चक्षुरादिप्रतिपत्ति(१)स्वार्थमवगमयति तदाऽस्तंगतेयमिन्द्रियप्रभयाऽप्यधिगतिः । तत्र
मस्त्वस्यावेत्तस्मभवात् । तथाहि-यत्रार्थं प्राक् शब्दप्रतिपत्तिरभूत् पुनस्तदर्थधीशने तत्सङ्केतितशब्द-
स्मृतिर्भवेदिति युक्तियुक्तम् अन्यथा अतिप्रसङ्गः स्यात् न चेद् अनमिलापमर्थं प्रतिपत्ता पदयति
तदा तत्र दृष्टममिलापमपि न सरेत् असंख्य शब्दविशेषं न तत्र योजयेत् अपोजयंश्च न तेन विशि-

२० एवमर्थं प्रत्येतीत्यायातमाध्वमक्षोपस्य जगंतः । ततः स्वामिधानरहितस्य विषयस्य विषयिणं चक्षुरादि-
प्रत्ययं प्रति स्वत एवोपयोगित्वं सिद्धम् न तु तदभिधानानाम् तदर्थसम्बन्धरहितानां पारम्पर्येणापि
सामर्थ्यासम्भवात् । इत्यर्थनया व्यवस्थिताः ।

[शब्दनयस्वरूपम्]

शब्दनयास्तु मय्यन्ते-कारणस्यापि विषयस्य प्रतिपत्तिं प्रति नैव प्रमेयरथं युक्तं मायद्वय-
२५ सायो न भवेत् सोऽप्यध्ययसायविकल्पाश्चेत् तदभिधानस्मृति(ति) विना नोपपत्तुं युक्तः इति सपर्य-
यहारेण शब्दसम्यग्धः प्रधानं निबन्धनम् । प्रत्यक्षस्यापि तत्कृताध्ययसायलक्षणविकल्पस्य पक्षि-
न्वर्था प्रतिक्षणपरिणामप्रतिपत्ताविष्य प्रमाणतानुपपत्तेः अव्यतिपादलक्षणयात् प्रमाणात्मा, प्रति-
क्षणपरिणामग्रहणेऽपि तस्य प्रामाण्याभ्युपगमे प्रमाणान्तरप्रच्युती यत्तान्तरं क्रियमाणमपार्थक्यं
स्यात् । ततः प्रमाणव्यवस्थानियन्धनं तन्नामस्मृतिव्यवसाययोजनप्रथमाधान्यमपहस्तयतीति शब्द-

३० एव सपर्य प्रमाणादिव्ययहारे प्रधानं कारणमिति स्थितम् । शब्दनयश्च नानुसूत्राभिमतपर्यायात्
गुणान्तरं पर्यायं स्वविषयत्वेन व्यवस्थापयति । तथाहि—‘तटः’ ‘तटी’ ‘तटम्’ इति विरुद्धलक्षण-
धर्माप्रान्तं मिश्रमेव वस्तु, नहि तत्कृतं धर्मभेदमननुभवतस्त्वसम्यग्धो युक्तः तद्धर्मभेदे वा स्वयं
धर्मा कथं न मिश्रते ? यथा हि क्षणिकं वस्तु अतीताऽनागतान्यां क्षणान्यां न सम्बन्धमनुभवत्येवं
गोत्यादि कर्षणसामान्यविशेषस्वरूपपरस्परविरुद्धस्त्रीन्याद्यन्यतमधर्मसंस्पन्दे नान्यधर्मो(र्मि)र्मम्-

३५ तदनुभवति(१)विरुद्धधर्मोप्यासस्य भेदलक्षणयात्, तथाप्यभेदे ‘न किञ्चिद् मिश्रं जगदस्ति’ इति

१ गदसः । २ मुक्त्याऽर्थ-भा० । ३ वृष्टां अ-भा० भा० । ४ तथार्थ-भा० भा० । ५-प्रि-
पेत्-श० वि० विना । ६-तानुप भा० भा० । ७-युक्ति अ-भा० भा० विना । ८-दि पापं भा० भा० ।
-दित्यर्थं भा० भा० । ९-चेदमभि-भा० भा० । १०-मर्थं प्र-भा० भा० भा० । ११-गतः स्वामि-भा०
भा० भा० भा० । १२-स्मृतिं विना नो-भा० । १३-स्मृतिं विना विना भा० भा० । १४-स्मृतिं विना नो भा०
भा० । १५-क्षणं भा० । १६-स्वता सा-भा० भा० । १७-संप्रपञ्च नान्य-भा० । १८-संप्रपञ्च नान्य-भा० ।
१९-संप्रपञ्च-भा० ।

भेदव्यपहार एवो गीदेत् । तथा, एकस्मिन्नुक्तपरमाणी 'आपा' इति बहुवचसश्चाया निर्देशोऽनुपपन्नः । तत्राप्यप्युक्तानामप्यागितं तदेव तद्विद्वत्तद्वचसश्चोपेतं मयतीत्येकग्रहणैव तन्निर्देश्यम् । अतमेदाद् पशुमेदः कर्तुमृष्याप्यमुपगत एवेति 'अग्निष्टोमयाजी पुत्रोऽस्य अनीता' इत्युक्तमेव यथाः अनीताऽनागतयोः सम्बन्धमाभावात् । तथा, अन्यकारकयुक्तं यत् तदेव अपरकारकसम्बन्ध- (२५) मानुमयतीति अधिकरणं चेद् ब्राम्हः अधिकरणसम्बन्धाच्चि (करणवाचि) विभक्तियाध्य एव न ब्राम्हमिधानविभक्त्यभिधेयो युक्त इति 'ब्राम्हमधिरोते' इति प्रयोगोऽनुपपन्नः । तथा, पुनरमेदोऽपि 'मैवान्दृ(वं तद्) यस्तु इति 'यदि मन्ये रथेन वास्यति न हि वास्यति यातस्ते पिता' इति च प्रयोगो न युक्तः अपि तु 'यदि मन्यते यथाहं रथेन वास्यामि' इत्यनेनैव परभावेनैतन्निर्देश्यम् । एवमुप- द्रष्टव्यमेवेति 'यिम्मति' इति न युक्तः आत्मार्यतायां हि 'विरमते' इत्यस्यैव प्रयोगसङ्गतेः । न चो(वे)यं लोकः सास्त्रव्यवहारविलोप इति यत्कथ्यम्, सर्वत्रैव मयमते तन्मिलोपस्य समानत्वादिति यथार्थशब्दः १० नात् शब्दे(ष्व)नयो इत्यस्यः । तदुक्तम्—

“विरोधिलिङ्ग-सङ्गनादिभेदात् भिन्नस्यमायताम् ।

तस्यैव सम्बन्धमानोऽयं शब्दः प्रत्ययतिष्ठते” [

[समभिरुद्धनपस्वरूपम्]

एकसंज्ञासमभिरुद्धतात् समभिरुद्धस्याह—यथा हि विद्वत्संज्ञाविद्योगात् भिद्यते यस्तु तथ १५ संज्ञाभेदादपि । तथा हि—संज्ञाभेदः प्रयोजनयत्नात् सङ्केतकर्तृभिर्विधीयते न व्यसन्नितया अन्यथा अमयस्याप्रसक्तः ततो यावन्तो यस्तुनः स्वाभिप्रायकाः शब्दास्तावन्तोऽर्थभेदाः प्रत्ययं शब्दनिवे- दान् नैकस्थायीभ्यानेकेनाभिधानं युक्तमिति 'घटाः' 'कुटाः' 'कुन्माः' इति वचनभेदात् भिन्न एवार्थः, क्रियाशब्दत्वात् या सर्वशब्दानां सर्वेऽप्यन्यथा एव पाचकाः ततो 'घटते' 'कुटति' 'को भाति' इति च क्रियाशब्दजनितभेदात् नैमित्तिकेनाप्यर्थेन भिद्येन आप्यमिति 'घटाः' इत्युक्ते कुतः 'कुटाः' इति २० प्रतिपत्तिः तेन तदर्थव्यानभिदितत्वात् । यथा या 'यैयक' शब्दोच्चारण्यैव पाचकाकारित्वय-नयतिरे- कभ्यां लोचताः प्रतिज्ञा तथा घटन-कुटनदिशब्दीनामपि भेदः प्रतीयत एवेति नानार्थवाचिन एव एवार्थवचनया नैकमर्थमभिनिवेशान्त इति समभिरुद्धः । उक्तं च

“तथाविधस्य तस्यापि यस्तुनः क्षणवृत्तिनः ।

भूते समभिरुद्धरतु संज्ञाभेदेन भिन्नताम्” [

२५

१ “यनुसंख्ये प्रलया.”-वाणि० अ० १ पा० ४ सू० १ । “सोमयाजी अस्य पुत्रो भविता”-विद्वान्तदी० ५० ४०६ सूत्राह० १८१४ । “घातोः संख्ये प्रलया.”-हैम० अ० ५ पा० ४ सू० ४१ । २ संख्ये मा-आ० नि० । ३-शब्दव्यापि मा० मा० भिना । ४ “अपिहीह-स्वाऽऽद्या कर्म”-वाणि० अ० १ पा० ४ सू० ४६ विद्वान्तदी० ५० ११४ सूत्राह० ५४२ । “अथे. हीह-स्वाऽऽद्या व्यापारः”-हैम० अ० १ पा० १ सू० १० । ५ नै- कान्तयस्तु बा० बा० भिना । ६ “प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेऽस्म एवच”-वाणि० अ० १ पा० ४ सू० १०६ विद्वान्तदी० ५० ११५ सूत्राह० २११३ । आचार्यहैमचन्द्राय एतद् सूत्रमन्तरेण एवं प्रयोगं समर्थितवान् भाव्यन्तरेण, सा चेवं मति—“एदि मन्ये रथेन वास्यति न हि वास्यति यातस्ते पिता” इति प्रहासे यथाप्राप्तमेव प्रतिपत्तिं नात्र प्रति- शब्दव्यवर्थादि विविचिन्नचनमसि ‘रथेन वास्यति इति भाग्यमनाभिधानात् प्रहासो यन्मवे । “वदि वास्यति” इति बहिर्गमनं प्रतिपत्तिर्यते । अनेकमिच्छति प्ररुतिरि च प्रत्येकमेव परिहास इति अभिधानवशात् ‘मन्ये’ इति एवचनमेव । लैटिङ्गश्च प्रयोगोऽनुगम्यैव इति न प्रकारान्तरकल्पना न्याय्या”-“नीति नीति अन्व-पुष्पदस्मि”-हैम० अ० १ पा० १ सू० १७ सू० १० । ७ प्रहेषा-मा० मा० । ८-जमेवोऽपि बा० बा० भिना । ९-ताया हि बा० बा० भिना । १०- नद्रेयं बा० बा० । मत्वेयं मा० मा० । ११-ति न च-बा० बा० । १२-रोषलि-मा० भिना । “मिरेषे रिङ्- शब्दादि”-न्यायव० टिप्प० ५० १२१ पं० १० । १३-ति को मा-आ० । १४-पाचक-बा० बा० आ० । १५ न्यायव० टिप्प० ५० १२४ पं० १८ ।

ए० ए० ४०

[एवंभूतनयस्वरूपम्]

शब्दानभिधेयक्रियापरिणतिवेलायामेव 'तद् यस्तु' इति भूत एवंभूतः प्राह—यथा संज्ञामेदाद्
मेदवद् यस्तु तथा क्रियामेदादपि, सा च क्रिया तद्देशी यदेष तामाधिशति तदेष तन्निमित्तं तत्त-
द्वर्तमानमासाद्यति नान्यदेत्यतिप्रसङ्गात् । तथाहि—यदा 'घटते' तद्व्याप्ती 'घटः' न पुनः 'घटि-
५ तवान्' 'घटिष्यते' वा 'घटः' इति व्यपदेशं युक्तः सर्ववस्तूनां घटतावृत्तिप्रसङ्गात् । अपि च, चेदा-
समय एव चक्षुरादिभ्यामारसमुद्भूतशब्दानुविद्यमत्ययमास्कुन्दन्ति चेष्टायन्तः पश्याः यथायसि-
तार्थमतिमास एव च यस्तूनां व्यवस्थापको नान्ययामृतः अन्यथा अघेष्टायतोऽपि चेष्टावृत्तया
शब्दानुविद्येऽभ्यस्तप्रत्यये प्रतिभोस्यत्य(मास इत्य)भ्युपगमे तत्प्रत्ययस्य निर्विधयनया स्मात्तस्यापि
यस्तुन्यवस्थापकत्वे सर्वेः प्रत्ययः सर्वेऽर्थस्य व्यवस्थापकः स्यादित्यतिप्रसङ्गः । तत्र घटनतामयात्
१० प्राह पश्चाद् वा 'घटः' तद्यपदेशमासाद्यतीत्येवंभूतनयमतम् । उक्तं च—

“यदस्यापि व्यनेर्याव्यं सदा तत्सोपगमने ।

क्रियामेदेन भिन्नत्वादेयंभूतोऽभिप्रप्येते” ॥ [

] इति ।

तद् गितमेतद् अनुगुणादयः पर्यायात्मिकाश्च विकल्पा इति ।

अग्राह्य गाथायाः सर्वमेव शीघ्रं विवरणम् ॥ ३ ॥

चतुर्थगाथाव्याख्या ।

[द्रव्यास्तिकैकप्रकृतिकयोः संग्रह-व्यवहारयोः

शुद्धाशुद्धतया भेदनिरूपणम्]

‘दद्यद्विजो य पञ्चयणभो य’ इत्यादिपञ्चादिकदेशस्य विवरणाय आह सूरिः—

द्वयद्विपनपपयडी शुद्धा संग्रहपस्त्वणाविसओ ।

पट्टिरूये पुण वयणत्थनिच्छओ तस्स वचहारो ॥ ४ ॥

इति गाथासूत्रम् ।

अथ च संग्रहनयमत्ययाः शुद्धो द्रव्यास्तिकः व्यवहारजनयमत्ययस्त्वशुद्ध इति तात्पर्यार्थः ।

अयमप्यर्थस्तु द्रव्यास्तिकनयस्य व्यापणितत्त्वरूपस्य प्रकृतिः स्वभावः शुद्धा इत्यसङ्कीर्णा विद्वेषासंस्पर्शयती संग्रहस्य अभेदप्रादिनयस्य प्ररूपणा—प्ररूप्यतेऽनयेति श्रुत्या—उपपन्ना १० पदसंहतिस्तस्या विषयोऽभिधेयः । विषयपकारेण विषयिणो वृत्तस्य विषयव्यवस्थापकत्वादुपपत्त्यरेण विषयेणा(ण) विषयिप्रकथनमेतत् अन्यथा कः प्रस्तायः शुद्धद्रव्यास्तिकेऽभिधानं प्रकान्ते संग्रहे-प्ररूपणाविषयमभिधानस्य ।

[संग्रहस्य सचामात्रविषयकत्वसाधनम्]

शुपन्तस्य तिङन्तस्या(स्य) वा पदस्य धाकपस्य वा प्ररूपणास्वभापस्य विषयः संग्रहामि-१५ प्रायेण भाव एव । तथाहि—जाति-द्रव्य-गुण-क्रियापरमापितकपेण स्वार्थ-द्रव्य-लिङ्ग-कर्मादि-प्रकारेण वा शुपन्तस्य धोऽर्थः(र्थः स) भाषाद् व्यतिरिक्तो वा भवेत्, अव्यतिरिक्तो वा ! यदि व्यतिरिक्तस्तदा निरु(द)पाक्ययादत्यन्तार्भावपत् न द्रव्यादिरूप इति कथं शुपन्तयाध्याः ! अव्यतिरिक्तश्चेत् कथं न भावमात्रता शुपन्तार्थस्य ! तिङन्तार्थस्यापि क्रिया-काल-कारक-पुद्गल-उपग्रह-वचनादिरूपेण परिभाष्यमाणस्य सत्त्वरूपतैव । तथाहि—‘पचति’ इत्यत्र क्रिया विविलितिल-२० क्षणा, काल मात्रमप्रवृत्ति(प्रभृति)रपगं(रपवर्गं)वर्पन्तो वर्तमानस्वरूपः, कारकं कर्ता, पुद्गलः परमाधातकः, उपग्रहः पदार्थता, वचनमेकत्वम् यद्यपि प्रतिपत्तिविषयस्तथापि सत्यमेवैतत् यतः क्रिया हासती चेत् कारकं न साध्येत लघुत्वादियत्, सती चेत् अस्तिवधेय, सा कारकेश्यामिष्यत्यत इति । एवं कालादयोऽप्यस्तत्तद्देह न दादाशुद्धाद् मिथेरन्, सदात्मकाश्चेत् कथं न अस्तित्वाद्भिन्ना इति सर्वेषु तिङन्तव्याप्यः । ‘पटोऽस्ति’ इति पाक्यार्थः(र्थः यद् पाक्यं प्रयुज्यते ‘घटः सन्’ इति तत्र भावामि-२५ धायिता पदद्वयस्यापि । तथाहि—‘घटः’ इति विद्वेषणम् ‘सन्’ इति विद्वेष्यम् । अत्र द्वयेनापि धामार्थविपरीतेन भाव्यम् न हाव्यथा तद् विद्वेषणम् नापि तद् विद्वेष्यं स्यात् निरु(द)पाक्यत्वाद् अत्यन्तार्भावपत् । यदि पुनरभावविपरीतं तद्देह इत्येते, विद्वेषण-विद्वेष्ययोः कथं न भावकृता ! तेन यदेयं पटस्य (घटस्य) भावो घटत्वं तदेयं घटः, यच्च सतो भावः सत्यं तदेयं ‘सन्’ इति सर्वत्र संग्रहमिप्रायतः प्ररूपणाविषयो भाव एव । उक्तं चैतत् समयसङ्गायममिपावता अन्येनापि—३०

“अस्यर्थः सत्यं द्रव्यानामिति प्रत्याख्यलक्षणम् ।

अपुण्यदेयतादायैः समप्रा(प्रा)दुर्गोपादिषु” ॥ [पाक्यप-३० ब-२३० ॥२१]

१ घ-२०१ प-८ । २-कपेण पु-आ- । सोपनाय व्यापार्थेनापु सर्वान् टीकाप्रतिपु ‘परिहर’ इत्येव प्रतीकं टीकाहता निरुदेति, व्याख्यायि च ‘प्रतिपुण्य’ इति । ३-या कारण-बा- ४- । ४-स विषयता विष-बा- । ५-विषयेणो विष-वि- । ६-विषयिप्र-भा- बा- । ७-विषयिप्रयन-बा- ४- । ८-हृत्-बा- बा- विना । ९-स्याप्याप-बा- बा- । १०-स्याप्याप्र-भा- बा- । ११-स्याचाप-वि- । १२-योर्थः स्वभावा स्वभावाद् व्यति-बा- बा- । १३-आवाच्य-बा- बा- । १४-मात्रस्य बा- ४- । १५-वृत्तिपरवर्ग-भा- । वृत्तिपरवर्ग-भा- बा- हा- मि- । १६-रमयाय-बा- बा- । १७-नि अस्यार्थे यद् ४- ४- विना । १८-यपिपरित्येन बा- बा- । १९-आपतया य-बा- बा- । २०-तद्विद्वेष्ये बा- । २१-य वटस्य बा- बा- । २२-‘दद्यद्वि’ इति निरुद्वि ओडेऽनुद्वुतः एवम्-३३ ३३ । ३४-य “अद्विद्वि-स-स-सममद्वुः” इति पाठः ।

“घटादीनां न चाकापत्(त्र) प्रत्यापयति चावकः ।

वस्तुमात्रनिवेशित्वात् तद्वैतिर्नान्तरीयकः” ॥ [चाकपप० द्वि० का० २०]

अत एव “यत्र विशेषकिया नैव ध्रूयते तत्रास्तिर्भवन्तीपरः
गम्यते” [ ] इत्युक्ते शब्दसमयवेदिभिः । अयमतिशयैव युक्ता यति

५ व्यभिचरेत्, अव्यभिचारे च तदावेशात् तदात्मकतैव सत्तापरित्यागे वा स्वरूपहा
मेवाध्यक्षस्य शब्दस्य वा विषयः अन्तर्नी(मी)ताशेषम् अ
यत् । मेदप्रतिभासस्तु मेदप्रतिपादकागमोपहतान्तःकरणानां निमित्तो
लस्यानेकत्वायभासनवत् असत्य इति सर्वमेदाद् अपडुयानः सर्वे सन्माप्रतया
शुद्धा द्रव्यास्तिकप्रकृतिरिति स्थितम् ।

१० [व्यवहारस्य विशेषमिश्रितसत्ताविषयकत्वसाधनम्]

तैमेयाऽनुद्धम्(द्धम्) पडिरूपं पुण इत्यादिगाथापश्चाद्धेन दर्शयत्याचार्यः—
विषयम् प्रतिनिधिरिति यावत् । विशेषेण घटादिना द्रव्येण सङ्कीर्णा सत्ता, पुनरिति
तेनायमर्थः—“विशेषेण संकीर्णा सत्ता प्रकृतिः स्वभावाः यद्यनार्थनिश्चयः इति
जीययस्तुविषयनिवृत्ति-प्रवृत्त्युपेक्षालक्षणव्यवहारसंपादनार्थमुच्यते इति पञ्चतमम् तम्
१५ विमलरूपतया ‘अस्ति’ इत्यविभक्तारम्भतया प्रतीयमानो व्यवहारः सः—अर्थसत्य ।
पृथग्भूतः स्वयः परिच्छेदः तस्य इति द्रव्यास्तिकस्य व्यवहारः इति ७० ।
भिरतः भवः । सोऽभिगम्यते यदि नि हेयोपादेयोपेक्षाणीयमरूपाः परस्परतो विभिन्न
यतया सत्यममने मयेदने भावाः प्रतिभास्य ततो निवृत्ति-प्रवृत्त्युपेक्षालक्षणो
प्रवृत्तिमागादयनि मान्याः न रिकामतः सम्मानाऽविशिष्टेषु भावेषु संप्रदाभिमतो
२० एतत् परिच्छेदोऽवाचितकरो व्यवहारनिवृत्त्यनं संप्रपत्ति । तथाहि—यद्यथाका (।
दर्शयतेत्याका इत्यभिहिते ज्ञाने प्रतिभागमाप्नोते तत् तथैव ‘रात्’ इति व्यवहर्तव्यम्, य
रात्-विषयम्, घटापाकारनिरपेक्षं च वटारिकं व्यापमासिति ज्ञाने एतत्त्वे रासिप्रदाय
हेतुः । वटारिभिरंगत्वं च वटारेः घटाद्यभावेऽपि मायात् अवभाससंज्ञात्(रात्)

वडा प्रतिपक्षो बीजायाम् रूपराश्या वस्तुवदत्र प्रयोजने । तेनायमर्थः—

२५ एतत् एतत् प्रति को वचनार्थनिश्चयान्तरस्य प्रेक्षेति(तिः) नभावाः वा व्यवहार इति
अविच्छेद वचनार्थनिश्चयो व्यवहारहेतुर्न पुनरन्विगमाप्रतिशया, यतः ‘अस्ति’ इत्य
एतत्प्रवृत्त्युपेक्षालक्षणः अतः ‘रिप्रति’ इत्यादिवाक्याम् ‘द्रव्यम्’ इत्युच्यते, तत्पि ‘
अस्ति’ वा ? कृत्, भोऽस्ति वा ? कृतः तत्वावयविषयं यावत् ‘तुल्यम्’ ‘कटिना’ इत्यादि
हेतु वदन् व्यवहारमिद्विनि । व्यवहारेति हि ज्ञानाकपनया रासां व्यवहारायति ।
३० एतत्प्रवृत्त्युपेक्षालक्षणः अतः व्यवहारमिति व्यवहार इत्यन्वयेऽर्थो विद्यन् अनुद्धा द्रव्यास्तिकप्रकृतिः ।

१ न चाकापत् ॥ २० ॥ ३ न चाकापत् ॥ २० ॥ ४ न चाकापत् ॥ २० ॥ ५ न चाकापत् ॥ २० ॥ ६ न चाकापत् ॥ २० ॥ ७ न चाकापत् ॥ २० ॥ ८ न चाकापत् ॥ २० ॥ ९ न चाकापत् ॥ २० ॥ १० न चाकापत् ॥ २० ॥ ११ न चाकापत् ॥ २० ॥ १२ न चाकापत् ॥ २० ॥ १३ न चाकापत् ॥ २० ॥ १४ न चाकापत् ॥ २० ॥ १५ न चाकापत् ॥ २० ॥ १६ न चाकापत् ॥ २० ॥ १७ न चाकापत् ॥ २० ॥ १८ न चाकापत् ॥ २० ॥ १९ न चाकापत् ॥ २० ॥ २० न चाकापत् ॥ २० ॥ २१ न चाकापत् ॥ २० ॥ २२ न चाकापत् ॥ २० ॥ २३ न चाकापत् ॥ २० ॥ २४ न चाकापत् ॥ २० ॥ २५ न चाकापत् ॥ २० ॥ २६ न चाकापत् ॥ २० ॥ २७ न चाकापत् ॥ २० ॥ २८ न चाकापत् ॥ २० ॥ २९ न चाकापत् ॥ २० ॥ ३० न चाकापत् ॥ २० ॥ ३१ न चाकापत् ॥ २० ॥ ३२ न चाकापत् ॥ २० ॥ ३३ न चाकापत् ॥ २० ॥ ३४ न चाकापत् ॥ २० ॥ ३५ न चाकापत् ॥ २० ॥ ३६ न चाकापत् ॥ २० ॥ ३७ न चाकापत् ॥ २० ॥ ३८ न चाकापत् ॥ २० ॥ ३९ न चाकापत् ॥ २० ॥ ४० न चाकापत् ॥ २० ॥ ४१ न चाकापत् ॥ २० ॥ ४२ न चाकापत् ॥ २० ॥ ४३ न चाकापत् ॥ २० ॥ ४४ न चाकापत् ॥ २० ॥ ४५ न चाकापत् ॥ २० ॥ ४६ न चाकापत् ॥ २० ॥ ४७ न चाकापत् ॥ २० ॥ ४८ न चाकापत् ॥ २० ॥ ४९ न चाकापत् ॥ २० ॥ ५० न चाकापत् ॥ २० ॥ ५१ न चाकापत् ॥ २० ॥ ५२ न चाकापत् ॥ २० ॥ ५३ न चाकापत् ॥ २० ॥ ५४ न चाकापत् ॥ २० ॥ ५५ न चाकापत् ॥ २० ॥ ५६ न चाकापत् ॥ २० ॥ ५७ न चाकापत् ॥ २० ॥ ५८ न चाकापत् ॥ २० ॥ ५९ न चाकापत् ॥ २० ॥ ६० न चाकापत् ॥ २० ॥ ६१ न चाकापत् ॥ २० ॥ ६२ न चाकापत् ॥ २० ॥ ६३ न चाकापत् ॥ २० ॥ ६४ न चाकापत् ॥ २० ॥ ६५ न चाकापत् ॥ २० ॥ ६६ न चाकापत् ॥ २० ॥ ६७ न चाकापत् ॥ २० ॥ ६८ न चाकापत् ॥ २० ॥ ६९ न चाकापत् ॥ २० ॥ ७० न चाकापत् ॥ २० ॥ ७१ न चाकापत् ॥ २० ॥ ७२ न चाकापत् ॥ २० ॥ ७३ न चाकापत् ॥ २० ॥ ७४ न चाकापत् ॥ २० ॥ ७५ न चाकापत् ॥ २० ॥ ७६ न चाकापत् ॥ २० ॥ ७७ न चाकापत् ॥ २० ॥ ७८ न चाकापत् ॥ २० ॥ ७९ न चाकापत् ॥ २० ॥ ८० न चाकापत् ॥ २० ॥ ८१ न चाकापत् ॥ २० ॥ ८२ न चाकापत् ॥ २० ॥ ८३ न चाकापत् ॥ २० ॥ ८४ न चाकापत् ॥ २० ॥ ८५ न चाकापत् ॥ २० ॥ ८६ न चाकापत् ॥ २० ॥ ८७ न चाकापत् ॥ २० ॥ ८८ न चाकापत् ॥ २० ॥ ८९ न चाकापत् ॥ २० ॥ ९० न चाकापत् ॥ २० ॥ ९१ न चाकापत् ॥ २० ॥ ९२ न चाकापत् ॥ २० ॥ ९३ न चाकापत् ॥ २० ॥ ९४ न चाकापत् ॥ २० ॥ ९५ न चाकापत् ॥ २० ॥ ९६ न चाकापत् ॥ २० ॥ ९७ न चाकापत् ॥ २० ॥ ९८ न चाकापत् ॥ २० ॥ ९९ न चाकापत् ॥ २० ॥ १०० न चाकापत् ॥ २० ॥

ગુજરાત વિદ્યાપીઠદ્વારા પ્રકાશિત

પુરાતત્ત્વ મંદિર ગ્રંથાવલી

૧ પાલીપાઠાવલી—સં० મુનિ જિનવિજયજી.	ફિં० ૦-૧૪-૦
૨ પ્રાકૃતકથાસંગ્રહ—સં० મુનિ જિનવિજયજી.	ફિં० ૦-૧૨-૦
૩ આર્યવિદ્યાવ્યાખ્યાનમાલા—છીંટની પટ્ટી. ધામદાની પટ્ટી.	ફિં० ૨-૦-૦ ફિં० ૨-૮-૦
૪ પ્રાચીન સાહિત્ય—(ભીરવીન્દ્રનાથ ટાગોરના પુસ્તકનો અનુવાદ)	મીટક નપી
૫ ઉપનિષદ્પાઠાવલી—સં० શ્રી ૦ ૬૦ થાં કાલેહકર.	ફિં० ૦-૧૨-૦
૬ અમિષમ્મત્યસંગ્રહો—(બોદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રાથમિક ગ્રંથ). સં० અ० ધર્માનંદ કોસમ્બી.	ફિં० ૨-૦-૦
૭ સુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ—છે० અ० ધર્માનંદ કોસમ્બી.	ફિં० ૨-૮-૦
૮ આર્યોના તહેવારોનો ઇતિહાસ—છે० જગ્ગેદી.	ફિં० ૧-૮-૦
૯ અભિધાનપદ્ધતિપિકા—(પાલી ભાષાનો સમ્પ્રદાય).	ફિં० ૫-૦-૦
મતિવર્ક: ભાગ ૧—સં० પં० મુલ્લાલજી તથા પં० બેચરદાસ.	ફિં० ૧૦-૦-૦
વ્યવસ્થા—અનુ० શ્રી રા. વિ. પાટક અને શ્રી ર. ડો. પરીત.	ફિં० ૧-૮-૦
સપદ—સં० અ० ધર્માનંદ કોસમ્બી.	ફિં० ૧-૦-૦
ધિમાર્ગ—સં० અ० ધર્માનંદ કોસમ્બી.	ફિં० ૦-૮-૦
પંપનો પરિચય—છે० અ० ધર્માનંદ કોસમ્બી.	ફિં० ૨-૦-૦
વ્યાખ્યાન—છે० પં० બેચરદાસ ખીચરાજ.	ફિં० ૪-૦-૦
ભાગ ૨—સં० પં० મુલ્લાલજી તથા પં० બેચરદાસ.	ફિં० ૧૦-૦-૦
પાઠાવલી—સં० શ્રી રતિહલાલ છોટલાલ પરીત.	(ઉપાવ છે)
સારાલીંગપદ્ધતિ—સં० મુનિ જિનવિજયજી.	(ઉપાવ છે)
(ત્રેમાસિક) પુ. ૧-૨-૩ દરેકની ચોક્કસ કિંમત.	ફિં० ૫-૧૨-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠદ્વારા પ્રકાશિત

पुरातन मंदिर मंथावली

૧ પાત્રીપાઠાવલી—	૪૦ મુનિ જિનવિજયજી.	ફિં ૦-૦-૧૪-૦
૨ પ્રાશ્નકપાર્શ્વગ્રંથ—	૪૦ મુનિ જિનવિજયજી.	ફિં ૦-૦-૧૨-૦
૩ આર્યવિષ્ણુઆજ્ઞાનમાહા—	છીટની પદ્ધી.	ફિં ૨-૦-૦
	ધામદાની પદ્ધી.	ફિં ૨-૮-૦
૪ પ્રાચીન સાહિત્ય—	(ભીરવીન્દ્રનાથ ટાગોરના પુસ્તકનો અનુવાદ)	સીસક નથી
૫ ઉપનિષદ્પાઠાવલી—	૪૦ શ્રી ૬૦ થાં કાલેઝકર.	ફિં ૦-૦-૧૨-૦
૬ અમિધમ્મત્તયમંગલો—	(બોદ સ્વચ્છાનનો પ્રાપચિક મંથ).	
	૪૦ અ. ધર્માનંદ કોસમ્બી.	ફિં ૨-૦-૦
૭ મુદ્દલીલામાર્ગમંગ્રહ—	૬૦ અ. ધર્માનંદ કોસમ્બી.	ફિં ૨-૮-૦
૮ આર્યોના સદ્ગુણોનો ઇતિહાસ—	૬૦ જગવેશી.	ફિં ૩-૮-૦
૯ અમિધાનપ્પદીપિકા—	(પાલી ભાષાનો શબ્દકોષ).	ફિં ૫-૦-૦
૧૦ મમ્મતિવર્ગઃ ભાગ ૧—	૪૦ પં. મુલ્લઢાલજી તથા પં. બેપરદાસ.	ફિં ૧૦-૦-૦
૧૧ જાવ્યપ્રકાશ—	અનુ. શ્રી રા. વિ. પાઠક અને શ્રી ર. છો. પરીય.	ફિં ૧-૮-૦
૧૨ ધમ્મપદ—	૪૦ અ. ધર્માનંદ કોસમ્બી.	ફિં ૧-૦-૦
૧૩ સમાધિમાર્ગ—	૪૦ અ. ધર્માનંદ કોસમ્બી.	ફિં ૦-૮-૦
૧૪ પૌદ્ધસંપનો પરિચય—	૬૦ અ. ધર્માનંદ કોસમ્બી.	ફિં ૨-૦-૦
૧૫ પ્રાકૃત વ્યાકરણ—	૬૦ પં. બેપરદાસ ઝીંચરાજ.	ફિં ૪-૦-૦
૧૬ મમ્મતિવર્ગઃ ભાગ ૨—	૪૦ પં. મુલ્લઢાલજી તથા પં. બેપરદાસ.	ફિં ૧૦-૦-૦
૧૭ વૈદિક પાઠાવલી—	૪૦ શ્રી રસિકઢાલ છોટાઢાલ પરીય.	(છપાય છે)
૧૮ પ્રાચીન ગૂજરાતીગણસંદર્ભ—	૪૦ મુનિ જિનવિજયજી.	(છપાય છે)
	પુરાતત્ત્વ (ત્રૈમાસિક) પુ. ૧-૨-૩ દરેકની પોસ્ટલી ફિંમત.	ફિં ૫-૦-૧

"घटादीनां न वाकाराव(न) प्रत्यापयति वाचकः ।

वस्तुमात्रनिवेशित्वात् तद्वैतिर्नान्तरीयकः" ॥ [वाक्यप० द्वि० का० श्लो० १२५] १

अत एव "यत्र विशेषक्रिया नैव श्रूयते तत्रास्तिर्भवन्तीपरः

गम्यते" [इत्युक्तं शब्दसमयवेदिभिः । अत्रगतिश्चैव युक्ता यदि सत्तां पदार्थो

५ व्यभिचरेत्, अव्यभिचारे च तद्विशेषात् तदात्मकतेव सत्तापरित्यागे वा स्वरूपदानमिति

मेवाध्यक्षस्य शब्दस्य वा विषयः अन्तेर्नी(नी)ताशेषम्

यत् । मेदप्रतिभासस्तु मेदप्रतिपादकागमोपहतान्तःकरणार्थं तिष्ठति

लक्ष्यानेकत्वायभासनवत् असत्य इति सर्वमेदान् अपह्वानः सर्वं सम्भाषतया संगृह्यन् सं

शुद्धा द्रव्यास्तिकप्रकृतिरिति स्थितम् ।

१० [व्यवहारस्य विशेषमिश्रितसत्ताविषयकत्वसाधनम्]

तौमेवाऽशुद्धम्(द्रव्यम्) पडिरूपं पुण इत्यादिगायापञ्चाद्वैतं दर्शयत्याचार्यः—प्रतिरूपं प्रति-

विषयम् प्रतिनिधिरिति यावत् । विशेषेण घटादिना द्रव्येण सङ्कीर्णं सत्ता, पुनरिति प्रकृतिं स्वरयति ।

तेनायमर्थः—'विशेषेण संकीर्णं सत्ता प्रकृतिः स्वभाषः यद्यनार्थनिश्चयः इति हेयोपादेयोपेक्ष-

णीयवस्तुविषयनिवृत्ति-प्रवृत्त्युपेक्षालक्षणव्यवहारसंपादनार्थमुच्यते इति यच्चनम् तस्य—'घटः' इति

१५ विभक्तरूपतया 'अस्ति' इत्यविभक्तात्मतया प्रतीयमानो व्यवहारक्षमः—अर्थस्य निश्चयः निर्गतः

पृथग्भूतः ययः परिच्छेदः तस्य इति द्रव्यास्तिकस्य व्यवहारः इति लोकप्रसिद्धव्यवहारप्रयत्न-

मपरः नयः । सोऽभिमत्यते यदि हि हेयोपादेयोपेक्षणीयस्वरूपाः परस्परतो विभिन्नस्वभावाः सद्-

पतया शब्दमन्त्रे संवेदने भाषाः प्रतिमान्ति ततो निवृत्ति-प्रवृत्त्युपेक्षालक्षणो व्यवहारस्ताद्विषयः

प्रवृत्तिमासादयति नान्यथा, न चैकान्ततः सम्भाषोऽभिधेयेषु भाषेषु संमहाभिमतेषु पृथक् स्वक-

२० पतया परिच्छेदोऽप्राप्तिकृपो व्यवहारनियमनं संभवतीति । तथाहि—यंघटाका (यत् यदाका)—

रनिरपेक्षतया स्वभाषिणि ज्ञाने प्रतिभासमापत्तेतत् तथैव 'सत्' इति व्यवहृतंयम्, यथा प्रतिनिधिते

सत्तादिकृपम्, घटापाकारनिरपेक्षं च घटादिकं स्वायमासिनि ज्ञाने स्वकं सन्निधैदायतीति स्वभाष-

हेतुः । घटादिनिरपेक्षार्थं च घटादेः घटाद्यभाषेऽपि प्राप्यात् अपमासमौनाद्य(नगाद्य) तिष्ठत् ।

यदा प्रतिपाद्यो बीप्तायाम् रूपदाय्यं यन्तुव्यत्र प्रयसंते । तेनायमर्थः—रूपं रूपं प्रति,

२५ वस्तु वस्तु प्रति यो यद्यनार्थनिश्चयस्तस्य प्रकृति(ति) स्वभाषः न व्यवहार इति । तथाहि—

प्रतिरूपमेव यद्यनार्थनिश्चयो व्यवहारहेतुर्न पुनरस्तिव्यमात्रनिश्चयः, यथा 'अस्ति' इत्युक्तेऽपि धोता

शङ्कामुपगच्छन् लक्ष्यते अतः 'किमस्ति' इत्यादाह्वयाम् 'द्रव्यम्' इत्युच्यते, तदपि 'किम् ? पृथिवी,

वापि वा ? वृक्षः, सोऽपि कः ? भूतः' तत्राव्याधित्वं यावत् 'पुष्पितः' 'कणितः' इत्यादि तापप्रति-

मोनि यावद् व्यवहारसिद्धिरिति । व्यवहर्तृति हि नानाकृतया सत्तां व्यवस्थापयति तथैव संभव-

३० दारसंभवान् । अतो व्यवहर्तृति व्यवहार इत्यव्यवर्तृतां विघ्नन् अनुज्ञा द्रव्यास्तिकप्रकृतिर्भवति ॥५॥

१ न वाचा न० वि० । २ न वाचा न० न० । ३-मतिना न० न० । ४-मतिर्नानिधेयः-न० न० ।
 ५ हि लक्ष्यते हेतुर्नानिधेयः सत्ता-प्रतिनिधित्वमिति स्वभाषाविशेषणार्थं । ६-मतिर्नानिधेयः-न० न० ।
 ७-मतिर्नानिधेयः-न० न० । ८-मतिर्नानिधेयः-न० न० । ९-मतिर्नानिधेयः-न० न० ।
 १०-मतिर्नानिधेयः-न० न० । ११-मतिर्नानिधेयः-न० न० । १२-मतिर्नानिधेयः-न० न० ।
 १३-मतिर्नानिधेयः-न० न० । १४-मतिर्नानिधेयः-न० न० । १५-मतिर्नानिधेयः-न० न० ।
 १६-मतिर्नानिधेयः-न० न० । १७-मतिर्नानिधेयः-न० न० । १८-मतिर्नानिधेयः-न० न० ।
 १९-मतिर्नानिधेयः-न० न० । २०-मतिर्नानिधेयः-न० न० । २१-मतिर्नानिधेयः-न० न० ।
 २२-मतिर्नानिधेयः-न० न० । २३-मतिर्नानिधेयः-न० न० । २४-मतिर्नानिधेयः-न० न० ।
 २५-मतिर्नानिधेयः-न० न० । २६-मतिर्नानिधेयः-न० न० । २७-मतिर्नानिधेयः-न० न० ।
 २८-मतिर्नानिधेयः-न० न० । २९-मतिर्नानिधेयः-न० न० । ३०-मतिर्नानिधेयः-न० न० ।

ગુજરાત વિદ્યાપીઠદ્વારા પ્રકાશિત

પુરાતત્ત્વ મંદિર મંથાપત્રી

૧ પાત્તીપાઠાવલી—સં૦ મુનિ જિનવિજયજી.	ફિં૦ ૦-૧૪-૦
૨ પ્રાકૃતપદ્યપાઠગ્રંથ—સં૦ મુનિ જિનવિજયજી.	ફિં૦ ૦-૧૨-૦
૩ આર્યવિદ્યાપ્રાસ્થાનમાત્રા—છીંટની પદ્ધતી.	ફિં૦ ૨-૦-૦
ચામદાની પદ્ધતી.	ફિં૦ ૨-૮-૦
૪ પ્રાચીન સાહિત્ય—(ભીરવીન્દનાથ ઢાગોરના પુસ્તકનો અનુવાદ)	સીસક નથી
૫ ઉપનિષદ્પાઠાવલી—સં૦ બી૦ ૬૦ જા૦ કાલેલકર.	ફિં૦ ૦-૧૨-૦
૬ અમિષમ્મત્પદ્યગંગાદો—(બોદ્ધ વસ્તુજ્ઞાનનો પ્રાથમિક મંથ).	
સં૦ અ૦ ધર્માનંદ કોસમ્બી.	ફિં૦ ૨-૦-૦
૭ મુદ્દલીલામારનંદગ્રંથ—છે૦ અ૦ ધર્માનંદ કોસમ્બી.	ફિં૦ ૨-૮-૦
૮ આર્યોના વહેવારોનો ઇતિહાસ—છે૦ જાગેદી.	ફિં૦ ૩-૮-૦
૯ અમિષાનપ્પદ્ધાપિકા—(પાલી ભાષાનો શબ્દકોષ).	ફિં૦ ૫-૦-૦
૧૦ ગમ્મનિતર્ક ભાગ ૧—સં૦ પં૦ મુલ્લલાલજી તથા પં૦ બેષરદાસ.	ફિં૦ ૧૦-૦-૦
૧૧ વ્યાપ્ત્યપ્રસાર—અનુ૦ બી રા. વિ. પાઠક અને બી ર. છો. પરીક્ષ.	ફિં૦ ૧-૮-૦
૧૨ ધમ્મપદ—સં૦ અ૦ ધર્માનંદ કોસમ્બી.	ફિં૦ ૧-૦-૦
૧૩ સમાધિમાર્ગ—સં૦ અ૦ ધર્માનંદ કોસમ્બી.	ફિં૦ ૦-૮-૦
૧૪ બૌદ્ધસંપત્તિનો પરિચય—છે૦ અ૦ ધર્માનંદ કોસમ્બી.	ફિં૦ ૨-૦-૦
૧૫ પ્રાકૃત વ્યાકરણ—છે૦ પં૦ બેષરદાસ જીવરાજ.	ફિં૦ ૪-૦-૦
૧૬ સમ્મતિતર્ક ભાગ ૨—સં૦ પં૦ મુલ્લલાલજી તથા પં૦ બેષરદાસ.	ફિં૦ ૧૦-૦-૦
૧૭ પૈદિક પાઠાવલી—સં૦ બી રતિકલાલ છોટાલાલ પરીક્ષ.	(છપાય છે)
૧૮ પ્રાચીન ગુજરાતીગદ્યસંદર્ભ—સં૦ મુનિ જિનવિજયજી.	(છપાય છે)
પુરાતત્ત્વ (ત્રિમાસિક) પ્ર. ૧-૨-૩ ફરેકની ખોસ્તી ફિંમત.	ફિં૦ ૫-૧૨-૦

पुरातत्त्व

[ત્રૈમાસિકપત્ર]

સંપાદક—રસિકલાલ છોટાલાલ પરીસ.

મંદિર તરફથી ઉક્ત નામનું એક ત્રૈમાસિક પત્ર પ્રકટ કરવામાં આવે છે જેમાં ઇતિહાસ, સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, સ્થાપત્ય, ગણિત, જ્યોતિષ, ભૂગોળ, સ્વર્ગોળ; ઇત્યાદિ દરેક વિષયના વિચારશીલ અને વિદ્વાન્ લેખકોના હાથે લખાણના ઉચ્ચ કોટિના લેખો પ્રકટ થાય છે. વાર્ષિક લગ્ગજમ પાંચ રૂપિયા, પોસ્ટેજ આંઠ આના.

પ્રાપ્તિસ્થાન—

મંત્રી ગુજરાત પુરાતત્ત્વમંદિર,

અમદાવાદ.

पुरातत्त्व

[ત્રૈમાસિકપત્ર]

સંપાદક—રસિકલાલ છોટાલાલ પરીશ્વ.

મંદિર તરફથી ઉક્ત નામનું એક ત્રૈમાસિક પત્ર પ્રકટ
રવામાં આવે છે જેમાં ઇતિહાસ, સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, સ્થાપત્ય,
ગણિત, જ્યોતિષ, ભૂગોળ, ખગોળ; ઇત્યાદિ દરેક વિષયના
વિચારશીલ અને વિદ્વાન્ લેખકોના હાથે લખાણના ઉચ્ચ કોટિના
લેખો પ્રકટ થાય છે. વાર્ષિક લગ્ગજમ પાંચ રૂપિયા, પોસ્ટેજ
પાઠ આના.

પ્રાપ્તિસ્થાન—

મંત્રી ગૂજરાત પુરાતત્ત્વમંદિર,

અમદાવાદ.

पुरातत्त्व

[ત્રૈમાસિકપત્ર]

સંપાદક—રસિકલાલ છોટાલાલ પરીસ.

મંદિર તરફથી ઉક્ત નામનું એક ત્રૈમાસિક પત્ર પ્રકટ કરવામાં આવે છે જેમાં ઇતિહાસ, સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, સ્થાપત્ય, ગણિત, જ્યોતિષ, ભૂગોળ, યુગોળ; ઇત્યાદિ દરેક વિષયના વિચારશીલ અને વિદ્વાન્ લેખકોના હાથે લખાણના ઉચ્ચ કોટિના લેખો પ્રકટ થાય છે. વાર્ષિક લગ્નજમ પાંચ રૂપિયા, પોસ્ટેજ આઠ આના.

પ્રાપ્તિસ્થાન—

મંત્રી ગૂજરાત પુરાતત્ત્વમંદિર,

અમદાવાદ.

